

Уладзімір Дамашэвіч

У ЛАБІРЫНЦЕ ВУЛІЦ

Уладзімір Дамашэвіч

У ЛАБІРЫНЦЕ ВУЛІЦ

*А п о в е с ц ь
і
а п а в я д а н н і*

МІНСК
«МАСТАЦКАЯ ЛІТАРАТУРА»
1979

З КНІГАЗБОРУ
АДАМА МАЛЬДЗІСА
№ _____

Бел 2
Д 16

Д $\frac{70303-176}{M\ 302(05)-79}7-79$

© Выдавецтва «Мастацкая
літаратура», 1979 г.

Німфа

А п о в е с ц ь

1

Поезд яшчэ быў далёка ад Мінска, а малады русавалосы капітан ужо нецярпліва паглядваў на гадзіннік, дастаў з-пад сядзення свае рэчы, апрануў шынель, фуражку. Ён ужо даўно сядзеў як на іголках. Яшчэ ў Маскве, калі выйшаў з самалёта, адчуў, што ў ім нешта такое адбываецца — нібы непрыкметна ідзе замена карцін, малюнкаў, нават адчуванняў нейкімі новымі, дасюль нязведанымі ці, дакладней, даўно забытымі, заслоненымі напластаваннямі апошняга часу.

Нешта ў ім ажывала, адтайвала, неяк непрыкметна — а мо нават занадта хутка! — ён пачынаў рабіцца другім чалавекам: не бравым капітанам, камандзірам мотастралковай роты, а звычайным Пашкам, учарашнім вясковым хлопцам, які толькі што прыехаў у сталіцу і паступіў студэнтам на філфак... Студэнтам... Доўга яму пабыць студэнтам не давялося, з другога курса, як загінуў у аварыі яго бацька, ён кінуў вучобу і пайшоў у афіцэрскае вучылішча — каб не вісець на шыі ў маткі і ў малодшых братоў і сястры, якім тады самім патрэбна была дапамога... І вось ён ужо капітан, едзе ў водпуск да сваіх у вёску ля Мінска. Сёння, калі пашанцуе, ён убачыць іх дома, усіх...

Так не цярпелася... Мо толькі цяпер, на гэтай зямлі, ён адчуў, як чагосьці не хапала яму там, далёка ад дому, — не хапала гэтых людзей, што, здавалася, не раз і не два іх бачыў — нібы гэта забытыя праз доўгую адлучку яго сваякі; не хапала гэтай мяккай распеўнай гаворкі, на якой гаварыла яго маці, спявала ім песні над калыскай, гаворкі, якая, як чароўная музыка, лашчыла вуха,

навявала салодкія ўспаміны, абуджала ў сэрцы забытае. Здавалася, што нават паветра было нейкае іншае, не та-кое, якім ён дыхаў усе апошнія гады...

Стоячы ў тамбуры і раз-пораз зацягваючыся папяр-сай, капітан з цікаўнасцю глядзеў у шыбу дзвярэй, бачыў высозныя дамы, дымныя коміны заводаў — яшчэ вышэй-шыя за дамы, — ледзь бачную ў тумане мачту тэлевышкі, пазнаваў і не пазнаваў горада, — і сэрца яго паскарала свой рытм. Вось гэты перакідны мост цераз знаёмую вулі-цу, а вунь і той інтэрнат, у якім пражыў амаль што паў-тара года і які стаў як родны дом. Здаецца, выскачыў бы і пабег бы туды вось цяпер...

Маладая чарняя і сама ва ўсім чорным правадніца адцягнула яго ад акна, адамкнула дзверы на выхад з ва-гона. Цягнік тармазіў, падыходзіў да станцыі, колы сту-калі на стрэлках.

— Прыміце чамаданы, — прыязна сказала правадні-ца. — Яны мне замяняюць.

Капітан паслухмяна пераставіў іх у глыб тамбура.

— Не цяпіцца? Сустрэкае яна? — бліснула белымі зубамі правадніца і прыгнулася, адкінула да сценкі пры-ступку.

Яна і ў вагоне была занадта ўважлівая да яго, хоць ён і адказваў на яе прыхільнасць спакойнай абыхавасцю.

— Сустрэкае, — абы адчапіцца, адказаў капітан і ўздыхнуў: яго ніхто не сустракаў у гэтым горадзе.

Пасажыры не вельмі напіралі — была раніца, напера-дзе цэлы дзень.

Капітан саскочыў на пляцоўку перона, агледзеўся. Не-шта новае... Ага, падземны пераход, раней тут нічога па-добнага не было. Падземных пераходаў ён не любіў, ад-нойчы ў Маскве быў заблудзіў і ніяк не мог знайсці свайго маршруту, — з таго часу непрыязнасць і недавер засталіся да іх назаўсёды.

Да яго пад'ехаў з калясачкай пажылы дзядзька ў фор-ме чыгуначніка і са значком насільшчыка на грудзях. Ка-пітан адразу паклаў свае чамаданы яму на пізкую каля-сачку, і той накаціў яе па пероне ў процілеглы бок таму, куды ішлі ўсе пасажыры. Капітан пайшоў следам за ім.

Шэры невысокі вакзал — той, што і быў, шырокая за-асфальтаваная плошча перад ім, за ёю высозныя, з вежа-мі, будынкі, трамвай, тралейбусы, аўтобусы — гарадскія

і міжгародня, мітусня людзей — усё так знаёма! І нешта разам з тым новае. Што? Больш людзей, намнога больш, чым тады, каля дзесятка год назад, — больш машын — легкавых, таксі, аўтобусаў — новых, бліскучых, камфартабельных. Большая спешка, мітусня, шум, гам — тое, чаго раней ён не заўважаў. Так, новы тэмп, новы рытм, новы пульс жыцця. Тэхнічная рэвалюцыя? Яна, яна відаць на кожным кроку.

Насільшчык спыніўся перад багажнім, як ведаў. Капітан даў яму тры рублі — да гэтага ён ніколі не карыстаўся паслугамі, насіў свае рэчы сам, і цяпер баяўся, каб не было мала. Насільшчык падзякаваў. Капітан здаў чамаданы ў багажню, сабе пакінуў толькі жоўты бухматы партфель, у якім ляжалі ручнік, мыла, зубная паста і шчотка і на ўсякі выпадак паўбохана хлеба і некалькі рыбін.

Цяпер трэба было б схадзіць на аўтобусную станцыю, даведацца, калі ідзе ў яго бок аўтобус, мо нават і ўзяць білет. Ён паглядзеў у той бок, дзе стаяў невялікі двухпавярховы будыначак, аўтавакзал, але падумаў, што паспее, часу яшчэ вунь колькі многа. Хацелася паглядзець горад, праехаць, прайсці па яго вуліцах. Без усякай патрэбы ён пайшоў проста па плошчы да высокіх дамоў з вежамі — варотаў горада, за якімі быў сам Мінск. Трамвай хадзіў тут, як і раней, а вось тралейбус недзе хаваўся. Аказваецца, прыпынак пераняслі далей у вуліцу, каб не было такой таўкатні на плошчы. Можна, так і ленеі?

На прыпынку стаяў патоўп. Падышлі адзін за другім два тралейбусы, пачаўся штурм, асабліва ўсе хацелі трапіць у першы — людзі сцяшаліся на работу.

Першы тралейбус крануўся, забраўшы большую палову людзей, астатнія свабодна заходзілі ў другі. Капітан разам з людскою плынію ўвайшоў у вагон, агледзеўся, хацеў узяць білет, але аўтаматаў, тым больш капдуктара, не ўбачыў. Прайшоў да нярэдных дзвярэй і тут на кабіне вадзіцеля прачытаў зварот — і да сябе таксама: «Дарагія госці, бярыце талоны кніжачкай па дваццаць і сорок капеек у вадзіцеля». Капітан так і зрабіў — узяў кніжачку за дваццаць капеек. «На сёння хопіць», — падумаў ён.

Людзей прыбывала, але вольныя месцы яшчэ былі, яго проста піхнулі на сядзенне ля акна, справа па ходзе машыны. Ён разглядаў людзей, стараючыся знайсці каго-

небудзь знаёмага. Потым усміхнуўся сам сабе: дзівак, чаго хацеў! Пажыў тут які год — і хочаш, каб табе на кожным кроку былі знаёмыя! Ды і прайшло з таго часу вунь колькі! Але ўсё ж нейкая падсвядомая трывога не праходзіла, ён яшчэ ўважлівей углядаўся ў твары людзей, нібы баяўся, што прапусціць, праміне чалавека, які яму знаёмы і які так патрэбен.

Ды не, нікога тут знаёмага ў яго не было, мо толькі адзін маёр, з якім выпадкова ён пазнаёміўся ў часе камандзіроўкі ў Свядлоўску — маёр быў са штаба БВА, з Мінска. У капітана быў нават маёраў адрас, была і патаемная надзея — маёр паможа яму перавясціся з далёкага Забайкалля куды-небудзь сюды, хоць бы на заходнюю граніцу. Пра гэта яны тады, год назад, доўга гаварылі з маёрам, той абяцаў. Але за год многае магло змяніцца, можа, ужо і няма тут таго маёра Патапіна.

Нехта з пасажыраў крыкнуў «паехалі», вадзіцель, нібы чакаў гэтай каманды, крануўся з месца, дзверы зачыніліся. Капітан бачыў праз акно, як да машыны кінуліся два чалавекі — мужчына і маладая жанчына. Мужчына быў невысокі, у карычневым паліто і ў такім жа капелюшы, а жанчына, ростам амаль роўная з ім, была танкая, нават стройная, уся ў чырвоным: паліто да таліі, вязаная шапачка, чырвоныя лакаваныя боцікі на высокіх абцасах, нават чырвоная сумачка. Калі яны падбеглі да дзвярэй, якія перад імі зачыніліся, капітан ускочыў на ногі, закрычаў, здзіўляючы пасажыраў:

— Вадзіцель, адчыніце дзверы! Прашу вас!

Але ў адказ яму тралейбус рэзка рвануў з месца, капітан бездапаможна асеў на сядзенне, азірнуўся: жанчына, смеючыся на ўвесь рот, памахала тралейбусу — нібы яму, капітану, — рукою ў чорнай пальчатцы.

Аглушаны, як бы аслеплены відовішчам, якое прамільгнула перад яго вачыма і тут жа растала, як прывід, капітан адкінуўся на спінку сядзення і заплюшчыў вочы. Ён ведаў гэтую маладую жанчыну ў чырвоным.

2

Тады Пашка Карыцкі быў на другім курсе. Шчаслівая пара яго маладосці толькі пачыналася, ён думаў, што ёй не будзе і канца. Студэнтам стаў ён лёгка, у яго быў срэбны медаль. Бацька хацеў, каб сын паступаў у політэхніч-

ны, бацька быў шафёрам. Пашка і сам любіў машыны, на бацькавым грузавіку ездзіў не горш за яго самога, ведаў усе гайкі і вінцікі, не раз памагаў бацьку ў рамонце. Але пацягнула на філфак, ён таемна ад усіх пісаў вершы, марыў стаць паэтам.

Першы курс здаўся надта лёгкай, прайшоў непрыкметна. Пашка пасябраваў з хлопцамі, вершы свае ўжо напісаў у рэдакцыі юначых газет, яго часам друкавалі. Сябры падбадзёрвалі яго, прарочылі вялікі поспех, а ён п'янеў ад пахвалы і часам сам пачынаў верыць, што ён стане вядомым паэтам.

Пачаўся другі курс. Яны, ужо «бывалыя» студэнты, пайшлі аднойчы глядзець першакурснікаў. І тут Пашка Карыцкі трапіў у пастку. Ён ніколі не думаў, што дзяўчына можа мець над ім такую вялікую ўладу, што дзявочас характэрна — такая вялікая сіла. Раней ён нават пра гэта не падзраваў, пра каханне не думаў — не меў часу, дзяўчаты для яго былі амаль што аднолькавыя, хоць сэрца часам нечакана для яго самога адклікалася на прывабы дзявочы твар нязвыклым перабоем. Ды ён гнаў ад сябе ўсялякія спакусы, уцякаў нават ад думак пра дзяўчат, браўся за якую-небудзь работу — і ўсё міналася.

А тут здарылася нешта зусім не тое, што было з ім дагэтуль. Гаворачы моваю антычнай літаратуры, страла амура пранізала яго сэрца навылёт, як толькі ён зірнуў на яе. Гэта была незвычайная дзяўчына, ва ўсякім разе, па яго паняццях і ўяўленнях. То была нейкая пэзямная істота, зусім не такая, якіх ён бачыў вакол сябе дагэтуль і якіх не выклікалі ў яго душы моцных пачуццяў — па крайняй меры, нічога падобнага дагэтуль ён не сустракаў. Гэта была нібы істота з другога свету, другой планеты. Вось цяпер ён убачыў яе ў аўдыторыі, яна была першакурсніца, а ён, як ні лічы, быў на другім. Гэта само па сабе надавала смеласці і ўсяляла надзею. Але смеласці якраз і не хапала Пашку: калі ён убачыў яе, ён проста закаманаў, твар яго выцягнуўся і застыў, як мумія. Хлопцы і дзяўчаты знаёміліся, распытвалі, хто адкуль, шукалі землякоў, смяяліся. Толькі Пашка Карыцкі стаяў адзінока і ні да кога не падышоў, тым больш — да яе. У яго нібы адняліся ногі, і ён не здольны быў скрануцца нават з месца, а каб давялося загаварыць, то невядома, ці ў яго змог бы павярнуцца язык — ён нібы прысох у роце. Да яго слыху даляцела, як яна звонка і прыгожа засмяяла-

ся, бліснуўшы белымі роўнымі зубамі, іскрыстыя яе вочы звужыліся, шчокі адразу заружавелі, яе светлая прыгожая галава, здавалася, выпраменьвае святло, ад якога робіцца так незвычайна на сэрцы, што хочацца ўскрыкнуць ад радасці. Фея, німфа, русалка — што яшчэ можна параўнаць з ёю?

Зазвінеў звапок, студэнты шумнаю гурмою з калідораў і чужых аўдыторый сталі ўлівацца ў свае, шукалі сваіх месцаў, рассяджваліся за сталы.

Пашка Карыцкі сеў за свой стол у трэцім радзе, слушаў лекцыю па літаратуры сярэднявечча — пра рапсоду, мінезінгераў, пра сагі і песні, нават спрабаваў запісваць за лектарам, але сёння ў яго гэта выходзіла горш, як ва ўсе дні. Думкі яго былі заняты тою светлавалосяю прыгожаю дзяўчынай. Ён бачыў яе ўсмешку, яе белазубы рот, прамяністыя жывыя вочы, бачыў да дробязі, у што яна была апранута: доўгую бэзавую сукенку перахонпліваў у тонкай таліі шырокі белы пояс, на шыі блішчалі, пераліваліся іскрамі зелянцовыя крышталёвыя пацеркі, спрытныя малыя ножкі яе былі абуты ў лакаваныя туфлі на высозных абцасах, ад чаго яна здавалася яшчэ вышэйшай і страйнейшай. Артыстычны наварот яе корпуса, абрысы яе вострых грудзей, што, як магнітам, прыцягвалі тады яго позірк, — усё гэта жыло ў яго ўяўленні, было перад вачыма, хоць здавалася, што лекцыю гэты студэнт слухае ўважліва.

Як пазнаёміцца з ёю, што зрабіць, каб яна яго заўважыла?.. А мо гэта дарэмна? Што ён для яе? Хто ён такі ўвогуле? Вясковы пастух, калгаснік, сын шафёра... Потым — яго выгляд. Ён ніколі не лічыў сябе прыгожым, так гэта, відаць, і было. Сярэдні рост, віхрасты русы чуб, прамы нос, поўныя, як прыпухлыя, вусны, па-вясковаму ружовыя, здаровыя шчокі, шырокі ўпарты лоб, шэрыя ўважлівыя вочы, — усё ў ім здавалася яму самому такім звычайным, што ён баяўся за сябе: хіба можна спадабацца такой незвычайнай дзяўчыне? Ды яшчэ — навокал гэтулькі хлопцаў: прыгожых, дасціпных, вясёлых, добра апранутых, па-гарадскому смелых і развітых, якія ўмеюць пагаварыць, рассямшыць, сказаць камплімент, паказаць сябе і ацаніць сапраўднае хараство, — хіба можа ён з такімі раўняцца, быць супернікам? Ніколі!

З таго часу Пашка Карыцкі нібы захварэў. То ён гнаў ад сябе думкі пра фею, німфу, накідваўся на падручнікі,

забіраўся ў бібліятэку і нічога больш не хацеў ведаць, то неяк міжволі рабіўся задумлівы, пачынаў чысцей апра-нацца, прасаваць штаны, чысціць чаравікі, галіцца ледзь не кожны дзень, нават купіў сабе пару гальштукаў...

Хлопцы бачылі яго гэтыя перамены, ціха пасмейваліся між сабою, але яму нічога не гаварылі, каб не параніць яго сэрца неасцярожным ці грубым словам. Яму здавалася, што яны нічога не ведаюць пра яго перажыванні: ён ім не сказаў пра іх ні слова. Але аднойчы ён знайшоў у сябе пад падушкай кавалак паперы, на якой друкаванымі літарамі было напісана: «Жывулькіна Вераніка Іванаўна, I курс філфака, мінчанка, вуліца Талстога, 21».

Пашка адразу нібы ўдарыўся галавою ў сцяну. Стаяў як аглушаны, няўцямна пазіраў на запіску і думаў: што гэта? Лёс? Але навошта лёсу было падганяць падзеі? Ён гэтага баяўся.

Адкуль хлопцы маглі даведацца пра яго патаемныя думкі? Мо ноччу ён гаварыў што праз сон? Не павінна быць, ніколі дома яму не казалі маці, што ён гаворыць праз сон. Ён азірнуўся, нібы баючыся, што хто-небудзь падглядае за ім, схваў запіску ў грудную кішэньку пінжака, схпіў шапку, старэнькі свой плашч і выскачыў на вуліцу.

Яму хацелася пабыць аднаму, падумаць спакойна пад усім. Што рабіць? Ісці да яе, сказаць шчыра і адкрыта? Не, у яго ніколі не хопіць на гэта смеласці... Пусціць усё на самацёк? Таксама не найлепшае выйсце. Выпадку, каб звёў іх разам, можа, і ніколі не надарыцца. Праўда, да канца вучобы далёка, усякае можа быць... Аднак трэба пешта рабіць цяпер, не цягнуць. Мо параіцца з хлопцамі? Нездарма яны падсунулі яму гэты адрас. Яны нібы кажуць яму: не спі ў шапку, хлопец, а то застанешся з носам! Але добра ім раіць, да чужое раны — кожны доктар, а вось як прыпрэ самому, дык хоць плач — не ведаеш, куды кінуцца, дзе шукаць паратунку.

Ногі самі няслі Пашку па людных вуліцах, ён не заўважыў, калі апынуўся ля біякорпуса, дзе была чытальная зала пры бібліятэцы, дзе ён праседзеў не адзін вечар — яшчэ з першага курса. Сюды ён любіў хадзіць, пачынаў прывыкаць да строгай цішыні і ўрачыстай напружанасці вялізнай чытальнай залы, дзе сотні студэнтаў — дзяўчат і хлопцаў — ціха, бясшумна, упарта і нястомна рабілі сваю нялёгкую работу.

Пашка глянуў на гадзіннік. Было роўна дзевяць. Некаторыя студэнты ўжо збіралі свае манаткі, здавалі кніжкі, ішлі ў інтэрнаты або групамі па два-тры чалавекі хадзілі па слаба асветленых вуліцах горада, адпачывалі ад дзённых клопатаў, дзяліліся навінамі, бесклапотна смяліся, часам ішлі ў кіно на апошні сеанс.

Пашка Карыцкі стаяў ля дзвярэй, глядзеў на тых, што выходзілі, міжволі спыняючы позірк на дзяўчатах — шукаў яе. Што ён пазнаў бы яе, у гэтым не было ніякага сумнення, нават каб яна была апранута пад вясковую бабулку.

Зайсці ў залу? Мо яе няма?.. Нават убачыць яе — і то гэта было б вунь якое шчасце для яго.

«Не, пастаю яшчэ хвілін дзесяць — дваццаць — калі не выйдзе, то зайду, пагляджу», — рашыў ён.

Не заўважаў, як зусім недалёка ад яго паявіўся высокі чарнявы мужчына гадоў пад трыццаць, ужо, відаць, не студэнт, бо і апрануты быў намнога лепей, чым апранаюцца студэнты: у дарагім габардзінавым ці мо нават бастонавым макінтошы, капялюш ён трымаў у руцэ. Пашка чамусьці заглядзеўся на яго, нібы мужчына яму нечым перапкаджаў. Нешта паўднёвае было ў гэтым чалавеку: чорныя, вожыкам, валасы, як наэлектрызаваныя, — густыя, пераплеценныя, велікаваты прыгорблены нос, гладка наголеныя шчокі і падбародак, ці то смуглыя ад прыроды, ці то пакрытыя паўднёвым загараем.

Чалавек нецяярпліва паглядваў на гадзіннік — то на гялікі, наценны, што быў над дзвярыма чыталкі, то на свой, ручны, відаць, залаты, з такім жа бліскучым бранзалетам. Некалькі разоў прайшоўся па вестыбюлі, парыпваючы дарагімі бліскучымі туфлямі.

Пашку Карыцкаму чамусьці здавалася, што каб не вось гэты смуглявы грэк, то ён абавязкова спаткаў бы сёння Вераніку — Ніку — Німфу, як ён у думках ужо называў гэтую незвычайную дзяўчыну.

Ён толькі так падумаў — і пуд! — у дзвярах з чыталкі паяўляецца яна: у светлай вязанай кофце, у шэрай спадніцы, у вязанай шапачцы-берэце, з сумачкай і кніжкамі ў руках. І вопратка на ёй як улітая, і ўсё ёй да твару...

Пашка Карыцкі міжвольна робіць да дзвярэй адзін крок, другі, а потым раптам камянее на месцы: да яе падыходзіць гэты смуглявы грэк, бярэ ў яе з рук кніжкі і

сумачку, яна яму прыгожа-шчыра паказвае ўсе свае белыя зубкі — усміхаецца, а ён павольна і важна, нават напышліва, не скрануўшы свае вялікае галавы, нібы на ёй стаяла шклянка з вадою, прымаючы яе ўсмішку як належнае, бярэ яе пад ручку і вядзе да вешалкі, дзе яна становіцца ў невялікую, чалавек пяць, чаргу, бярэ сваё лёгкае бэзавасе паліто. Ён, гэты грэк, пават памагае ёй апрануцца, яна зноў ветліва ўсміхаецца яму. А яшчэ праз хвіліну яны разам пакідаюць вестыбюль.

Пашка Карыцкі застаецца адзін, як і быў.

3

І ўсё ж яму аднойчы давялося з ёю сутыкнуцца. Гэта было перад Кастрычніцкімі святамі, на танцах у спартыўнай зале хімфака.

Тады яна зачаравала яго да рэшты. Калі раней ён не паддаваўся, неяк стрымліваў сябе, яшчэ меў уладу над сваімі пачуццямі, то з таго вечара зусім страціў галаву. Калі раней ён палічыў бы для сябе вялікай ганьбай прызнацца ў каханні дзяўчыне, то ў той вечар, ахмялелы ад шчасця, што бачыць яе, Пашка гатовы быў тут жа, на вачах соцень людзей, стаць перад ёю на калені і прызнацца, што кахае яе, што не можа больш пражыць без яе ні адной хвіліны. І няхай хоць расколецца пасля гэтага зямля — яму будзе ўсё роўна.

Вераніка сапраўды выглядала як фея, як пімфа ў сваёй белай, доўгай, да пят, празрыстай сукні, падперазанай вузкім срабрыстым паяском, з завітымі русымі, чуць жаўтаватымі валасамі, з пацеркамі на прыгожай, проста-такі лебядзінай шыі, у белых доўгіх пальчатках, у белых лацінках, — усё гэта рабіла яе зусім незямною, зусім непадобнаю да ўсіх астатніх, асабліва ў Пашкавых вачах.

А галоўнае, што побач з ёю не было сёння таго высокага смуглага грэка, таго чорнага дэмана, як у душы ахрысціў яго Пашка, заклінаючы ўсіх багоў не пусціць яго сёння сюды, у гэтую залу.

Яна была з дзяўчатамі, няйначай са свайго курса, яны стаялі купкай і весела шчабяталі, а калі іграла музыка, не чакаючы запрашэння хлопцаў, браліся ў пары і ішлі ў танец.

Сам Пашка Карыцкі невялікі аматар танцаў, ён ніколі не здагадаўся б пайсці на вечар, але зноў хлопцы вы-

пхнулі яго з інтэрната, памаглі нават лепей апрануцца: хто даў модны гальштук, хто нейлонавую кашулю, хто новыя туфлі. Ён выпіў нават для смеласці шклянку віна ў кафэ, калі спяшаўся на вечар. І вось лёгкі шум у галаве прайшоў, з ім прайшла і Пашкава смеласць. Ён ужо не ведаў, як падступіцца да свае Німфы, якую раз за разам сталі запрашаць на танец смялейшых хлопцы.

У гэтую хвілю ён проста ненавідзеў сябе за сваю нясмеласць, за сялянскую непаваротлівасць, за сарамяжнасць. То быў гатовы на ўсё, а калі дайшло да галоўнага, ён проста шыецца ў кусты. Ну хай бы здарылася што-небудзь такое, каб трэба было паказаць смеласць! Ну хай бы хто-небудзь абразіў яе — вось тады ўжо Пашка паказаў бы, на што ён здатны! І яна адразу зразумела б, што больш вернага сябра, заступніка, целаахоўніка, чым ён, Пашка, яна не знойдзе ва ўсім свеце!

Але ўсё ішло гладка, культурна, ніхто не збіраўся на яе нападаць ці абражаць, і паказваць сваю адвагу і сілу Пашку, па ўсім відаць, не давядзецца. Ён наспрабаваў некалькі разоў прабрацца да таго гуртка дзяўчат, з якімі яна стаяла, але нічога не выйшла: усё роўна ля яе круціўся хто-небудзь з хлопцаў — то адводзіў на месца пасля танца, то гаварыў, стоячы побач з ёю, якія-небудзь кампліменты, на што ўжо ніяк не мог асмеліцца Пашка.

Але ўрэшце яго малітвы дайшлі да ўсявышняга. Пашка раптам пачуў слабы крык — ён адразу пазнаў, што ўскрыкнула яна, — і тут жа, праз шоргат ног і звон аркестра, ён пачуў, што нешта ўпала і рассыпалася па падлозе — і зусім блізка ад яго. Нібы сыпанулі на падлогу жменю гароху! Пацеркі! Парваліся і рассыпаліся яе пацеркі! Пашка, як пантэра, кінуўся пад ногі танцораў, якія запавольвалі ў гэтым месцы свой тэмп, згроб жмення астатка пацерак, якія яшчэ засталіся на шнурочку, і, нагнуўшыся, шарыў далонню па падлозе, хоць яму проста наступалі на пальцы. Знайшоў некалькі бліскучых светла-зялёных, колеру зарослай раскаю вады ў копанцы, крышталін, усыпаў сабе ў кішэню пінжака, агледзеўся і пайшоў проста да Німфы, якая стаяла з высокай дзяўчынай і разгублена глядзела на яго, Пашку Карыцкага. Ён, падышоўшы, паказаў ёй цэлую жменю іскрыстых, зіхаткіх у святле электрычных агнёў пацерак і нечакана для сябе самога не аддаў іх дзяўчыне, а зноў высыпаў сабе ў кішэню.

Яна зрабіла вялікія вочы, а потым звонка, неяк трохі

первова засмялася, як бы здагадаўшыся пра нешта, і сказала яму:

— Дзякуй вам, я думала, што яны прапалі...

Гэтым яна не дапускала і думкі, што ён іх не аддаць, прысвоіць сабе. Таму Пашка як бы ў адказ на яе велікадушны жэст адказаў:

— У мяне не прападуць, не турбуйцеся! — У яго гэта выйшла неяк занадта смела і самаўпэўнена — зусім не ў яго стылі і манеры; ён нават здзівіўся, што здольны на такое.

— А вы наш? — спытала яна, ужо, відаць, каб пераканацца, што ён не чужы, а з універсітэта.

— З другога філфака, Карыцкі, — назваў ён сябе і пачырванеў, хоць не ведаў, ад чаго гэта. — Я вас ведаю... — і запнуўся, хацеў сказаць: «вы — Німфа», але ў час спахапіўся: мо яна і не падазрвала, што яе так звуць, праўдзівей, так толькі ў думках называе яе Пашка.

— Дзякую, вы аддасце мне ў канцы вечара, добра? — папрасіла яна ў яго з тою сваёй чароўнай усмешкай, якою яна дагэтуль адорвала ўсіх, толькі не яго.

Ён кіўнуў і застаўся адзін — шчаслівы, радасны, нібы ён зрабіў нешта вунь якое важнае, — а яна зноў танцавала, весела і бесклапотна смяялася. А Пашка яшчэ з гадзіну насіў у кішэні дарагі скаרב і з нецярпеннем чакаў, калі скончацца гэтыя танцы. Часам ён украдкам даставаў адну ці дзве крышталіны, любавалася іх філіграннай шліфоўкай, спрабаваў глянуць на іх на святло лямпачкі — і тады мірыяды светла-зялёных, смарагдавых іскраў выпраменьвалі ўсе грані крышталю, аж сляпілі вочы. Хутчэй бы ўсё гэта скончылася — падганяў падзеі Пашка.

Але скончылася ўсё нечакана проста і крыводна.

У перапынку паміж танцамі праз усю залу прайшоў той самы чорны дэман — у чорным дарагім касцюме, у белай манішцы, пад гальштукам-матылём, у бліскучых чорных чаравіках, якія парывалі ў такт яго крокам, — і скіраваў проста да Німфы, нібы ён загадзя ведаў, дзе яна будзе стаяць, нібы загадзя ўжо дамовіўся з ёю.

Ён нешта ёй коротка сказаў, яна неяк вінавата ўсмінулася, кіўнула галавою дзяўчатам, што стаялі побач, павяла вачыма па зале, нібы каго шукаючы, і пайшла да дзвярэй, дробна стукаючы па падлозе сваімі лакірамі, развязаючы падалам белае празрыстае сукні, а за ёю важна, ганарыста ўзняўшы сваю вялікую кучаравую га-

лаву, стрыжаную вожыкам, ішоў гэты зусім ненавісны для Пашкі смуглы грэк, чорны дэман.

Пашку хацелася падбегчы і сыпануць яму пацеркамі проста ў яго самаўпэўнены, пыхлівы твар, каб ён ведаў, што яго тут ненавідзяць. Але для Німфы, для яе спакою, ён не мог дазволіць сабе такой дзікай выхадкі. Ён нават не ведаў, што цяпер яму рабіць з гэтымі пацеркамі — дагнаць Німфу і аддаць ёй? Занясці тым дзяўчатам, з якімі яна стаяла? Не, хай будуць у яго. У яго не прападуць.

Але Німфа... Няўжо яна не мае ўжо ўлады над сабою, няўжо яна ўжо душою і целама належыць яму, таму чорнаму дэману? Няўжо? Дык чаго ён, Пашка Карыцкі, выпускае тут нюні, чаго спадзяецца на нейкі цуд? Цудаў не бывае ў наш дваццаты рацыяналістычны век. Трэба выкінуць з галавы гэтую забаўку — і ўсё скончана. Хто ён? Куды ён лезе? Чаго хоча? Трэба ведаць сваё месца, трэба памятаць, хто ты і адкуль выйшаў, а тады ўжо нешта думаць і нешта рабіць.

Як пабіты, ішоў Пашка ў свой інтэрнат. І доўга не мог заснуць — пякучая крыўда разрывала яму грудзі.

Але гэта было не ўсё. Праз тыдзень пасля вечара ён атрымаў з дому страшную тэлеграму: «Прыязджай, з бацькам бяда», — паведамляла яму маці.

Прыехаўшы дадому, Пашка яшчэ застаў бацьку жывога. Але сына ён ужо не пазнаваў. У яго быў перабіты хрыбетнік. Ратуючы дзіця, якое нечакана выбегла на дарогу, ён рэзка кінуў машыну ў кювет, на вялікай хуткасці ўрэзаўся ў дрэва, перакуліўся...

Свет для Пашкі пацямнеў, нібы перастала свяціць сонца.

Праз колькі дзён пасля пахавання бацькі ён прыехаў ва ўніверсітэт, забраў дакументы.

Пацеркі Німфе перадалі хлопцы з яго курса. Больш ён яе і не бачыў.

А на другі год, трохі ачомаўшыся, Пашка Карыцкі падаў заяву ў пяхотнае вучылішча.

4

Вераніка Жывулькіна нават не задумалася, куды знік той бялявы хлопец, які так нечакана выратаваў яе караці.

У яе былі свае клопаты, і немалыя. Яна выходзіла за муж за журналіста Жарэса Ляхоўскага...

Ён прыходзіў да іх некалькі разоў са старэйшым братам Веранікі Слаўкам, які нядаўна скончыў журфак і працаваў у газеце. Вераніка адносілася зусім спакойна і нават абыхава да прыходу чужога незнаёмага чалавека, хоць сама сабе яна падумала, што ён ёй падабаецца. Праўда, ён нейкі занадта культурны — ветлівы, нават галантны, умее гаварыць кампліменты, і гэта ёй трохі было не да душы — яна не прывыкла да такіх адносін. Бацькі яе між сабою былі простымі і шчырымі, без усякага фальшу і напышлівасці.

Праўда, маці часам цяпер, пасля смерці бацькі, скардзілася мімаходзь, што бацька быў душэўна глухі чалавек, з ім было цяжка, ён усё пераносіў у сабе моўчкі, а сама маці любіла пагаварыць і паслухаць другога, ёй з бацькам мо і сапраўды было няўтульна.

Хоць сама Вераніка, як яна цяпер можа меркаваць, больш падобна да маці — такая ж экзальтаваная і ўражлівая, з хуткімі пераменамі настрою, — ёй самой больш падабаўся бацька. Заўсёды, і ў горы і ў радасці ён быў роўны, спакойны, ураўнаважаны, ніколі не кідаўся ў паніку і не мітусіўся. Можна, таму, што бацька быў бухгалтарам, рацыяналістам, чалавекам з халоднаю галавою, а маці, хоць і мала адукаваная швачка, любіла чытаць кніжкі. Гэта, відаць, перадалося і дачцэ, яна таксама не магла жыць без кніжак і пайшла на філфак.

Нават брат Славiк выбраў сабе журналістыку, хоць у школе ён меў большую схільнасць да матэматыкі.

Цяпер Слава меў ужо сваю сям'ю, яны жылі ўсе разам у двухпакаёвай кватэры, і цесната часам адбівалася на іх настроі, на адносінах. Маці часта хадзіла задумлівая, а іншы раз, калі Вераніка прыходзіла з заняткаў, ёй здавалася, што ў маці заплаканыя вочы.

Калі Вераніка стала студэнткай, маці трохі павесялела, але трывога за заўтрашні дзень, за кавалак хлеба, відаць, не давала ёй спакою. А прыход гэтага чалавека з дзіўным імем Жарэс, якога часам Славiк называў проста Жоркам, нешта таксама як бы змяніў у іх сям'і. Вераніка напачатку была сапраўды абыхавай да гэтага прылізанага франта, а брат Славiк, хоць адкрыта і не гаварыў, выказваў нават нейкую незразумелую антыпатыю да яго. Чаму? Чаго ж тады ён прыводзіў да сябе гэтага Жарэса-Жорку? Мо хіба не па сваёй ахвоце?

Затое маці і братавая, Славікава жонка Каця, былі ў захапленні ад гасця.

Спачатку Вераніка не думала надта пра іх такую прыязнасць да яго. Што тут такога? Падабаецца чалавек — хай падабаецца. І яна забывала тут жа пра ўсё, трэба было займацца вучобай, рыхтавацца да сесіі, якая не за горама, да семінарскіх заняткаў, здаваць замежную мову — гэтыя праклятыя знакі, якіх набіралася па некалькі тысяч. Трэба было яшчэ і памагаць маці: памыць часам посудак, часам бялізну, згатаваць якую вячэру, збегаць у магазін. Вольнага часу на роздум не заставалася. Але, як потым зразумела Вераніка, хвалілі Жарэса нездарма — і хвалілі не так для сябе, як для яе, Веранікі. А яшчэ потым яна зразумела, што асноўныя падзеі ў іх сям'і адбываліся за яе плячыма, хоць яна сама ў тых падзеях іграла ледзь не першую ролю; вось чаго ўжо яна не чакала!

Аднойчы вечарам, пасля кароткага візіту Жарэса Ляхоўскага, які нават не зайшоў павітацца з Веранікай і сказаць, як заўсёды, пару кампліментаў наконт яе шчок, вачэй ці таліі, сукенкі або халата, туфляў ці прычоскі — усё роўна, — пасля гэтага візіту ўсчалася цікавая гаворка.

Усе чацвярых сядзелі вакол невялічкага кухоннага століка і вячэралі: елі катлеты, купленыя ў кулінарыні і падрыхтаваныя братавою Кацяй, пілі чай з пячэннем і павідлам свае работы.

Гаворку пачаў Славік. Ні да кога не звяртаючыся, ён сказаў:

— Я сёння хадзіў у райсавет, хацеў стаць на чаргу на кватэру... Дык што вы думаеце? Не ўзялі.

— Чаму ж гэта не ўзялі? — спыталася маці і скіравала пільны позірк на сына. Яны былі вельмі падобныя — увесь авал твару, вочы і нос, лінія рота, — усё ў Славіка было матчына, а вось характарам ён быў больш падобны да бацькі.

— Сказалі, што я маю жылплошчу.

— Дзе ж яна ў цябе? — здзіўлена ўзняла вузенькія падведзеныя бровы Каця. — Мы жывём у твае маткі, а не ў цябе.

Маці спіснула вусны — у гэтых словах мо яна адна ўлавіла крыўду нявесткі — калі не на яе, свякроў, то на яе сына, які не здолеў забяспечыць яе ўсім, што трэба

мець добраму гаспадару. Яна вось сама збіраецца хутка стаць маткаю, а яшчэ студэнтка трэцяга курса — калі яшчэ тая работа, калі дапамога ў хату, а тут ужо нешта трэба думаць, нешта рабіць.

— Ём не важна, у каго я жыву, у маткі ці ў бацькі. Важна, што ў мяне ёсць дах над галавою. А ў людзей і таго няма. Вось і не бяруць. Кажуць — дабівайцеся па месцы работы.

— А што на рабоце? Ёсць якая надзея? — спытала маці.

Славiк крутнуў галавою, ад чаго русыя, зусiм светлыя валасы яго разляцелiся, раскiнуўшыся на роўны прабор, ажно ляглі яму на вушы.

— Надзея такая — праз гадоў паццаць... Пакуль што — шiякiх проблiскаў. Можа, потым хiба будзе пашырацца будаўнiцтва.

— Дарагая лыжка к абеду, — сказала маці і ўздыхнула, уважлiва паглядзеўшы на Веранiку.

Усе гаварылі, разважалі, сiрачалiся, адна толькi яна была спакойная — iх клопаты яе мала турбавалi. Жанiўся Славiк — хай цяпер думае, як жыць далей. Покуль што і тут не цесна, неяк пераб'ецца, не вялiкiя паны, да раскошы не прывучаны абое — і ён, і яна, Каця.

Веранiка і не спадзявалася, што гэтае трыо хутка захопiць і яе ў свой ансамбль, нечакана ўтварыўшы квартэт.

Маці неяк зусiм недарэчы спытала Славiка:

— А што ж гэта Жора так хутка пайшоў ад нас? Ты яго не запрасiў нават на чай...

Славiк нешта марудзiў, крывiўся, нiбы яму што засела ў горле.

— Гэты Жора-Жарэс мне проста агорк... Хай бы ён сам гаварыў з Веранiкай.

Дзяўчына ўскiнула ад нечаканасцi галаву, нiбы яе калынулі чым вострым.

— Пра што? — Яна пiчога не разумела.

А Славiк нават не ўзняў на яе вачэй, глядзеў у сваю ўжо апарожненую шклянку, пазвоньваў лыжачкай аб сподак.

— Не разумею чалавека, — зноў загаварыў Славiк пасля даволi вялiкай паўзы, у часе якой чамусьцi ўсе пазiралi толькi на Веранiку, і на тварах iх было вiдно здзiўленне: няўжо яна такая дурная? Цi яна яшчэ малая? Славiк гаварыў неяк сярдзiта, з крывiдай у голасе: — Нiколі

напрамую, з фронту, не ішоў, усё ў абход... Колькі я яго ведаю, то ён такі ўвесь час, ніколі не адступіўся ад свайго правіла. Але думаю, што калі-небудзь ён пагарыць, быць не можа... Ён табе ніколі нічога не казаў? — зірнуў ён нарэшце на сястру, з нецярпеннем, ян ёй здалося, чакаў адказу.

Яна павяла плячыма, усміхнулася. Але тут жа стала сур'ёзнай: здаецца, да яе нешта пачало даходзіць.

— Чаму не гаварыў? «Ах, якія ў цябе зубы, Ніка!», «Ах, якія ў цябе далікатныя ручкі, Ніка!», «О, якія ў цябе глыбокія вочы! Як неба!» І ўсё гэта з такім алімпійскім спакоем, з такой годнасцю — нібы ён сама мала адорваў мяне алмазамі... Ну, акурат як той пан Быкоўскі!

Пад канец яна нават разрагаталася — так ёй жыва ўявіўся Жарэс са сваімі нясвежымі кампліментарамі — нібы ён пазычыў іх у Быкоўскага ды трохі паднавіў, «асучасніў».

— Кінь выскаляцца, я зусім не пра гэта, — зазлаваў Славiк і ўкінуў лыжачку ў шклянку, яна моцна бразнула аб шкло. — Ён ніколі не казаў табе... ну, не прасіў твае рукі?

— Рукі? — Вераніка зноў зайшлася ад смеху. — Што ты кажаш?

Усе трое глядзелі на яе як на блазна, які смешыць не там, дзе трэба.

— Ну, што вы ад яе хочаце? — не ўтрымаўся Славiк, сам засмяяўся. — Ёй яшчэ ў лялькі гуляць, а не гаварыць пра такія сур'ёзныя рэчы.

— Не такая яна і маленькая, восемнаццаць год стукнула. Час думаць і пра сур'ёзнае, — сказала маці занадта падкрэслена выразна, нібы прадыхтавала, — гэта яна рабіла звычайна тады, калі пачынала злаваць.

Цяпер Вераніка насцярожылася: значыць, яны ўжо не раз, відаць, думалі і гаварылі пра ўсё, для іх тут няма нічога няяснага. Можа, нават ужо ўсё і вырашылі — без яе! Вось будзе камедыя!

Гаварылі доўга, спрачаліся. Урэшце Вераніка зразумела, што ёй самой даюць поўнае права рашаць і выбіраць. Але...

Але ў Жарэса-Жоркі свая, хоць і аднапакаёвая, кватэра, ён культурны, інтэлігентны мужчына, не п'е, не курыць, не які-небудзь гуляка-марнатраўца, працуе вунь у якой газеце, робіць вунь якія матэрыялы... Такому жані-

ху цяпер няма паны, і няхай яна, Вераніка, яшчэ падзякуе богу, што такі мужчына заглядваецца на яе, зялёную пігальцу, бедную студэнтку, якой яшчэ вунь колькі трэба біцца як рыбе аб лёд, каб што-небудзь мець. Хай толькі не будзе дурная...

5

Неяк вечарам, выходзячы з чытальнай залы, Вераніка ўбачыла ў вестыбюлі Жарэса Ляхоўскага. Няўжо ён яе чакаў? Яна здзівілася і нават разгубілася, бо дагэтуль яна ўспрымала яго спакойна, як чужога чалавека, які да яе не мае і не будзе мець ніякага дачынення. Цяпер жа ўсё паварочвала ў другі бок. Аказваецца, ён хоча мець да яе дачыненне...

Ён падышоў да яе, падаў руку, коратка, аднымі вуснамі, усміхнуўся, а вочы ўсё ж заставаліся халодныя і нейкія як бы замгленыя, як за павалокай туману.

Яна не ведала, што далей рабіць, але затое ўсё ведаў ён сам: узяў яе далікатна пад ручку, павёў да вешалкі, а калі яна забрала паліто, памог ёй апрануцца. І ўсё гэта ён рабіў сур'ёзна, як вунь які важны занятак.

Яны выйшлі на вуліцу, і толькі тады ён загаварыў. Яна здзівілася яго цярдзенню маўчаць — проста дзіўны чалавек! Няўжо ён ва ўсім такі цярдлівы?

Ён загаварыў — і адразу адчувалася, што ўсё ў яго прадумана, да дробязі: што сказаць, якім тонам, што выдзеліць, дзе зрабіць паўзу, а дзе — лагічны націск.

— Я баяўся, што вас не знайду... Уявіце сабе — так хваляваўся... Нібы мне якіх пятнаццаць год... Вы павінны ацаніць маю ахвяру...

Ён гаварыў і зіркаў на яе зверху ўніз, як бы баючыся прапусціць уражанне, якое робяць на яе яго словы.

— Цаню, — сказала даволі прыўзнятым тонам Вераніка. — Але мне цікава, за каго вы баяліся: за сябе ці за мяне? — І яна ўсміхнулася шчыра, як толькі ўмела яна адна ўсміхацца — ад такой усмешкі можна было б растаць, каб толькі чалавек быў з воску ці чаго-небудзь падобнага, што растае тут жа.

Але Жарэс быў такі ж сур'ёзны і непранікнёны, як і хвіліну назад, і млец ад яе ўсмешкі не збіраўся — нібы гаварыў ёй: дарма стараешся, дзяўчынка. Я не так лёгка паддаюся дзявочым чарам, як табе здаецца.

Адказаў коратка:

— За сябе я даўно не баюся.

Вераніка хацела ўчапіцца за гэтую фразу, каб не згубіць ніткі размовы, але неяк не змагла знайсці сучка ці якой шурпатасці — усё было гладка адточана.

— Але ж навошта вам рызыкаваць за кагосьці? — знайшла яна нарэшце шчылінку.

— Не лічыце мяне дзіваком: за ўсіх не збіраюся рызыкаваць. Выключэнне — толькі вы. — І растлумачыў, каб не было ніякай няяснасці: — Гэта ўваходзіць у кола маіх інтарэсаў, як сказаў бы заўзяты канцылярыст. Таму я прашу вас аддаць мне сёння астатак вашага вечара. Я запрашаю вас у кафэ, хоць бы вось у гэтае.

Яны стаялі якраз ля дзвярэй асветленага рэкламай увахода ў кафэ. Вераніка не ведала, што адказаць, што рабіць.

— Ды ўжо ж позна... Мама будзе там турбавацца...

— На гэты конт будзьце спакойны. Яна ведае...

— Што ведае? — вырвалася ў яе недарэчнае пытанне, і яна пачырванела — адчула, як кроў прыліла да шчок.

Жарэс нібы не заўважыў яе разгубленасці, працягваў далей:

— Не думайце, што я зраблю нейкі крок без яе і без вашай згоды... І гэта не толькі на сёння, а пазаўжды. Вы мне верыце?

— Я вам веру, але навошта адразу даваць клятвы? — зноў пытаннем адказала яму Вераніка. Яна ўжо заўважыла, што сёння яна гаворыць з ім пытаннямі, а гэта ёй не падабалася ні ў людзях, ні тым больш у сабе.

— Каб вы хоць трохкі ведалі, хто побач з вамі, — спакойна і ветліва, нават трохі паблагліва адказаў ён і зноў усміхнуўся аднымі вуснамі.

— Але навошта гэта мне? — пехта як пацягнуў яе за язык — зноў пытаннем секанула яна, думаючы, што цяпер-то ён ужо не сцерпіць.

— Вы ўсё яшчэ не здагадваецеся? То хадзем, я вам скажу.

Ён узяў яе за руку вышэй локця, павёў у дзверы. Яна была ўжо нейкая зусім абыякавая да таго, што яе чакае сёння. Рапейшая зласлівасць раптоўна прапала, Вераніка ўжо шкадавала, што нагаварыла гэтулькі лухты, другі плюнуў бы і завярнуўся б, а ён бач які цярылівы — яшчэ трымае.

Але што? Гэта ж уваходзіла ў кола яго інтарэсаў. Яна здагадвалася, пра што будзе гаворка. Нават добра, што яны без сведак, не дома, дзе яго маглі падтрымаць, а яе — не. А тут яны будуць на роўных. Ды яшчэ і невядома — яна не ведала, як будзе паводзіць сябе і што збіраецца гаварыць гэты жаніх, не ведала тым больш, што выкіне яна сама. Многа, ой многа нечаканасці тоіць у сабе іх сённяшня размова!

У кафэ народу было нямнога, яны знайшлі столік на дваіх у кутку нейкага пяцівугольнага ці большвугольнага зальчыка, у якім падпорок-калонаў, няйначай, болей, чым столікаў, ад чаго здавалася, што сядзяць яны ў лесе, сярод тоўстых дрэў. Калоны сапраўды былі шурпатыя і пэрыя, як кара магутных дубоў.

Хутка, нават вельмі хутка падышла афіцыянтка ў белым фартушку і ў наколцы на пышных валасах, узяла ў іх заказ: шампанскае, шакалад і марожанае.

Яны сядзелі, схіліўшыся над столікам, падзілі шампанскае і гаварылі. Гаварыў больш ён, Жарэс Ляхоўскі. Расказваў трохі пра сябе, пра бацькоў. Бацька ў яго быў вайсковы музыкант, старшыня, гадоў трыццаць ці больш іграў у армейскім аркестры на трубе; а маці — аптэкар. Дзяцей у іх сям'і было пяцёра, усе ўжо выйшлі на свой хлеб, маюць сем'і. Адзін ён вось адстаў, самы малодшы... Раслі цяжка, нават бедна, часам галадалі, асабліва ў вайну, калі жылі ў эвакуацыі на Урале, ды і пасля вайны, пакуль сталі на свае ногі: двое пайшлі ў музыку, па бацькавых слядах, двое ў медыцыну. Адзін ён толькі пайшоў у журналістыку, але покуль што не каецца.

— Ідзі цвёрда па абранай дарозе, не зварочвай з яе, не азірайся назад і не слухай тых галасоў, якія крычаць табе, што ты збіўся, — і ты абавязкова нечага даб'ешся, — падвёў ён вынік сказанага.

— Вы ўжо дабіліся свайго, а я яшчэ нічагуткі, — уздыхнула Вераніка.

Выпітае шампанскае трохі развесяліла яе, але ў галаве было светла і спакойна — ніякага шуму. Яна піла шампанскае першы раз, і яно ёй падабалася.

— Калі гаварыць шчыра, то я яшчэ нічога не дабіўся, — сказаў ён, пакручваючы ў пальцах бакал на тонкай ножцы і любуючыся на святло пералівамі тонаў іскрыстага напітку. — У мяне самае цяжкае яшчэ наперадзе.

— Вы нешта надта вялікае масце на ўвазе, — трохі з

недаверам сказала Верапіка.— Мне б хоць палавіну таго, чаго дасягнулі вы...

— Усё залежыць ад вас — і толькі!

— Каб жа ад мяне! Ад тысячы выпадковасцей...

— Даруйце, але гэта не так. Кажу, што ад вас... Але давайце вып'ем на брудэршафт і будзем на «ты». Вы згодны?

— Згодна, але што гэта такое — брудэршафт?

Жарэс Ляхоўскі азірнуўся навокал сябе, усміхнуўся краем вуснаў — гэта ў яго была нібы палова ўсмішкі,— Верапіка бачыла яе ўпершыню.

— Каб мы былі тут адны, я паказаў бы вам, які гэта просты рытуал нямецкіх студэнтаў, але цяпер няёмка. Некалі другім разам. Згодны? Дык вып'ем за «ты»? — У яго голасе Верапіка пачула нецярпенне, хоць ён гаварыў з ёю мякка, нібы з хворым ці з малым.

Яна кіўнула, яны чокнуліся: прыемны меладычны звон крышталю гучаў як удар чароўнага мініяцюрнага звана.

— Я табе сказаў,— першы раз за іх нядоўгае знаёмства ён назваў яе на «ты» і нічуць не разгубіўся, як таго можна было чакаць,— што ўсё залежыць ад цябе. Ты спытаеш — чаму? А вельмі проста... У чалавека ёсць нейкі ідэал. У аднаго ён прасценькі, у другога...— не сказаў які ці не знайшоў слова.— Чалавек яго шукае, колькі жыве. Адзін яго знаходзіць рана — той шчаслівы, другі — позна ці зусім позна, той, натуральна, нешчаслівы...

— Але абавязкова знаходзіць? — Яна яшчэ не ведала, куды ён хіліць: гаварылі пра яе, а ён верне нешта ў свой бок.

— Як правіла, хоць з кожнага правіла ёсць выключэнні... Дык я кажу, што гэты ідэал, якога я шукаю палову свайго жыцця, я знайшоў... Але што зрабіць, каб утрымаць яго? Вось у чым уся драма сітуацыі...

Яна зноў як бы нешта пачынала разумець, але гэтая эзопава мова ёй пачынала ўжо надакучаць. Усплылі словы Славіка — ніколі не ідзе з фронту, усё ў абход, усё з хітрыкамі. Ясна...

— Чым жа я вам... табе магу памагчы?

То ён не спускаў з яе вачэй, глядзеў трохі бокам, варушыў тонкімі ноздрамі свайго вялікага, з гарбінкай носа, нібы драпежны звер сачыў за здабычай, а цяпер апус-

ціў галаву, глядзеў у свой бакал, нібы шукаў там адказу на яе пытанне, — і нешта доўга не знаходзіў.

— Дзіўнае пытанне... Ты паставіла мяне ў тупік. А быць у тупіку я не люблю... Тады я іду напрамом... Таму і цяпер... — Ён рабіў паўзы, нібы дапраўды хваляваўся, нечага пакутаваў ці не рашаўся сказаць. — Хачу канкрэтна: мой ідэал — ты...

Хоць яна і была гатова да ўсяго, аднак слова, асабліва ў чужых вуснах, заўсёды мае нейкую магічную сілу; Вераніка ажно ўздрыгнула, пачуўшы такое прызнанне ад гэтага саліднага прыгожага мужчыны. Каб гэта сказаў ёй яе таварыш, які-небудзь студэнт, яна засмяялася б яму ў вочы, завярнулася б і пабегла б, праз гадзіну забыўшыся на ўсё. А тут нешта зусім другое.

Шчокі яе зардзеліся чырвоным макам, вочы яна не ведала дзе падзець і сказаць нічога таксама не знаходзіла. Яна чакала, што будзе далей.

— Вось чаму я і гаварыў: усё залежыць ад цябе!

Яна ціха, ледзь чутна сказала:

— Мусіць, ты... мусіць, вы... перабольшваеце.

Яна ніяк не магла называць яго на «ты» — нешта ёй не давала, нешта замінала.

— Па-першае, годзе гэтага выканання. Па-другое, я сам сябе ведаю. Я знайшоў тое, што шукаў... Ад тваёй згоды залежыць мой лёс.

— А мой — таксама? — ужо трохі апамятаўшыся, спыталася яна.

— Безумоўна, Вераніка, — ён кіўнуў буйною галавою, усміхнуўся аднымі вуснамі, паказаўшы вялікія белыя зубы. Відаць, што іроніі ў пытанні Веранікі ён не заўважыў. — Калі ты не скарыстаеш такога моманту, ты будзеш сабе вечным ворагам. Запомні!

Гэтая яго самаўпэўненасць дабіла яе зусім. Яна адчувала сэрцам: нешта ідзе тут не так, яны гавораць не пра тое, што трэба, не пра галоўнае, але як скіраваць да таго галоўнага, як яго знайсці, калі ён вядзе туды, куды яму трэба, калі ён знайшоў тое, што яму трэба, а астатняе яго цікавіць менш за ўсё? Чаму яна так паводзіць сябе сёння, чаму так пакорліва ідзе за ім следам, нібы яна ўжо яго — бо калі не яго, то яна тады сабе — вечны вораг? Няўжо гэта так і трэба? Няўжо ён — той адзіны, які яе выратуе, які ашчаслівіць, які будзе вечным сябрам, бацькам яе дзяцей?.. Няўжо ён — яе лёс? Яна забыталася ва

ўсім гэтым хітраспляценні паняццяў і слоў, ёй патрэбна было падумаць, разабрацца ў сваіх пачуццях — да яго... Яна ж яго зусім не ведала, а ці кахала — пра гэта не магло быць ніякай размовы.

Аднак ён, відаць, думаў, што яго словы трапілі туды, куды ён цэліў.

— Дык ты згодна быць маёю? — ужо проста ў лоб, з фронту, без ніякіх слоўных завітушак, спытаў ён яе, ва ўпор пазіраючы ў вочы, нібы гіпнатызуючы.

О божа, ці думала яна, што гэта так страшна — сказаць «згодна», сказаць «не»! І што лепей сказаць, каб хто хоць параіў, каб хто хоць падказаў, каб жа мог чалавек хоць на кроплю прадбачыць, што падрыхтавала яму жыццё! А так — як з завязанымі вачыма ісці па горнай дарозе: крок не туды — і канец. Перад яе ўнутраным зрокам праплылі твары маці, Славіка, братавое Каці — яны нібы чакалі яе адказу, твары былі застылыя, напружаныя, і пельга было сказаць па іх, чаго яны чакаюць: згоды ці адмовы? Але яна ведала ўжо, што яны чакаюць толькі згоды, што так ім усім будзе лепей. А як будзе ёй — гэта не так важна. Не так важна для іх. Для яе мо вунь як важна. Але яна сказала тое, чаго чакалі ад яе там, дома:

— Я згодна...

На яго твары не адбілася ніякага пачуцця, нібы ён быў зусім спакойны за тое, што павінна адбыцца. Але вось ён зноў усміхнуўся:

— Ты мой добры геній, я гэтага чакаў.

І ён паклаў сваю белую далікатную руку на яе маленькую, з доўгімі пальцамі ручку. Рука яго была вільготная і ледзь прыкметна ўздрыгвала. І яшчэ яна была халоднай.

6

У той вечар Вераніка прыйшла дадому позна. Яна ніколі гэтак раней не рабіла, бо маці выходвала яе ў строгасці, не давала патачкі. Дачка расказвала маці пра ўсе свае душэўныя таямніцы. І мо таму, што маці была вельмі далікатнай, ніколі неасцярожным словам не пакрыўдзіла дачкі, тактоўна яе павучала і папраўляла, асцярожна раіла, гэта памагала лепей, чым біццё і лаянка. Сёння Вераніка баялася, што маці будзе ёй выгаворваць,

спяшалася нават па лесвіцы, каб выйграць хоць якую хвіліну.

Жарэс Ляхоўскі прывёў яе да самага дома, ён быў сёння занадта ажыўлены — па крайняй меры, яго такога яна ніколі не бачыла: ён лёгка вылазіў з рамак свае велічнай непрыступнасці, часам рабіўся нават дураслівы. Калі ж ён быў сам сабою — Вераніка так і не паспела разабрацца.

Па дарозе яны таксама гаварылі, ён гаварыў пра свае планы, якія цяпер яны разам будуць ажыццяўляць, бо аднаму яму іх не асіліць. А потым — потым трэба падумаць, гаварыў ён, бо спыняцца на паўдарозе — не ў яго характары.

Маці не спала, пры маленькім начніку чытала кніжку, лежачы ў пасцелі. Яна ўстала, як толькі дачка зайшла на кухню, апранула свой карычневы халат.

— Бяры вячэрай, — сказала маці, не спытаўшы ў яе нічога. — Відаць, прагаладалася. — І пільна агледзела дачку з ног да галавы. — Як прайшоў вечар? — спытала шматзначна, па выглядзе дачкі зразумеўшы, што ўсё вырасылася добра.

— Вечар быў добры, — сказала, лёгка ўздыхнуўшы, Вераніка. — Трохі, праўда, незвычайны.

— Як незвычайны? — адразу насцярожылася маці. — Дзе вы былі?

— Не турбуйся, у кафэ... Таму я і галодная. Што там у вас засталася?

Маці дастала з духоўкі дзве тоненькія сасіскі, паставіла перад дачкою масла на сподачку і чай, пячэнне.

— Дык чаму незвычайны? — не ўцярпела маці.

— Таму, што мне не часта даводзілася хадзіць у кафэ, — ужо трохі рэзка загаварыла Вераніка, — а па-другое, яшчэ радзей у мяне просяць рукі і сэрца...

— І як жа ты? — Маці ў момант наструнілася.

Вераніка заўважыла гэта, і ёй стала балюча.

— Я? Як і вы, — вяла адказала дачка.

Маці кінулася да яе, пацалавала ў шчаку, абняла і моцна прытуліла да грудзей.

— Па-мойму, ты зрабіла правільны выбар, дачушка, — сказала маці з сэрцам, — чалавек ён зайздросны.

— Жаніх — мо і зайздросны, а чалавек — адкуль ты ведаеш? Ці я — што я пра яго ведаю?

— Чаму? Славiк даўно з ім знаёмы. Расказваў пра яго

многа. На рабоце яго хваляць. Чалавек з галавою, адразу відаць.

— Можа быць... А вось які ён у сям'і, гэтага мы не ведаем.

— Чаго захацела! Ты нейкая не цяперашняя, несучасная. Пажывеш — пабачыш.

— Каб жа так: пажыў, пабачыў, не спадабалася — вярнуў усё назад...

— Навошта думаць пра кепскае? Я зычу табе толькі добра...

— Усе зычаць, а вось робяць наадварот.

— Ну вось, дзякую за шчырасць. Выходзіць, я рабіла табе зло ўсе гэтыя гады, як выводзіла цябе ў людзі...

— Мама, не будзем сварыцца... Я не пра цябе. Даруй мне. Мне сёння неяк не па сабе.

— Нічога, дачушка, пройдзе.— Маці ўжо шкадавала дачку, стала зноў лагоднаю.— Дык ты згадзілася, кажаш? А калі, што — не гаварыў ён?

— Не... Але сказаў, што цягнуць не збіраецца... Мо на Кастрычніцкія святы.

Маці ўжо стала сур'ёзнай, задумалася. Клопаты зноў наваліваліся на яе сіваю галаву. Нядаўна толькі ўладкавалася з сынам, а тут і гэтая малая... Зусім яшчэ дзіця. Душа баліць — аддаваць на чужыя рукі. Але ж трэба, хоць калі... Такі выпадак!

Праўда, каб не гэтая цесната, каб не гэтая бедната, каб жыў яшчэ гаспадар, то яна ні за што не аддавала б гэтае малое ў свет, у людзі. Яшчэ ж нічога не ўмее, яшчэ свету не бачыла, яшчэ толькі расцвіла, як вясновая краска, а тут наваліцца ўсё на яе галаву. Хоць бы ўжо добры быў чалавек. О божа!

Вераніка некалькі дзён хадзіла як сама не свая. Для яе гэта было нечаканасцю, хоць яна і ведала, што да гэтага ідзе. Тое, што мы ўяўляем, ніколі не падобна на тое, што потым убачым. Тое ж самае можна сказаць і пра пачуцці. Ёй яшчэ хацелася пагаварыць з братам. І ўсё неяк не выпадала, а яна хацела пагаварыць з ім з вока на вока, без свядак.

І вось аднойчы яны сустрэліся ў магазіне недалёка ад свайго дома — Славiк вяртаўся з работы, а Вераніка з сумкай прыйшла закупаць на заўтра ўсяго, што сказала

маці: мяса, рыбы, малака, масла, хлеба. Яны разам — удвая хутчэй — пастаялі ў чэргах, накуплялі поўную сумку прадуктаў і выйшлі з тлумнага магазіна.

Церусіў маленькі дожджык, але было цёпла і ціха — восень абяцала быць лагоднаю. На вуліцы загарэліся ліхтары, стала святлей пад ногі, і яны ішлі, абмінаючы лужыны, па сваёй незаасфальтаванай яшчэ, не прыведзенай у парадак вуліцы.

Славiк гаварыў пра нейкае глупства: была лятучка ў рэдакцыі, пахвалілі яго матэрыял, яму хутка ехаць у камандзіроўку. Далі добрую тэму — любоўны трохкутнік на лоне прыроды, у калгасе, мо і выйдзе што цікавае.

— А як жа там твой Жарэс? — перабіла яго Вераніка, бо бачыла, што Славiк так і не збярэцца пагаварыць пра тое, што яе хвалявала, ды, няйначай, яго таксама, хоць мо і не так востра.

Славiк зірнуў на яе, усміхнуўся — бліснулі ў святле ліхтара яго зубы і вочы.

— Здаецца, ён больш твой?

— Мой — гэта пад пытаннем, — знарок заінтрыгавала брата Вераніка.

— Чаму гэта? — Ён ажно ступіў да яе, яны ледзь не сутыкнуліся. — Ты ж дала згоду быць... яго, а ён — тваім.

— Дала слова — але ж яго яшчэ не позна вярнуць?

Славiк падазрона зірнуў на яе: жартуе ці гаворыць сур'ёзна?

— У вас хіба што расклеілася за гэтыя дні? — У яго голасе пачулася несхаваная трывога.

Што ж, і Славiк ад свае думкі не адступіўся, і ён лічыць, што так і трэба, што гэта найлепшы варыянт, які наогул можна знайсці.

— Нічога, Славiк. Не бойся, я пажартавала.

— Добрыя жартачкі! Я ажно ўспацеў.

Вераніка засмяялася.

— Я не ведала, што ты так хочаш выпхнуць мяне замуж!

Славiк пакрыўдзіўся, надзьмуў вусны.

— Слова якое знайшла — выпхнуць! Што я табе — вораг? Я хачу як найлепей...

— Ты з маці гаворыш аднолькавымі словамі...

— Бо думаем аднолькава, добра табе хочам.

— Дзякую вам за гэта, — адказала яна сур'ёзна.

— На здароўе, — у тон ёй адказаў Славiк. — Адзінае,

што я хацеў у цябе спытаць... А мо і не варта, не ведаю...
Неяк няёмка пават...

У Веранікі трывожна заняла сэрца.

— Пытай. Мо я вытрымаю?

— Увогуле гэта глупства... Але мне цікава, наколькі
Жарэс шчыры чалавек... Ці казаў ён, што быў жанаты?

У Веранікі ў грудзях пракацілася гарачая хваля, стала млосна. «Для цябе, браток, гэта глупства, пра якое не варта і ўспамінаць. Для яго, Жарэса, таксама. Што для іх значыць увогуле: ажаніцца, потым кінуць жонку, зноў шукаць «ідэалу». Так можна шукаць і ўсё жыццё, бо ідэалы мяняюцца, як і ўсё на свеце», — з крыўдай думала яна пра брата і пра яго навіну.

— Ты чаго маўчыш? Казаў ці не казаў? — затурбаваўся Славік.

— Казаў, — схлусіла Вераніка і адварнулася, каб ён не бачыў, як загарэўся яе твар.

— То і добра... Бо я падумаў: сумленны чалавек пра гэта не павінен маўчаць у такой сітуацыі. Гэты факт, які ніяк нельга абмінуць, хоць калі-небудзь ды ён можа нагадаць пра сябе. Гэта як шыла ў мяшку.

— Ты так думаеш? Чым ён можа нагадаць? — зацікавілася Вераніка. Яна хацела ведаць больш таго, што сказаў ёй Славік.

— Ці мала чым? Можна ўсплыць якая-небудзь плётка, ты можаш раптам знайсці нейкае пісьмо, або ні з таго ні з сяго — ты толькі не падумай, што гэта будзе з табою, — да цябе прыйдзе яго першая жонка.

— А праўда... — жахнулася Вераніка. — Што ж тады рабіць?

— Хто яго ведае... У залежнасці ад таго, у якім яна настроі. Калі кінецца з кулакамі — тады барапіся, — зусім сур'ёзна гаварыў Славік.

— Ну, ты мяне зусім супакоіў!

Славік стаў — разгублены, з расінкамі дажджу на твары.

— Прабач... Ты плюнь на ўсё гэта. Галоўнае, што, наколькі я ведаю, дзяцей у яго з ёю няма. У яе ёсць свая дачка... Тая кабета, здаецца, на гадоў дзесяць была старэйшая за яго... Але што я табе кажу? Гэта ўсё цябе не павінна турбаваць, гэта яго клонат.

Яны замоўклі — якраз падышлі да свайго дома. У Веранікі стала яшчэ цяжэй на душы.

Жарэс Ляхоўскі і праўда быў жанаты.

На першым курсе, неяк не ў меру расходуючы свае немалыя сілы, ён аднойчы адчуў, што з ім нешта робіцца нядобрае. Прапаў сон, усчалася нервознасць, без даі прычыны стала балець галава. Кінуў курыць, на дзяўчат зусім не глядзеў, стаў займацца фізкультурай, абліваўся халоднай вадой. Але, здаецца, не памагала, а рабілася яшчэ горай. Давялося ісці да дактароў — тэрапеўтаў, неўрапатолагаў, здаваць розныя аналізы. Потым яму прыпісалі курс лячэння: прымаў парашкі, мікстуры, хадзіў на ўколы — вітаміны, глюкоза.

Апошнюю працэдуру з вялікім спрытам і добрым умсненнем рабіла медсястра Яніна Варанковіч. Ужо не першай маладосці, высокая, чарнявая, з вялікімі цёмнымі вачыма і прамым вострым носам, яна з першага позірку не рабіла ўражання. Але пахадзіўшы нешта з тыдзень у паліклініку і прыгледзеўшыся да яе, Жарэс Ляхоўскі зразумеў, што гэта жанчына ці дзяўчына — бог яе ведае — незвычайная. Мала таго што яна ведала дасканала сваю работу, з ёю было цікава пабыць, перакінуцца словам. Здаецца, што і гутарка яе лячыла, а дотык яе мяккіх, далікатных, але моцных рук здымаў боль лепей за ўсякія лекі. Спадабаліся яму і яе глыбокія бяздонныя вочы, у якіх свяцілася многа таямнічага, нявыказанага, цікавага. Непрыкметна Ляхоўскаму станавілася лепш, і ён ужо не ведаў, што яму памагае — лякарствы ці тое, што ён кожны дзень бачыць гэтую жанчыну.

Ён ужо сёе-тое ведаў пра яе: што яна была замужам, выйшла перад самай вайной, што ў яе ёсць дачка, а муж загінуў на фронце.

Усё гэта ён даведаўся паступова, па крупішцы, покуль пешта месяц ці больш хадзіў на лячэнне.

Жарэс Ляхоўскі адчуў, што Яніна Варанковіч неяк непрыкметна займае ў яго душы трывалае месца, хоць пускаяць яе туды ён не збіраўся. Аднойчы ён прыйшоў на працэдуру самы апошні, пачакаў яе, пакуль яна навядзе парадак і пераапранецца, і пайшоў з ёю разам. Яны ішлі па людных вуліцах вясенняга вясенняга горада, ціха гаварылі між сабою, часам маўчалі, але нядоўга — Яніна любіла і ўмела пагаварыць, гэта ён ужо ведаў, і хоць гаварыла яна аб чым-небудзь простым, слухаць яе было цікава. Ляхоў-

скі часам толькі моўчкі ўсміхаўся, як яна з прыхаванай гордасцю і цеплынёй расказвала пра сваю дачку, якая ходзіць у чацвёрты клас, пра тое, як цяжка было яе гадаваць — памагалі бацькі, то яе, то яго... Неяк паступова, забыўшыся як быццам, з кім яна гаворыць, Яніна пачынала расказваць і пра свайго мужа, і Ляхоўскі лавіў сябе на тым, што яму робіцца неяк не па сабе, калі ён чуе яе простую споведзь пра іх жыццё, хоць яна гаварыла пра мужа без лішняй пахвальбы, без ахаў і охаў, а спакойна і роўна, як аб тым, што ўжо адбалела і не вернецца ніколі, але Ляхоўскі ясна адчуваў яе боль, прыхаваную тугу і сум чалавека, які вось ужо гэтулькі гадоў жыве адзінока, але не можа выкінуць з сэрца таго, што перажыта.

Гэтая яе вернасць, гэтая святая памяць пра чалавека будзілі ў ім думку: няўжо ён, муж Яніны, быў ужо для яе такі выключны, адзіны, такі значны? Ці гэта яе заслуга, а не яго? Другая магла б забыць назаўтра, праз год, выйсці замуж і быць спакойнай... А гэтая, хоць і такая прывабная жанчына, не захацела, засталася адна. Ці мо яе не захацелі? Можна і тое, можна і другое. Не ўсе ў яе ўзросце і ў яе становішчы змаглі знайсці сабе пару. На палях вайны паляглі мільёны мужчын, асабліва такога вось узросту, як яна.

Па дарозе Ляхоўскі купіў кветак — ранніх цюльпанаў недзе з Каўказа ці з Сярэдняй Азіі, якія прадаваў ля гасцранома смуглявы, з вузкімі вачыма чалавек гадоў сарака, без правае рукі. У тым жа гасцраноме Ляхоўскі на свае апошнія зберажэнні ад стыпендыі ўзяў бутэльку партвейну.

Праз колькі часу яны ўжо былі ў цесным, але ўтульным пакойчыку: стол, ложка, некалькі цвёрдых крэслаў, канапка, заместа шафы — адгароджаны шырмая куток.

Гаспадыня пайшла на кухню гатаваць вячэру, а Ляхоўскі сеў на канапцы, круціў маленькі радыёпрыёмнік, не знаходзячы нічога панараўнага. Нарэшце знайшоў джазавую музыку, стаў слухаць характэрнае кваканне і завыванне пад аднастайны рытмічны стук негрыцянскага тамтама. Гэтая музыка апошнім часам пачала яму падабацца, яна неяк вырывалася, выбівалася з тых аднастайных мелодый, да якіх ён прывык. Тут нешта было такое, што разбурала састарэлыя каноны, уносіла новы рытм і тэмп.

Яго асалоду перарваў нечакана моцны грукат у сцяну і сярдзіты мужчынскі голас:

— Заткніся са сваёй сабачай музыкай! Ты чуеш там, падла?

Непрыемна разанулі яго па сэрцы гэтыя грубыя словы, і абурэнне і злосць разліліся па крыві пякучым ядам. Каб убачыў гэтага хамулу — з'ездзіў бы па храпе. Недзе налізаўся, а мо яшчэ не дабраў меры, таму і не спіць, яшчэ разбіраецца ў музыцы — сабачая яна ці кашэчая, а яшчэ горш за ўсё было крыўдна, што крычаў-то той за сцяною не на яго, а на яе, Яніну. І трэба жыць побач з такім суседам — год, два, пяць.

Ляхоўскі прыцішыў музыку, але не выключыў зусім — падумаеш, нейкі там алкаголік за сцяною не можа спаць! Хай заткне сабе вушы.

Прыйшла з кухні Яніна, паставіла на стол патэльню з яечняй, якая напоўніла прыемным пахам увесь пакой, падала місачку з кіслай капустай, кавалак сала, нейкую рыбу. Закуска была небагатая, але з густам і спрытам прыгатаваная — і тут адчуваліся яе ўмелыя клапатлівыя рукі.

— Што там у цябе за сусед? — спытаў Ляхоўскі ў Яніны. — Не любіць чалавек добрае музыкі.

— З гэтага боку? — паказала гаспадыня на сцяну, дзе вісеў партрэт маладога вайскоўца — два кубікі ў пятліцы. — Ён любіць толькі гарэлку, хай на яго. — Яна прынізіла голас. — Як не п'яны, лепшага чалавека не трэба, а вып'е — адразу звярэе, б'е жонку, выганяе дзяцей. Бяда...

— Як ты тут з ім жывеш?

— Што мне? Ён жа не мой...

— Усё-ткі — на адной кухні.

— Камунальная кватэра, што зробіш?

Ляхоўскі ўжо крытычным вокам агледзеў пакой: акно ўпіраецца ў сцяну суседняга дома, сонца тут ніколі не бывае, ясна, на стыку столі і сцяны відаць сляды чорнае плесені — цэгла ніколі не прасыхае.

— А ты спрабавала дабівацца, каб табе памянялі кватэру? Ты ж заслужаны чалавек...

Яніна толькі махнула рукою.

— Такіх заслужаных, як я, многа. Добра яшчэ, што гэты куток далі, ёсць дзе пераспаць, дзіця мае сваю пасцель — і то пчасце.

— А дзе твая дачка? — спытаў Ляхоўскі. Ён яшчэ ні разу яе не бачыў.

Япіна зірнула па будзільнік на сталае.

— Яна па другой змене ў школе. Праз... паўтары гадзіны прыйдзе, калі дзе не затрымаецца... Дзякую табе за цюльпаны, я іх так люблю,— сказала Яніна, ставячы вазу з кветкамі на рог стала, каб не мяшалі.— Садзіся бліжэй, ты, відаць, галодны.

— Як паглядзеў на твае закускі, грандыёзна захацеў есці,— сказаў Ляхоўскі і праглынуў сліну.

Яніна дастала бутэлечку з прыцёртым шкляным коркам, там пералівалася чыстая, як крынічная вада, вадкасць, паставіла на стол, дастала чаркі. Сама наліла з бутэлечкі, сказала з усмешкаю, як бы ў апраўданне:

— Рэктыфікат, хавала па лякарства, але раз у мяне такі госць...

— Які гэта такі?

— Важны...

— А яшчэ які?

— Сказаць?

— Натуральна!

— Жадааны...— Яна сказала і залілася чырванню, як дзяўчышка.

Ляхоўскі заўважыў гэта, але не падаў выгляду. Для яго мужчынскага гопару гэта было як мёдам па сэрцы.

— Для мяне гэта важней, чым важны,— скаламбурыв ён і ўзяў гранёную чарачку-стограмоўку са звужаным дном.— А як яго піць? Першы раз, сорамна прызнацца. Раней ужываў толькі як пацірацце.

— Правільна рабіў... Піць? Вельмі проста — як ваду,— спакойна растлумачыла Яніна.

— Фенаменальна,— сказаў ён і кульнуў чарку.

Спірт рэзка ўдарыў у нос, імгненна апёк усю поласць рота агнём, але па страваводзе пайшоў мякка, пакідаючы толькі прыемны гарачы след.

— Фенаменальна! — аддыхаўшыся, паўтарыў Ляхоўскі.— Я быў горшай думкі аб сабе.

А Яніна выпіла спакойна, нават не скрывілася. У Ляхоўскага ўзнікла нядобрая думка: а што, калі яна сама п'е, як той яе сусед за сцяною? Але, здаецца, не, не выглядае яна алкаголікам.

— Даўно не піла... Дзякуй табе, што зайшоў, а то часам здаецца, што пачынаеш дзічэць, хоць навокал гэтулькі людзей...

— Людзей многа, але ўсе чужыя.

— Гэта праўда, калі няма сваіх, то ўсе чужыя!

Яны выпілі яшчэ па чарцы партвейну, закусвалі, гаварылі. Ляхоўскі шчодро хваліў яе стравы, яна весела смялася, неяк неўпрыкмет хінулася да яго, часам аспярожна паляпвала яго па плячы, адным словам, хацела не толькі бачыць, але і адчуваць яго побач, каля сябе. Ляхоўскаму таксама здалася, што гэтае застолле неяк неўпрыкмет разбурыла, раскідала тую нябачную перагародку, якая была між імі дагэтуль, і што варта яму толькі захацець, як Яніна будзе яго.

«А што тады?» — пытаў ён сябе цвяроза.

«Глупства! — адказаў у ім другі голас, трохі захмялелы. — Што ты траціш? Нічога! Ты зробіш яе на нейкі момант шчаслівай — і ўжо плюс табе, некалькі вялікіх грахоў спішацца табе за гэта».

«Ты ёй дасі надзею, а потым адбярэш, — гаварыў усё той жа цвяроза, надта ўжо справядлівы, афіцыйна сухі голас, які ў ім сяды-тады прачынаўся, а дагэтуль недзе спакойна спаў у закутках яго душы. — А ведаеш, што такое адабраць у чалавека яго апошнюю надзею? Гэта тое самае, што і адабраць жыццё».

«Глупства! Не трэба так песімістычна глядзець на свет! Я нічога не даю, нічога не адбіраю. Я — дробны эпізод у яе жыцці, знічка па яе даляглядзе. Яна сама павінна разумець, што мы з ёю не пара, калі яна можа разважаць спакойна і цвяроза. Зрабіць ёй прыемнасць на кароткі час — на гэта мяне яшчэ хопіць. Больш не! Калі яна згодна, хай прымае тое, што дае ёй жыццё. Не хоча — хай жыве, як жыла дагэтуль. Не для сябе я гэтага хачу, а для яе».

«Кінь прыкідвацца! — крычаў ужо той нядаўна такі спакойны голас. — Для сябе, толькі для сябе ты хочаш той прыемнай хвіліны, а яна — проста партнёрка».

— Жарэс, ты мяне чуеш?

— Чую, чую, гавары...

Ён ачынаецца ад сваіх думак, зноў бачыць яе побач, парадзелую закусць на стале, ярка-чырвоныя крывавыя цюльпаны ў недарагой шкляной вазе на ражку стала ў куце.

— Чаму ў цябе такое імя? — пытае яна ласкава, узяўшы яго за руку. — Нейкае не наша, праўда?

— Гэта французскае, быў такі рэвалюцыянер Жарэс, яго забілі на трыбуне, выступаў супроць вайны...

— А я не памятаю, хоць гісторыю праходзіла. Забыла ўсё за гэтыя цяжкія гады адзіноты.

— Чаму адзіноты? Ты ж з дачкою...

— Гэта амаль тое ж самае, Жарэс, павер мне. Душою я адна.

Ён абняў яе за талію. Яна пакорліва схіліла яму галаву на плячо і заплакала. Ён не ведаў, што рабіць, хоць добра разумеў яе. Гэта плакала яе адзінота, яе доўгія чорныя ночы, напоўненыя бясконцымі думкамі пра тое, што мінулася і чаго нельга вярнуць, плакала яе сэрца па дачцэ, якая расце без бацькі, плакала яе спакутаванае без пяшчоты жаночае цела, якому было сумна аднаму, але якое хацела яшчэ жыць, магло апладняцца і радзіць.

— Супакойся, Янінка,— сказаў ён і пагладзіў яе па гладка прычасаных чорных, з нітачкамі срэбра, валасах.

Яна ўсхліпнула яшчэ некалькі разоў, сунялася, заплаканыя вочы яе паступова зноў набывалі сваё ранейшае хараставанне і бляск.

Ён узяў яе на рукі, панёс на канапу. Яна не скідала сваіх рук з яго шыі, і яму было лёгка яе несці.

— Яніна,— прашаптаў ён, тулячыся да яе гарачага твару, шукаючы вуснамі яе вуснаў. Яны абое задыхнуліся ад пацалунка, сэрцы іх стукалі зусім побач.— Я хачу, каб ты... была маёю,— парэшце выдыхнуў ён. У гэтую хвіліну ён шчыра яе любіў і хацеў гэтага.

— Я твая, мілы мой, дарагі... Як я цябе люблю, каб ты ведаў... Я так чакала гэтага моманту...

Яны гаварылі ў паўзах паміж пацалупкамі, і іх адказы адно аднаму гучалі як абдуманія і добра ўзважаныя, хоць гэта было зусім не так.

— Я таксама чакаў...

Ляхоўскі адчуваў сябе на сёмым небе ад шчасця. Ён ніколі не думаў, што гэтая чарнушка можа так шчыра, так палка кахаць.

— Я хачу, каб ты ведаў... Мне пічуць не сорамна гаварыць табе гэта... І не сорамна быць з табою вось так... як з мужам... Хоць ты мо больш ніколі не прыйдзеш да мяне... Я ж старэйшая за цябе на гэтулькі год... Я цябе не няволю.

— Не гавары глупства...

— Пастой... Рабі, як гаворыць табе тваё сумленне... Але я буду цябе любіць — заўсёды, дзе б ты ні быў, з кім бы ты ні жыў... Запомні гэта, мой любы...

— Запомню... Якая ты, аднак, безабаронная!

— Цяпер ты — мая абарона. Цяпер я нікога не баюся.

Можа, таму, што Ляхоўскі трапіў у добрыя рукі, зда-роўе яго хутка пачало папраўляцца.

Ён жыў яшчэ ў інтэрнаце, але ложка яго амаль ніколі не разбіраўся нанач або на ім спаў госць, якому не было месца. Ён жыў цяпер з Янінай як з жонкай, хоць яны не хадзілі запісвацца. Ляхоўскі сам цягнуў з гэтым фармаль-ным актам, а Яніна і не падганяла: яна ведала, што па-пера не тая сіла, якая злучае ці разлучае людзей. Злучае, яднае нешта большае, а калі яго няма, то не паможа ні-якая папера. Адзінае, што яе турбавала,— гэта што дачка Светка ніяк не хоча прымірыцца з новым бацькам. Нават прымірыцца — не тое слова, бо яна ніколі не сварылася з ім, а з самай першай сустрэчы з ім стала нейкая ха-лодная, панятая, як струна: чужы крані неасцярожна, і парвецца. Ён быў для яе як чужы, праўдзівей, яго для яе тут зусім не было. Што маці ні рабіла, што ні гаварыла, як ні ўпрошвала дачку — нічога не памагло.

Ды і сам Жарэс стараўся дагадзіць дзіцяці, купляў цукеркі, дробныя падарункі, але нішто не магло раста-піць таго лёду, які ляжаў у яе на сэрцы: яны былі чужыя людзі.

Мо па гэтай прычыне Яніна і не настойвала на тым, каб запісацца ў загсе.

Самому Ляхоўскаму такія адносіны яго падчарыцы не вельмі весялілі сэрца, хоць у глыбіні душы яму было ўсё роўна, як яна да яго ставіцца. Яго толькі крыўдзіла, што гэтае малое, відаць жа, зусім падсвядома, разумее тое, чаго не разумее і не адчувае яе дарослая і бывалая мама: што сапраўднага кахання ў яго душы да Яніны няма, што ён прыстаў да яе толькі таму, што ім па дарозе, а потым ён паверне ў свой бок, а яны хай робяць што хочуць. Гэта ён зразумеў праз якога паўгода, як блізка сышоўся з Янінай.

Але пакуль што ім было па дарозе, і Ляхоўскі памагаў цягнуць дарожны груз сваіх часовых спадарожнікаў — балазе не дарам. Больш таго, разгледзеўшыся добра, ён зразумеў, што тут можна зрабіць адну добрую для сябе рэч, якую адзін ён ніяк не зрабіў бы,— ва ўсякім разе, так хутка, як у гэтай часовай кампаніі.

Уся соль была ў біяграфіі Яніны Варанковіч. Спачатку яна нічым яго не ўразіла, здаецца — усё звычайна, як у

тысяч людзей, якія перажылі вайну, акупацыю. Тут вазьмі любога першага лепшага — і ён табе раскажа такіх жахаў, што ў цябе валасы стануць дыбам, паспявай толькі запісваць ды нясі ў газету.

Але паступова Яніна дапаўняла свой жыццёпіс усё новымі і новымі дэталямі, фактамі, падрабязнасцямі, якіх раней не магла яму расказаць, як чужому чалавеку, а потым раскрыла яму ўсю душу — да дна. Ён сваім практычным вокам убачыў, што гэты чалавек не ведае свайго сапраўднага багацця, а таму лёгка можна ў яго сёс-тос ўзяць — і ён не заўважыць. Ды пават не ўзяць, а пазычыць, а вярнуць ёй з вялікімі працэнтамі, і яна яшчэ будзе яму дзякаваць, калі ў яе толькі варыць галава. Бо яна памерла б на сваім багацці і не ведала б, што яно ёсць, — як чалавек, у якога пад падлогай ляжыць залаты самародак ці затаіліся паклады вугалю, але ён ніколі не капаў глыбей дзесяці метраў — толькі дастаць да вады.

Дык вось яе скарб — біяграфія.

Перад самай вайною Яніна Варанковіч канчала медвучылішча, яна закахалася ў маладога лейтэнанта Астапчука. Не сказаўшы ні слова Яніным бацькам, якія жылі ля Негарэлага, яны рашылі пажаніцца. Але ў загсе іх не запісалі — Яніне трэба было чакаць яшчэ год, яна была непаўналетняй. Але хто гэта будзе чакаць год? Дзеля святае справы маладыя ідуць на святы падман — Яніна прыбаўляе сабе год, і яны спраўляюць вяселле.

Бацькі спачатку разгубленыя і абураныя, але справа зроблена, нічога ўжо не паправіш — і яны ідуць на прымірэнне, прымаюць дачку і зяця як належыць. І калі на свет паяўляецца дзіця, бяруць унучку да сябе і гадуюць, як сваё, бо маладыя заняты: Яня канчае вучобу, а ён з цямна да цямна прападае ў казармах.

А тут яшчэ вайна. Лейтэнант Астапчук ідзе са сваім узводам па фронт, медсястра Варанковіч, каб не малая дачка, таксама пайшла б. Яна шкадуе і плача, што не можа падзяліць лёсу свайго мужа, але застаецца пры бацьках, а бацькі таемна радуецца, што хоць дачка з унучкай застаюцца пры іх, хопіць таго, што ваюе зяць — на тое ён мужчына.

Але зяць праз месяц прыйшоў да іх — худы, зарослы, паранены ў левую руку, на якой засталіся толькі два пальцы — вялікі і ўказальны. Ён быў ледзь жывы, учар-

нелы і брудны, але вясёлы і нават пгчаслівы — уцёк з палону, іх эшалон вязлі на захад, і вось яны, тры чалавекі, ноччу на хаду пераскочылі з аднаго поезда на другі — і ўратаваліся.

Яшчэ рана не загаілася, а Астапчук ужо звязаўся з мясцовымі актывістамі, наладзіў рамонт зброі, выраб мінаў — як сапёр, ён добра ведаў гэтую справу. Не раз ратавала параненых байцоў і медсястра Яніна, якая ўсё ведала пра свайго мужа і памагала яму.

Але радасць была нядоўгай. Аднойчы ранічкай на іх хату наляцелі паліцаі і немцы. Першай заўважыла ворагаў Яніна — і сказала мужу хавацца разам з дачкою ў склеп. У іх бацькоў на кухні быў зроблены патаемны склеп, лаз выходзіў пад стол, і калі заслаць падлогу дываном ці гунькай, то ніколі не знойдзеш тога склепа. Аднак Астапчук быў не такі чалавек, каб хавацца самому, прыкрыўшыся жонкай. Ён загнаў у склеп яе самую з дачкою на руках і загадаў сядзець і цярпець, што б тут ні рабілася. Адстрэльвацца ён не збіраўся, хоць зброя і была: трэба неяк улагодзіць праціўніка, на благі канец сабою купіць жыццё сваім блізкім. Смерць ён бачыў ужо не раз і нічоў не баяўся: шкада было толькі ўсяго, што распачата і не скончана.

Так, спагады ніякай не было. Яны аднекуль ужо ведалі, што ён тут не адзін, што з ім яго жонка-камсамолка і іх дачка.

Ён спакойна даказваў, што яны пайшлі ў Негарэлае, што бацькі там таксама — памёр іх сваяк, што ён застаўся дома адзін. Ніякія доказы не мелі сілы. Яго звязалі, пачалі біць шомпаламі, пагражаючы лютай смерцю, калі ён не скажа, дзе схавана жонка і дзіця. Сцяўшы зубы, ён маўчаў, хоць ад болю хацелася крычаць дзікім голасам. Ён ведаў, што, калі жонка пачуе яго крык, яна не вытрымае, выдасць сябе.

А яна сядзела ў чорным, як сажа, склепе, чула тупат цяжкіх ботаў, звярыныя крыкі немцаў і паліцаяў, іх дзікую лаянку, чула, як шалёна б'юць яе мужа, — і сэрца яе гатова было разарвацца на часткі. Але яна цярпела, хоць баялася, што звар'яецца ад гэтай душэўнай пакуты, закрываючы і кінецца наверх. І тады канец усяму і ўсім. Не, каб яна была тут адна, ніякія сілы не ўтрымалі б яе — яна кінулася б уверх па сходках і крыкнула б ім: вось я, бярыце мяне, толькі не мучце гэтага чалавека. Але

з-за дачкі яна гатова была вынесці самыя страшныя пакуты — душы, і цела, і сумлення.

З гадзіну ці болей бушавалі наверху каты, білі і ламалі мэблю, пераварочвалі ўсё ўверх дном. Чулася грубая лаянка і глухія ўдары па жывым — а мо ўжо пежывым? — цэле. Здаецца, яна трапіла некалькі разоў прытомнасць, але цёпленькі малы скрутак на руках сваім ціхім пасопваннем або мармытаннем вяртаў яе да памяці, яна зноў чула ўсё выразна і баялася толькі аднаго — каб не заплакала дзіця. На яе, на іх шчасце, яно маўчала. І вось, здаецца, усё сціхла, крокі, як гром, прагрымелі над галавою і прапалі недзе за домам. Яна не пешыла сябе ніякімі ілюзіямі, што яе муж застаўся дома. Яна не сумнявалася, што яго павялі, калі ён яшчэ жывы. У яе было першае жаданне — гэта выскачыць з ямы, хоць адным вокам зірнуць у той бок, куды яго павялі, каб ведаць, дзе яго шукаць. Але асцярожнасць перамагла. Яна сядзела мо з гадзіну ў гэтай чарнільнай магіле — а мо цэлую вечнасць — аж датуль, пакуль дзяўчынка не захацела есці і не пачала плакаць.

Яна доўга выбіралася са схованкі: покуль асцярожна, праз шчыліну, не ссунула стол з пакрыўкі, не выпускаючы з рук малое, якое заходзілася ад плачу, і выпаўзла наверх. І тут жа ледзь не абамлела: на яе было скіравана дула карабіна і скаліўся ва ўсмішцы п'яны твар паліцая. Яна трапіла ў засаду. У яе адразу хацелі адабраць дзіця, але яна закрычала дзікім крыкам і з зубамі кінулася на другога паліцая, які быў працягнуў рукі, каб узяць малую.

І вось яе павялі таксама, мо якраз па слядах яе мужа. Па дарозе праз вёску яна ўбачыла старую Агату Базылевічыху, упала перад ёю на калені і напрасіла ўзяць на дзень, на два дзіця, покуль яна вернецца. Старая суровымі вачыма агледзела іх — яе на каленях, зацятых у сваім гневе паліцаяў — і ўзяла малое.

Маладая маці дзякавала богу і гэтай старой Агаце, і нават гэтым паліцаям, якія нічога не сказалі, не адабралі ў старое дзіцяці і не ўзялі з сабой. Мо яны ведалі, што чакае яе, а мо проста на момант у іх душах абудзілася нешта чалавечае...

Яе прыгналі ў Негарэлае, кінулі ў нейкі вільготны склеп і замкнулі дзверы. Яна не ведала, дзе яе муж і што з ім, яна, калі яе гналі паліцаі, думала пра тое, што абавязкова ўбачыць яго. Але прайшлі два доўгія, невера-

годна доўгія дні — і яна нічога не даведалася пра яго. Яе самую па некалькі разоў у дзень вадзілі на допыт. Яна павінна была назваць тых, хто быў з ёю звязаны, яна павінна была паказаць дарогу да партызан. Яе пыталі, каму яна перадавала міны і толавыя шашкі, якія рабіў яе муж, афіцэр Чырвонай Арміі Іван Астапчук. Яны, аказваецца, многа ведалі, але не ведалі галоўнага. А яна маўчала.

Яе падвешвалі за рукі да столі, зусім голую, і білі гумаю і бізунамі, яна траціла прытомнасць, яе адлівалі вадою і зноў білі. А яна зноў зацята маўчала, хоць іншы раз надыходзілі такія хвіліны, што гатова была на ўсё, абы скончыліся толькі пакуты. Як збавенне, наступала непрытомнасць, і гэта ратавала яе.

На трэці дзень яна ўбачыла і свайго мужа. Ём зрабілі вочную стаўку. Яна ледзь пазпала яго: гэта быў амаль стары, зусім сівы, зменепы пабаямі і пакутамі чалавек — апухлы, са страшнымі крывападцёкамі твар, парваная, закарэлая ад крыві вопратка, запалыя, поўныя вялікага болю і гора вочы. Але яна сэрцам адчула, што ён не зломлены маральна, што ён застаўся такім жа, як і быў. Раптоўны жалё змяніўся гордасцю за свайго мужа, якога яна, аказваецца, добра не ведала. Яна ў думках ужо змірылася з тым, што ім угатаваны такі лёс, і зноў дзякавала богу, што паслаў на яе дарозе старую Агату, якая, можа, выратуе іх дзіця.

Так прайшоў, як у крывавым тумане, цэлы тыдзень. Яна ўжо не раз развіталася з жыццём. Але раптоўна яе перасталі вадзіць на допыты, загналі ў вялікі склеп, дзе было многа такіх, як яна, маладых жанчын і дзяўчат. Гаварылі, што іх збіраюцца недзе адпраўляць. Аднойчы поччу іх, чалавек трыццаць ці болей, вывелі са склепа і пагналі па стапцыю, пагрузілі ў таварны вагон. Адпраўкі яны чакалі некалькі сутак, паміраючы ад духаты і цеснаты, ад смагі і голаду.

Нарэшце іх вагон прычанілі да нейкага эшалона і павезлі. Была ноч, душная цёмная ноч перад навальніцай. Поезд, здаецца, ішоў на Захад. На падыходзе да Стоўбцаў здарылася нешта неверагоднае. Уперадзе прагрэмела некалькі кулямётных чэргаў, паравоз запаволіў бег, і тут, побач з іх вагонам, гахнуў страшэнны выбух, ад якога ў яе зазвіцела ў галаве, а праз дошкі абшыўкі секанула асколкамі. Яна потым толькі зразумела, што параненая,—

увесь правы бок яе, рука і нага былі пасечаны дробнымі асколкамі і ашчапкамі дошак.

Цягнік спыніўся зусім, страляніна хутка заціхла, і вось ля іх вагона затупалі боты, пачуліся галасы на роднай мове: «Вылазьце, фрыцам канцы, вы вольныя!»

Аказваецца, іх адбілі партызаны. Яе на насілках заняслі ў лес. Праз месяц яна ўжо была здаровай і адпрасілася шукаць сваю дачку. Мужа — ужо ведала дакладна — расстралялі. Дачка была адзіным, што нагадвала ёй пра яго.

9

Было Ляхоўскаму над чым паламаць галаву, пішучы нарыс пад назваю «Герой побач з намі». Пяро ў яго хадзіла яшчэ не надта гладка, ён пацеў да сёмага поту, замучыў роспытамі Яніну, але работа памалу ішла.

Далей ён апісваў, як маладая маці шукала сваю дачку.

Старая Агата, натуральна, праз дзень ці два аддала дзіця бацькам Яніны, але тыя нядоўга цешыліся ўнучкай: неяк ранічкай прыехалі на машыне немцы і паліцаі, дасталі дзіця з пасцелькі, яшчэ соннае, і перакладчык сказаў атарапелым старым, што дзіця патрабуе да сябе матка, гэта значыць іх дачка. Што заставалася рабіць ім, безабаронным, запалоханым, ашуканым? Яны зноў засталіся адны — у надзеі, што дачка, зяць і ўнучка хутка вернуцца. Але ішлі дні, тыдні, месяцы, а іх нікога не было.

Урэшце ўжо ўвосень, ноччу, да іх у хату нехта асцярожна пастукаў. Гаспадар кінуўся адчыняць, нават не спытаўшыся, хто там. Напэўна ж, свой, бо гэтыя акупанты ходзяць і ездзяць толькі днём. Ён не памыліўся — то была іх дачка Яніна, прыйшла адна. Нейкая чужая, змененая, занадта сталая, з сівізною ў чорных валасах, з невыказным болем у вачах. Яна шукала дачку, Светку.

Яны разам паплакалі, і ў тую ж ноч Яніна пайшла ад іх — шукаць згубленае роднае дзіця. Абранутая ў лахманы, яна хадзіла па Негарэлым, пасля па Стоўбцах. Краем вуха пачула, што камендант горада прывёз сюды сваю жонку, бяздзетную фраў, і яна захацела мець сабе дзіця. І вось знайшлося гэтае «рэйхскіндэр», паслужлівыя паліцаі ўспомнілі пра малое, якое засталася без бацькоў, пакінутае на рукі нейкае вясковай бабкі.

Праз два дні дзіця было ўжо ў каменданта, знайшлі

няньку, і яно паволі прывыкла да новых, невядомых яму парадкаў, да смачнай стравы, да дарагіх цацак і багатых апратак. Малое, яно хутка прывыкла і да чужых людзей, нават і ў сваіх снах не ўспамінаючы сваіх родных бацькоў.

Але праз пэўны час у каменданта паяўляецца новая нянька. Ранейшая, старая, сказала, што яна хворая, адпрасілася ў вёску, а на сваё месца знайшла бедную, але працавітую і сумленную дзяўчыну, у якой няма дзе жыць. Аднойчы ффраў Гертруда была страшэнна ўражана, калі ўбачыла, як нянька, пераканаўшыся, што навокал нікога няма, палучае і пеціць малое дзіця, нешта шэпча яму на сваёй мове, туліць да сябе і плача, нібы ў яе вялікае гора. Ффраў Гертруда расказала пра гэта свайму мужу. Камендант катэгарычна забараніў няньцы выяўляць так нястрымна і бурна свае пачуцці да чужога дзіцяці. «Яно павінна любіць толькі сваю маці, ффраў Гертруду. Інакш я вас звольню з работы», — прыгразіў камендант.

Аднойчы камендант са сваёй Гертрудай паехалі ў горад у Мінск, на імяніны да аднаго вялікага чына — генерала, іх сваяка. Калі яны вярнуліся, нянькі і іх прыёмнай дачкі не было дома. Яны знайшлі на стале толькі запіску. Камендант, надзеўшы акуляры, прачытаў па складах: «Пан камендант і ффраў Гертруда! Я забрала ад вас маё дзіця — я яго маці, у яго жылах — мая кроў. А вам раю вярнуцца ў сваю Германію, покуль не позна, і ўзяць на выхаванне нямецкае дзіця — па вашай міласці ў Германіі сірот таксама хапае. Ваша былая нянька Яніна».

Калі камендант пераклаў ффраў Гертрудзе змест запіскі, яна страціла прытомнасць.

А Яніна Варанковіч шчасліва выбралася з горада і праз колькі дзён была ўжо ў партызанскім атрадзе.

З таго часу пачалося яе новае жыццё. Многа людзей выхадзіла яна, вярнула, можна сказаць, з таго свету. Не раз ёй даводзілася браць на сябе ролю хірурга, хоць яна была ўсяго толькі медсястрой, не раз прымала яна роды, сядзела пры параненых, якія ўжо развіталіся з жыццём, — а яна іх ратавала, зноў ставіла на ногі, яны зноў ішлі ў бой, каб ачысціць сваю зямлю ад чужынцаў.

А як прыйшло вызваленне, Яніна аддала бацькам сваю Светку, а сама добраахвотна пайшла ў армію — і яшчэ цэлы доўгі год яе працавітыя рукі не мелі спакою, яшчэ многа смерцяў і крыві пабачыла яна сваімі вачыма, яшчэ многіх байцоў вярнула да жыцця. За гэта яе ўзнагародзілі

двума ордэнамі і медалямі. І вярнулася яна з вайны лейтэнантам медыцынскай службы.

Ляхоўскі канчаў нарыс так:

«Гэтая сціплая працаўніца жыве і сёння ў Мінску. Яна сумленна робіць сваю справу і не патрабуе падзякі, яна нават мо не атрымала таго, што заслужыла. Яна сціпла жыве ў цеснаватым пакойчыку ў старым доме на Нямізе, працуе ў паліклініцы, гадуе сваю дачку і радуецца, што парэшце можа быць спакойнай за яе заўтрашні дзень. Праўда, яна яшчэ не страціла надзеі на сваё асабістае шчасце, якое ў яе так блзлітна адняла вайна.

І мы можам ёй толькі паспачуваць. Бо ў яе ёсць — я не пабаюся выдаць яе інтымную таямніцу, — ёсць чалавек, які гатоў падзяліць яе радасць і гора, але покуль што кватэрныя ўмовы не дазваляюць ім ажыццявіць сваю мару. Ды спадзяюся, што гэтая перашкода часовая».

Праўда, у рэдакцыі два разы яму выкрэслівалі апошні абзац, але не такі быў Ляхоўскі, каб не дабіцца свайго. Першы раз ён хадзіў да рэдактара, а другі раз, калі і рэдактар замахнуўся на яго канцоўку, ён дапяў вышэй, і апошні абзац пайшоў у яго варыянце.

Нарыс на два падвалы надрукавалі ў газеце. І адразу да Жарэса Ляхоўскага прыйшла журналісцкая слава. У рэдакцыю на яго імя пасыпаліся лісты, чытачы захапляліся жыццёвым подзвігам Яніны Варанковіч і патрабавалі — не прасілі, а патрабавалі! — даць ёй кватэру.

А чытачы былі не абы-хто: пенсіянеры, інваліды вайны, вайскоўцы, настаўнікі, дэпутаты. Ляхоўскі сабраў цэлы стос лістоў, перадрукаваў іх на машынцы, напісаў заву на імя старшыні гарсавета і пайшоў на прыём.

Старшыня быў некалі звычайным селянінам, парабкам, потым пайшоў па партыйнай лініі, у вайну партызаніў, пасля вайны будаваў, зноў пайшоў па цяжкую і адказную пасаду старшыні гарсавета. Але душой ён быў просты і шчыры чалавек, добра разумеў чалавечас гора, бо сам яго халіў цераз край. На гэта і разлічваў Ляхоўскі.

Старшыня гарсавета ўжо чуў гэтую гісторыю, чытаў нарыс, пахваліў маладога журналіста за ініцыятыву і паабяцаў, што кватэра ў Яніны Варанковіч будзе абавязкова.

— Якая? — гледзячы ва ўпор на старшыню, не пабаяўся спытаць Ляхоўскі.

— Ну, двухпакаёвая... Самі разумеюць...

— Я не згодзен з вамі, паважаны Станіслаў Іванавіч. Хіба яна не заслужыла?

— Яна заслужыла... Але кватэрны голад не дае нам права размахнуцца. Мы толькі зусім нядаўна вывелі людзей з зямлянак. І таксама сярод іх было нямала заслужаных людзей, якія ваявалі, якія многа страцілі...

— Дарагі Станіслаў Іванавіч! Народ вас выбраў, народ вам верыць, народ спадзяецца на ваша мудрае і прынцыповае рашэнне... Вось паслухайце, піша палкоўнік запасу: «Нам будзе сорамна, калі мы, хоць з вялікім спазненнем, не паправім сваю памылку і не паможам гэтай жанчыне ў такую адказную хвіліну яе жыцця. Праз год, праз паўтара будзе позна, і яна, якая аддала мужа на алтар перамогі, якая аддавала сябе і сваё малое дзіця, не павінна мець крыўды ў сэрцы на нашу ўладу, на наш лад. Мы ў неаплачым даўгу перад гэтай гераічнай жанчынай, і што б мы ні зрабілі для яе добрага, гэта не будзе і сотай доляй таго, што зрабіла яна для нас, для нашага ладу. Гэта наша шчасце, што ў нас былі і ёсць такія людзі. Інакш бы мы не перамаглі.

Палкоўнік запасу Леўчанка».

Трохі захмялелы ад першага журналісцкага поспеху, Ляхоўскі не даваў старшыні раскрыць рота — ён адразу прыпіраў яго да сцяны, разбіваў яго довады, не даваў апамятацца.

— А скажыце, вы часам не ведаеце таго чалавека, пра якога вы пішаце ў канцы свайго нарыса, — таго, што гатоў падзяліць лёс Яніны Варанковіч?

Другі б мо палічыў за лішняе займацца такімі дробязямі, а старшыня хацеў дакапацца да самых каранёў, а ўжо толькі потым рашаць — па прымаўцы: сем раз адме-раў, раз адрэзаў.

— Ведаю, Станіслаў Іванавіч, — апусціўшы галаву, сціпла адказаў Ляхоўскі.

— А што, ён можа не ажаніцца з ёю, калі, скажам, жанчына не атрымае належнай кватэры? Гэта мае прынцыповае значэнне?

Ляхоўскі дакрануўся ўказальным пальцам да пераносся, нібы папраўляў акуляры, потым пакратаў свой модны гальштук ля шыі, нібы ён яго душыў.

— Магчыма, што і так, паважаны Станіслаў Іванавіч. Гэта мае менавіта прынцыповае значэнне.

— Адкуль вы ведаеце гэта? Вы гаварылі з ім?
— Гаварыў, паважаны Станіслаў Іванавіч, — без запінкі, як на экзамене, адказаў Ляхоўскі.

— Вось як... А вы часам не скажаце мне, хто ён, як яго прозвішча?

— Толькі вам, толькі вам, Станіслаў Іванавіч, і больш нікому, — таямнічым голасам адказаў Ляхоўскі. — Яго зваць так, як і мяне: Жарэс Ляхоўскі.

— Выходзіць, што... Не, спачатку гэта: хоць мо і не тактоўна, а я спытаю ўсё ж у вас... Вы... кахаеце яе? Можаце мне ўрэшце не адказваць, — паспяшыў ён паправіць свой, як яму здалося, промах.

— Чаму ж? Калі ласка — кахаю. — Здаецца, ён адчуў нават, як чырванее, хоць збоку ніхто гэтага не заўважыў, у яго была занадта смуглая скура, каб чырвань прабілася праз яе.

— Дзякую за шчырасць. — Старшыня пацёр свой вялікі лоб, наморшчыўся — у яго, відаць, балела галава. — Выходзіць, я разаб'ю ваша шчасце?

— Вы зрабілі геніяльна прасты вывад, паважаны Станіслаў Іванавіч, а таму правільны.

Пасля гэтага старшыня адразу «выкінуў белы сцяг» — выцягнуў з кішэні белую хустачку, выцер успацелую лысіну і сказаў стомлена сакратарцы:

— Ладна, запішыце, з майго рэзерву... Тры пакоі... Вы, Ляхоўскі, вялікі дыпламат... Вас трэба ў ААН, вы там навялі б парадак.

Ляхоўскі ўстаў, пакланіўся старшыні і сказаў:

— Дзякую за камплімент у мой адрас, дарагі Станіслаў Іванавіч. І шчыра дзякую за ваша мудрае і прыныповае рашэнне праблемы чалавечага шчасця. Прашу не адмовіць маёй апошняй просьбы — прыйсці да нас на на-васелле.

Старшыня таксама ўстаў, ветліва ўсміхнуўся Ляхоўскаму і адказаў, прыемна крануты такім далікатным жэстам з боку наведніка:

— Дзякую, калі дазволіць час, абавязкова буду. Прывітанне Яніне Варанковіч.

Ляхоўскі павольна выйшаў з кабінета, горда несучы сваю вялікую разумную галаву. Бой за месца пад сонцам, а праўдзівей, за дах над галавою, быў выйгрышны.

Калі Ляхоўскі, перапоўнены да краю пачуццямі гор-

дасці за сваю персону, пазваніў Яніне на работу і сказаў ёй пра рашэнне старшыні гарсавета, яна доўга не магла вымавіць і слова.

— Ты быццам не рада? — спытаў Ляхоўскі.

— Што ты... — голас яе церапыніўся. — Мне проста стала кепска... Нешта з сэрцам... Гэта, відаць, ад радасці... Я не ведаю, як табе і дзякаваць. — У голасе яе пачуліся слёзы.

— Супакойся!.. Завошта? Усё ідзе па плану! Мы ўрэшце будзем мець тое, чаго заслужылі.

— Дзякую, любімы мой, дзякую за такую навіну. Мне ажно не верыцца ў такое шчасце...

— Ты проста трохі дзівачка. Я табе казаў, што даб'юся свайго.

...Праз два месяцы яны атрымалі кватэру па праспекце: тры вялікія пакоі, высокая столь, прасторная, як цэлы пакой, кухня, шырокі калідор-прыхожая. Пасля таго цеснага пакоя яна здавалася проста раем.

Спачатку кватэра была амаль што пустая — не было чаго ставіць.

Ляхоўскі пачаў са свайго кабінета: за «пазычання» ў Яніны грошы купіў раскладную канапу, паліраваны пісьмовы стол, прыстойную шафу, некалькі мяккіх крэслаў. З гэтага часу ён жыў у Яніны ўвесь час, хоць ложкак у інтэрнаце за ім усё ж лічыўся. Каб хто спытаў, навошта яму месца ў інтэрнаце, ён і сам не адказаў бы. Проста чалавек не хацеў рызыкаваць: навошта рабіць сальта на капаце, не застрахаваўшыся сеткай?

10

Амаль што чатыры гады сямейнага жыцця для Жарэса Ляхоўскага і Яніны прайшлі непрыкметна. Між імі за гэты час не было ніякіх буйных канфліктаў, калі не лічыць часам якое дробязі: купіць яму ці ёй не тое, а гэта, зрабіць нешта не так, а гэтак. Ляхоўскі непрыкметна для Яніны і яе дачкі ўвёў строгую эканомію. Бліжэйшай яго задачай было — купіць машыну. Калі яны выбіралі якое паліто ёй ці дачцэ, Ляхоўскі пачынаў расхвальваць ці ганіць вопратку за колер, ды так, нібы цана для яго не мела ніякага значэння. Толькі сабе ён не скупіўся на вопратку, даводзячы Яніне, што яму як журналісту трэба мець прыстойны выгляд — гэта адно ўжо складае палову

поспеху. І для доказу ён успамінаў свой візіт да старшыні гарсавета, пачынаў апісваць, у чым ён тады быў, як выглядаў і што гаварыў, хоць апошніяе ўжо не мела ніякага дачынення да вопраткі.

Яніна заўсёды згаджалася з яго довадамі, а дачка мела на ўсё сваю думку, паступова і непрыкметна аддаляючыся і ад маткі. Гэта трохі трывожыла Яніну, але яна покуль што нічога не магла прыдумаць, каб утрымаць дачку на сваім баку. Яна была як між двух агнёў: баялася і за Жарэса і за дачку. Але з дачкою, з роднай, так лічыла яна, неяк паладзіць, неяк яны паразумеюцца — свая ж кроў, а гэта чужы чалавек, дарма што муж. Як яго ўтрымаеш, калі не ласкаю, не пакораю, не ўвагаю да самых малых дробязяў, якія мужчыны маюць звычку перабольшваць у сто разоў і лічыць іх ледзь не асноваю свайго быцця? А яна ж старэйшая за яго ледзь не на дзесятак год, а гэта так многа, так многа, асабліва для жанчыны. Як ні старайся, як ні сачы за сабою, а ўсё адно відаць: ён у самай сіле, у самай красе, а яна ўжо пачынае адцвітаць, засыхаць, прападае фігура, вянуць грудзі, блякне твар, кожны дзень, здаецца, на ім праразаюцца ўсё новыя маршчыны, сівых валасоў хутка будзе болей, чым чорных. Час няўмольны, і ён ведае, што яму рабіць... Затое Яніна з непрыхаванай радасцю бачыла, як непрыкметна з няскладнай касцістай дзяўчынкі, з яе Светкі, вырастае прываблівая сваёй свежаю пекнатою дзяўчына: круглеюць, наліваюцца пругкасцю нядаўна такія вострыя грудзі, набіраюць сілу, мацнеюць і таўсцэюць нядаўна такія тонкія рукі, страйнее, афармляецца стан, акругляюцца сцёгны, шырэй, робіцца жаночай крыжоўка. На вачах дзяўчынка-падлетак ператвараецца ў мілавідную, прывабную дзяўчыну, і Яніне іншы раз робіцца страшна за дачку: па розуму, па паняцці яна ж яшчэ дзіця. Ці зможа, ці здолее яна закілзаць, стрымаць тыя яшчэ незнаёмыя для яе пачуцці, якія пачынаюць усё больш і больш хваляваць яе ўражлівую маладую душу?

Апошнім часам Яніна заўважыла прыкметную перамену ў адносінах дачкі да Жарэса. Раней яна дзічылася яго, была як той вожык з пастаўленымі калючкамі. Хоць ён увесь час і стараўся быць з ёю памяркоўным і цярылівым, нават мяккім — хоць гэта яму і не заўсёды ўдавалася, — Светка ніяк не ішла на прымірэнне і тым больш — на збліжэнне. Яніна лічыла гэта звычайнаю дзіцячаю рэў-

наспю: вась прыйшоў чужы дзядзька і адняў у яе маму. Яна не падазрвала, што многае залежыць ад яго самога. Але ж у чужую душу не зазірнеш, да таго ж ён быў чалавекам замкнёным на ўсе замкі, у душу сваю нікога не пускаў, нібы баяўся, што яе абкрадуць.

Цяпер, бачыла Яніна, з пераменай знешняй у Светкі адбываліся і свае ўнутраныя зрухі. Абуджалася пачуццё да мужчыны? Напэўна... Цяпер яна глядзела на Жарэса не толькі як на чужога дзядзьку, што адняў у яе маму. Яна, відаць, пачынала глядзець на яго як на прывабнага мужчыну і, можа, нават хацела яму спадабацца, толькі не ведала, як гэта зрабіць. Яна яшчэ сама саромелася свайго цела, так пязвычна, так нечакана расцвіўшага, змененага, як чужога, але яна падсвядома разумела, што яна прыгожая і падабаецца хлопчукам у школе, значыць, навінна падабацца і ўсім мужчынам, нават гэтаму чужо-му дзядзьку, які памог ім дастаць кватэру і які не такі ўжо стары, як ёй спачатку здавалася.

Самыя супярэчлівыя пачуцці параджаліся ў душы дзяўчынкі да гэтага чалавека.

Пешта падобнае адбывалася і з Жарэсам Ляхоўскім. Ён таксама не мог не заўважыць тых знешніх і нават унутраных перамен, якія адбываліся са Светкай, яго падчаркай. Калі спачатку ён глядзеў на яе як на звычайнае, трохі накрыўджанае жыццём дзіця, якому, аднак, пяма чаго вельмі плакаць, бо ўсё ў яго ёсць і маці гатова была разбіцца, а дастаць таго, што трэба было дастаць дачцэ, — калі ён трохі з душэўным неспакоем прымаў адкрытую варожасць да яго і стараўся неяк дагадзіць ёй, а больш — праз гэта яе матцы, то пасля ён плюнуў на ўсе выбрыкі дзіцяці і спакойна рабіў сваё.

І час таксама рабіў сваё — ціха рабіў свае цуды. З кастлявага, доўгага і пязграбнага дзіцяці за два апошнія гады вырасла, як вытанчаная, як вымаляваная, красуня, ад якой нельга было адвясці вачэй.

І Ляхоўскі адчуў, што гэтае дзяўчо паступова робіцца для яго ўжо не абыякавым, а набывае над ім нейкую магічную сілу, ад якой яму робіцца не па сабе. Спачатку сказаў сабе: глупства, пройдзе, гэта вясна вінавата. Пройдзе! Але чым далей ішоў час, тым цяжэй рабілася Ляхоўскаму жыць са Светкай пад адным дахам. Ён ужо баяўся заставацца з ёю дома адзіп, калі выпадала, што маці яе была на рабоце ў другую змену.

А дзяўчына, нібы адчуўшы тыя пябачныя перамены ў яго душы да яе, таксама, відаць, падсвядома, пачала хінуцца да яго: то пахваліцца якою дробяззю, то дасць яму цукерку, якую ёй «нехта» даў, то праскача ля яго на адной назе і спытае ў яго: «Як мне ідзе гэтая кофта?»

Яна не называла яго ні «тата», ні «дзядзька», ні нават «Жарэс Рыгоровіч», а толькі «вы», і цяпер яна шукала і не знаходзіла таго патрэбнага слова, з якім можна было б звярнуцца да яго, а аднойчы ён пачуў зусім ужо нечаканае для сябе «Жарэс». Яна сказала і густа пачырванела, а потым папрасіла: «Дазвольце так называць вас без мамы». Ён толькі ўсміхнуўся і кінуў галавою ў знак згоды, хоць потым падумаў, што дапусціў памылку — яна палічыць гэта за яго слабасць. Ды і выходзіла, што яны ўступаюць у нейкую змову за плячыма ў Яніны. Але ён супакоіў сябе, што гэтая дробязь хутка забудзецца і дзяўчо больш не асмеліцца называць яго па імені, аднак хутка пераканаўся, што гэта не так. Яна называла яго Жарэсам і нат не чырванела — пачынала прывыкаць, адчувала, ныйначай, што стала з ім на адну нагу.

Вось што рабіў усемагутны час!

Хутка Ляхоўскі дапусціў яшчэ адну тактычную памылку, хоць на першы погляд гэта быў звычайны жэст увагі з яго боку. Света паскардзілася маці, што ў яе няма купальніка — стары стаў малы, — а ім трэба будзе на фізкультуры здаваць плаванне. Маці сказала ёй пачакаць да зарплаты, але Ляхоўскі, які атрымаў нядаўна стыпендыю, паабяцаў ёй купіць. Потым ён ужо каяўся: хадзіў, выбіраў, мо яшчэ потым не падыдзе ці не спадабаецца, — лепей бы аддаў грошы і хай бы купляла сама. Але ўрэшце выкупіў — залацісты яркі шаўковы купальнік і гумовую шапачку. З яго боку гэта быў проста падзвіг, бо дагэтуль ён вельмі мала часу траціў на такія рэчы — усё рабіла Яніна, хоць яна сам-насам з ім гаварыла: «Ты будзь да яе больш уважлівы, тады яна стане гарнуцца да цябе». Часам рабіла што ці купляла сама, а дачцэ казалі: гэта табе зрабіў ці купіў бацька.

Такая матчына тактыка паддобрывання яго толькі злавала.

А вось сёння ён купіў сам, аддаў Светцы, атрымаў заслужанае «дзякуй», распрануўся ў прыхожай і пайшоў у свой кабінет.

Ён канчаў дыпломную работу, клопату было па горла,

а тут набліжаліся дзяржаўныя экзамены. Праўда, ён не баяўся нічога, аспоўнае ён зрабіў — застаўся пасля размеркавання ў сталіцы, у саліднай газеце, на яго была заяўка ад самога рэдактара. Цяпер яму трэба вось разлічыцца з дыпломнай — напісаць апошні раздзел, перапісаць на чыставік — і кропка.

Апошнім часам ён цэлымі днямі сядзеў за сваім пісьмовым сталом — у піжаме, у тапачках на босую пагу, галіўся пераз дзень і быў трохі не падобны да таго падцягнутага, заўсёды старанна паголенага, у белай кашулі, пад гальштукам джэнтльмена, якім яго ўсе прывыклі бачыць.

Ён нават заўважыў, што за апошні час схуднеў. У яго быў метада «штурмаўшчыны»: адкладваў работу на апошнія дні, а потым ірваў пуп, працаваў да цёмных кругоў перад вачыма. Як ні лаяў сябе за такую звычку, ніяк не мог перайначыцца.

Паабедаўшы халодным — ленаваўся нават падгарэць, — трохі адпачыў на канапе і зноў улёг у работу. Чуў, як па прыхожай пратупала дробна, як каза, Светка, бразгала нечым па кухні, спяваючы сабе пад нос.

А потым усе гукі для яго прапалі — ён нібы згубіўся, заблудзіў у лесе: патануў у скопішчы сілагізмаў, доказаў і параўнанняў. Хоць пісаў ён дыпломную работу, аднак стараўся з усіх сіл, каб яна чыталася як добры артыкул або нават як мастацкі нарыс — каб кранала за жывое, абуджала думкі, каб пешта сцвярджала і адмаўляла, каб у ёй біўся жывы пульс часу, эпохі. Ды гэта была праграма-максімум. Часам даводзілася ехаць на ўзроўні апошняга газетнага штампа, бо дзе ты набярэшся тых новых думак?

Пачуўся асцярожны стук у яго дзверы. Пэўна ж, стукала Светка. Ён прывучыў іх, дачку і матку, перш чым зайсці ў яго кабінет, стукаць у дзверы, і наогул старацца паменш гэтага рабіць: калі ён працуе, усе павінны хадзіць на пальчыках. Ён нехаця ўстаў з-за стала, сам адчыніў дзверы. Нейкі маскарад ці якая трасца: Светка, акрытая белым пакрывалам, з-пад якога віднеліся белыя босыя ногі, у гумовай шапачцы, стаяла ля парога і ўсміхалася хітрымі вачыма.

— Можна да вас зайсці на хвілінку?

Нічога не разумеючы, ён расчыніў дзверы і прапусціў яе ў пакой. У гэтую хвіліну ён быў страшэнна далёкі ад усяго, што не звязвала яго з работай, і быў нават раззла-

ваны па Светку, якая так нечакана ўварвалася ў яго свет і разбурыла яго.

А яна не давала яму апамятацца.

— Адварніцеся, — далікатна, але пастойліва папрасіла яна, і ён, як аўтамат, павярнуўся да яе плячыма.

Пачуўся характэрны шум-свіст — яна, пэўна, ірванула з сябе пакрывала, якое лёгка слізганула па шоўку, утвараючы ледзь улоўны трэск электрычных разрадаў. Але што за маніпуляцыі робіць гэтае дзяўчо за яго плячыма?

— Цяпер прашу павярнуцца, — загадала яна ўсё такім жа гарэзліва-далікатным тонам.

Ён павярнуўся — і яго асляпіла, як маланкай. Перад ім была Светка ў купальніку. Гэта быў проста цуд характэра, які не часта яму даводзілася бачыць. Яна спусціла пакрывала адным канцом на падлогу, другі канец быў у яе выцягнутай на ўзроўні плячэй правай руцэ. Сонца, якое за апошнюю гадзіну пранікла ў пакой, залаціла бліскучы шаўковы купальнік, і ўсё прыгожае стройнае цела дзяўчыны здавалася таксама залатым ці латунным.

Гэта быў непаўторны малюнак. Дасканаласці яе формай магла б пазайздросціць нават гімнастка.

— Мне падыходзіць ваш купальнік, Жарэс? — усё так жа стоячы ў позе рымскага консула, спытала дзяўчына, сочачы за яго вачыма.

Дзяўчына не ведала сваіх чараў, яна зусім не падзлавала, што падносіць паходню да параксавога бочкі. Па свядомасці яна была яшчэ дзіця, па сіле і характэве сваіх чараў — ужо жанчына.

Далей маўчаць было непрыстойна, ён мог бы выдаць сваю ўзрушанасць і спалохаць дзяўчынку. Ён аблізнуў засохлыя раптоўна вусны і сказаў першае, што прыйшло ў галаву.

— Ты нібы выйшла з пены марское, як тая багіня Афродыта, — глуха сказаў ён. — Цяпер ты скорыш усіх хлопцаў у школе, — дадаў ён ужо крыху спакайней і мацней — нібы нехта дагэтуль трымаў яго за горла і раптам адпусціў, але не зусім — толькі трохі расслабіў пальцы.

Светка роблена гапарыста ўскінула галаву ў шапачцы, зрабіла грацыёзны наварот на адной назе вакол свае восі.

— Што мне тыя хлопцы! Пайшлі яны...

Яна нечакана падхапіла пакрывала абедзвюма рука-

мі, узмахнула ім, як тарэадор плашчом перад носам у раз'юшанага быка, і, спрытна скрыжаваўшы прыгожыя рукі, накінула зноў пакрывала сабе на плечы.

І ўсё прапала — нібы растаў перад вачыма чароўны прывід.

— Дзякую, мне нават самой ён падабаецца! — весела сказала Светка і гэтак жа бесклапотна і лёгка, як і нечакана, выскачыла з пакоя, гучна стукнуўшы дзвярыма.

Ён заплюшчыў вочы, стараючыся захаваць у памяці да драбніц гэты светлы вобраз вясны і маладосці, першароднай красы, якая не так ужо і часта сустракаецца ў прыродзе.

Ляхоўскі ўсё яшчэ стаяў на месцы, аглушаны бунтам крыві: ён быў сам не свой — такога яшчэ з ім не здаралася. Гэта проста неверагодна, як ён стрымаў сябе.

11

У той жа год, восенню, Жарэс Ляхоўскі ўцёк ад Яніны Варанковіч.

Уцёк не таму, што баяўся сябе ці свайго сумлення — з гэтым ён як-небудзь справіўся б. І не таму, што баяўся за Светку — яна, думалася яму, таксама перанесла б усё з уласцівай маладосці лёгкасцю, а мо была б нават і ўдзячна яму на ўсё жыццё, як гэта бывае часам з дзяўчатамі, якія потым трапляюць у кепскія рукі і ўсё жыццё мараць і рвуцца да нечага другога, лепшага. І не таму, што баяўся Яніны — яна, у гэтым ён быў перакананы, з-за свайго дачкі гатова была ахвяраваць сваім жыццём, а не толькі сваім уяўным сямейным шчасцем, якое яна мела з ім, Жарэсам. Яна, у гэтым быў упэўнены Ляхоўскі, аддала б дачку замуж за яго, калі б ён толькі таго пажадаў, і канфлікт вырашыўся б зноў у яго карысць.

Адзінага, чаго баяўся Ляхоўскі і з-за чаго пайшоў ад Яніны, была яго рэпутацыя.

За яе ён баяўся больш за ўсё, яна яму будзе патрэбна ўсё жыццё, якое фактычна толькі цяпер і пачыналася. Ён скончыў вучобу, мае дыплом, мае перспектывную работу ў газеце, урэшце ён скінуў з сябе груз мінуўшчыны, як ён лічыў, а цяпер яму трэба абнавіцца поўнасцю, з ног да галавы.

Яніну ён цяпеў, ён нават удзячны ёй за яе дабрату, за самаахвярнасць. Яна памагла яму стаць на ногі — у

прамым і ў пераносным сэнсе, ён ніколі не ведаў, што такое голад, як ведалі тое многія студэнты яго часу.

Але ж і ён даў ёй чатыры гады шчасця адчуваць сябе чалавекам, сапраўднаю жанчынай. Праўда, ён разбурыў яе мару пра сямейнае жыццё, але ж яна, калі б глядзела на рэчы болей цвяроза, магла б зразумець, што іх саюз часовы, што рана ці позна ён, Ляхоўскі, пакіне яе, бо гады нагадваюць аб сабе, а яна як-ніяк старэйшая за яго на цэлых восем гадоў. І нават добра, што ён не зацягнуў на больш гэты іх часовы саюз, бо потым разрываць яго было б яшчэ цяжэй, чым цяпер, калі ў іх дайшло б да дэмаграфічных змен. Галоўнае, што ў іх не было дзяцей: як ні хацела гэтага Яніна, ён стаяў на сваім і не звязаў сябе гэтымі залатымі ланцюгамі. Куды б ён цяпер уцёк?

А так ён забраў — па згодзе, без суда — частку кватэры (ёй два пакоі, яму выйшаў адзін), ён не жахаў іх крыўдзіць, а мог бы пакінуць іх у адным пакоі, каб дайшло да суда. Праўда, суд іх толькі разводзіў, кватэрнае пытанне яны вырашылі самі, Яніна была нават рада, што ён, Ляхоўскі, знайшоў такі ўдалы варыянт абмену. Яна засталася амаль што ў тым жа раёне, дзе і жыла раней, а ён пасяліўся ад іх далёка, так што сустрэцца выпадкова могуць у год раз, а то і радзей.

Але дзіўна: ішоў час, а Ляхоўскі ўсё вастрэй і вастрэй адчуваў сум — аказваецца, нават бачыць яе, Светку, было для яго тады шчасцем, а ён пра гэта дазнаўся толькі цяпер, калі пражыў адзін некалькі гадоў. І дзяўчат няма, пчыра кажучы, прайшло праз яго адзінокі халасцяцкі пакой, а вось той залаты прамень яго студэнцкіх год не забываўся, не патухаў. Часам ён пачынаў ужо каяцца, што струсіў тады, не пайшоў насуперак усяму, асабліва так званай думцы грамадскасці, і не сказаў адкрыта Яніне, што кахае яе дачку і жыць без яе не можа. Напэўна, усё вырашылася б па-іншаму і мо быў бы ён цяпер найшчаслівейшы чалавек на свеце. А так ён адчуваў, як з кожным днём прападае ў яго цікавасць да жыцця, як нічутна, але бесперапынна абрываюцца ў яго душы тыя ніткі, што звязвалі яго з жыццём. І невядома, да чаго гэта прывяло б, калі б аднойчы ён не пайшоў на кватэру да свайго прыяцеля Слаўкі Жывулькіна, з якім разам яны пісалі нарыс пра завод. Ляхоўскі ўбачыў яго сястру — і адразу свет ажыў для яго, напоўніўся фарбамі і гукамі, якія дагэтуль былі для яго шэрыя і нежывыя. Верапіка

як дзве кроплі вады была падобна да Светкі — а мо яму так толькі здалася? — але ён адразу зразумеў, што знайшоў тое, чаго падсвядома — і свядома! — шукаў усе гэтыя гады, але ніяк не мог знайсці і ўжо даходзіў да адчаю.

Вераніка, гэтае дзяўчо-першакурсніца, была тым залатым промнем, што зноў успыхнуў перад яго вачыма і асвятліў яму дарогу ў жыццё. «Вось яно, шчасце! — усклікнуў у душы Ляхоўскі, як толькі ўбачыў яе. — І я нікому яго не аддам, чаго б гэта мне ні каштавала. Другі раз я не дам сябе ашукаць. Даволі!»

І ён адразу, планамерна, павёў наступ. Разабраўшыся ў сямейнай сітуацыі, ён зразумеў, што маці, а асабліва брат вельмі зацікаўлены ў тым, каб выдаць Вераніку замуж і гэтым самым рашыць адразу праблему жылля, якая наспявала ў іх з кожным днём. Цераз брата — на матку, цераз матку — на Вераніку — такі быў у яго кірунак наступу.

І ў тым, што ён, Ляхоўскі, спадабаецца гэтай дзяўчыцы, ён не сумняваўся: і не такія плакалі і сохлі па ім!

Праўда, яго гэтая ўпэўненасць пахіснулася пасля той размовы з Веранікай у кафэ, дзе яму здалася, што ён надта спяшаецца, занадта падганяе падзеі — а таму можа застацца ў дурнях. Дзяўчына яшчэ не асвойталася з ім, у яе, можа, яшчэ ніколі не было ў галаве думкі пра нейкі там замуж, а тут ён раптам са сваім: «Згодна ці не?»

Урэшце ўсё тады скончылася добра, але ён так і не рашыўся сказаць ёй пра тое, што быў жанаты. Папрасіў Слаўку: не кажы ёй нічога, сам скажу, а вось не хапіла адвагі прызнацца. Чаму? Сам ён не ведаў, што з ім робіцца. Ну што тут такога? Быў жанаты, разышліся, дзяцей няма... Але ў вачах такога нявопытнага — а мо святога — чалавека, як Вераніка, такая падзея ў яго біяграфіі магла б разрасціся вунь у якое страхоцце: кінуў адну, значыць, можа кінуць і другую... Дый яшчэ як хто глядзіць на гэтую справу: ты ў мяне першы, а чаму я ў цябе павінна быць другою ці пятай? Таксама ўсё можа разваліцца з-за аднаго такога глупства, як на нецвярозы розум. Вось чаму ён так і не асмеліўся сказаць ёй пра сваё недалёкае мінулае. Пэўна ж, у яе можа ўзнікнуць пытанне: няўжо ты дажыў да трыццаці год і не было ў цябе дзяўчыны, жанчыны? Пэўна ж, думка ў яе такая была, але ёй таксама не хапала смеласці спытацца: вядома, яшчэ

зусім дзіця. Але рана ці позна яму давядзецца сказаць ёй пра гэта. Дык хай лепей будзе позна, чым рана. А думкі пра тое, што Яніна будзе сачыць за ім і пастараецца знайсці тую, якую ён збіраецца браць за муж, і раскажаць ёй сёе-тое, ён не дапускаў. Па-першае, Яніна не базарная баба — вось колькі гадоў як яны разышліся, а ён ніколі не адчуваў за сабою яе слядоў, яе позіркаў, па-другое, што ўжо такое яна сказала б пра яго, ён жа не які-небудзь звер, п'яніца ці бабнік, а па-трэцяе, ці знойдзе яна тую, да якой ён стане заляцацца? На гэта трэба спецыяльна траціць многа часу, а ў яе яго ніколі не хапае. Праўда, бываюць выпадкі, збегі акалічнасцяў, але ў гэта ён не верыў.

Усё покуль што ідзе так, як ён задумаў: Вераніка дала слова, што яна выйдзе за яго за муж. Вяселле прызначылі на Кастрычніцкія святы. Чаго больш трэба?

Праўда, тут узнікла адна певялікая перашкода: наспяваў канфлікт з адной асобай, якая мела па яго вялікія надзеі і думала, што зачаравала яго канчаткова, збірала ўжо стаць гаспадыняй яго такой мілай, утульнай, як яна казалася, кватэркі. Але не такія прасцяк Жарэс Ляхоўскі, каб нейкая там карэктарка Рыта выбірала яго. Што з яе возьмеш? Каб хаця падабалася як жанчына, а то нешта такое, што чым болей ён да яе хадзіў (праўдзівей, яна да яго), тым адчуваў большую непрыязнасць, а апошні час прыйшоў да вываду, што так далей цягнуцца не можа — трэба капчаць. Яна гэта ўжо зразумела, але хоча яшчэ пастрашыць яго, павадзіць за нос. Яна з забяспечанай сям'і і, каб у Ляхоўскага былі да яе трохі глыбейшыя пачуцці, магла б стаць неблагаю параю. Праўда, яна кепская гаспадыня, гэта адразу заўважыў Ляхоўскі, а для жанчыны, як ён лічыў, гэта самы вялікі недахоп, якога нічым нельга кампенсаваць, бо сям'я трымаецца больш за ўсё па кухні: кепская кухня — кепская, нездаровая фізічна сям'я, добрая — здаровыя муж, жонка і дзеці, а гэта ўжо палова поспеху. Якая будзе гаспадыня з Веранікі, ён яшчэ не ведаў, ды спадзяваўся, што гэтая дзяўчына, якая вырасла не ў раскошы, даўно без бацькі, дзе сама маці гэгтулькі занята, — не можа быць, каб яна не ўмела звярнуць абед, памыць бялізну, папрасаваць, навесці патрэбны парад у кватэры.

Але што гадаць? Якая яна ні ёсць, ён ажэніцца з ёю, а тады ўжо разам яны будуць вучыцца жыць, бо і ён сам

не мог пахваліцца тым, што ўсё ведае і ўсё ўмес, што патрэбна ўмець і ведаць добраму гаспадару, бацьку, мужу.

Яны будуць разам вучыцца, як жыць, каб усё ішло добра.

Асноўнае, што ён кахае яе, што яна таксама будзе яго кахаць, што яна будзе ўдзячна яму, што выцягнуў яе з гэтага балота, у якім яна была, — і невядома, ці сама вылезла б...

Яго практычны розум маляваў яму скупыя, але самавітыя малюнкi іх сумеснага сямейнага шчасця.

12

Вераніка таксама жыла думкамі пра вяселле, хоць клопатаў пра ўсё выпадала больш на долю маткі, а пават і Слаўкі, які стараўся дагадзіць сястры: у душы ён адчуваў перад ёю віну, бо як-нік ён заставаўся ў кватэры, а яе аддавалі ў свет, у людзі. Хоць, як маці казалі, такая ўжо дзявочая доля. Яна, маці, таксама выйшла замуж у васьмнаццаць год, ды тады вунь як жылося людзям, не тое што цяпер. Але і тады і цяпер лёс жанчыны крута мяняўся ад гэтага звычайнага, здавалася б, факта — замужжа, а ў які бок — загадзя пра гэта ніхто не мог сказаць, хоць кожны думаў заўсёды на добрае.

У Веранікі былі трывогі, былі сумненні, яна ніяк не магла сказаць сабе, ці кахае Жарэса, ці зможа быць яму добраю жонкаю, ці ўвогуле варта так рапа ёй ісці замуж — хіба яе хто гоніць у карак? Тым болей што ўся вучоба яшчэ паперадзе, а яна лічыла, што добра вучыцца можна толькі тады, калі няма сям'і, бо потым уся чалавечая энергія будзе траціцца на ўсё, толькі не на вучобу. У яе перад вачыма быў прыклад — яе братавая Каця, якая на трэцім курсе сядзіць ужо два гады — па нейкіх там прычынах брала акадэмічны адпачынак, хоць дзіцяці яшчэ і няма. А калі яно паявіцца, што тады?

Мо Вераніка і памылялася, але гэта было яе перакананне. І вось тут трэба якраз даказаць ці абвергнуць гэты свой першы жыццёвы вывад.

Урэшце дайшло да вяселля.

Калі яно яшчэ не пачыналася, Вераніка з сардэчным болем і тугою думала, каб яно хутчэй прайшло, мінулася, каб як праяцела міма самая турботная, самая клопатная ў яе жыцці часіна. Чамусьці радаснага ў гэтым ры-

туале яна нічога не бачыла, ды яшчэ яна саромелася людзей, тых, што будуць бачыць яе пад руку з жаніхом, такім салідным. А яна? Горкае дзіця, падлетак — і ўжо ідзе замуж? Нешта не так, нейкі разлік ці бяда гоніць пябе, беднае дзяўчо, за гэтага саліднага ці не ўдаўца... Хіба так не можа падумаць хто збоку? Яшчэ і як!

Навошта людзі прыдумалі гэтае відовішча — вяселле? Мо яно вяселле для тых, хто збоку пазірае на ўсё, толькі не для тых дваіх, што злучаюць свой лёс.

Але ці ведала яна, Вераніка, што ўсё гэта азначае ў сапраўднасці? Праз усё яшчэ трэба было прайсці.

Ды аказалася не так складана і страшна. У загсе нават неяк было проста. Прывітанне і віншаванне саліднай загадчыцы, яе нажаканні здаліся трохі сухімі, завучанымі: для яе гэта была проста работа, да якой яна прывыкла.

Пасля загса сабраліся ў рэстаране, нанялі банкетную залу, каб меней было клопату і болей прасторы.

Вераніка была нібы ў якім трызненні. Цяпер узбуджанасць трохі прайшла, але яна ўсё бачыла, як у сне. Добра, што побач з ёю была растаропная дружка, якая ўсё ведала і шаптала на вуха Вераніцы ўсе парады, а яна неяк механічна, але збоку здавалася і весела, лёгка і нават грацыёзна — рабіла ўсё, што ёй гаварылі, — і ў загсе, і там, ля Вечнага агню. Менавіта там Вераніка першы раз адчула, што ў яе жыцці адбываецца вялікі пералом. Хоць было і даволі цёпла, але яе біла дрыготка. Лёгкі вецер раздзімаў яе белую, з серабрыстымі іскрамі сукню, трапаў яе кароценькі міні-вэльм, працінаў душу. Яна паклала букет чырвоных яркіх гваздзікаў да абеліска і да Вечнага агню, стаяла моўчкі, нават не ўзяўшы пад руку свайго суджанага, у думках бласлаўляючы гэтую часіну і просячы ў тых, што загінулі ў мінулай вайне — родных, блізкіх, сваіх і чужых, незнаёмых, — паслаць ім добрую долю. Яна там, ля гэтага па-сапраўдному святога месца, паклялася сабе і ўсім быць вернаю жонкай, пяшчотнаю і шчыраю маткаю сваіх дзяцей, калі яны будуць, клялася цярпліва і без нараканняў пясці той крыж, які нясе кожная маці-жанчына, — і па вачах у яе стаялі слёзы. Іх фатаграфавалі, прасілі ўсміхацца і шчыльней прытуліцца адно да другога, а яна стаяла, як акамянелая, і, здаецца, нічога не бачыла і не чула.

...Пад крыкі «горка» яна першы раз пацалавалася з

Жарэсам — шчыра, у вусны, яе зноў ахапіла нейкая нервовая ўзбуджанасць, нібы вось зараз павінна здарыцца нешта яшчэ больш значнае. Потым яны цалаваліся яшчэ некалькі разоў, але Вераніка не адчувала ўжо больш таго нязвыкллага пачуцця, якое ахапіла яе першы раз. Здаецца, усё ж такі Жарэс стаў для яе бліжэйшы, яна ў ім нешта знайшла ці адчула знаёмае, сваё, чаго раней не заўважала, і неяк нават стала болей хінуцца да яго.

Ён таксама як бы ў нечым перамяніўся да яе, таямніча ёй пасміхаўся, ціснуў яе руку пад сталом і ўвесь час нешта гаварыў: быў ён добра падпіўшы, твар яго неяк пабляднеў, смугласць на ім стала прыкметна яшчэ болей, чым раней, нізка паголеная шчэць вусоў і барады выставала сінізной, а пад вачыма выразна азначыліся цёмныя паўдугі, і ад гэтага ён здаваўся яшчэ больш прыгожы і таямнічы.

Складанае, горка-салодкае пачуццё перажыла Вераніка, калі ім, маладым, уручалі падарункі. Было прыемна і радасна бачыць, як шчодро іх адорваюць госці і сваякі — матчыны далёкія і блізкія, бацькавы два браты з жонкамі і дарослымі дзецьмі, яе студэнцкія сяброўкі, якія на сваю стыпендыю ўсім курсам купілі ёй адрэз на касцюм і чайны сервіз, Жарэсавы таварышы па рабоце, якія падарылі маладым вярблюджую імпартную коўдру і набор пасцельнай бялізны, усялякія іншыя падарункі і нават грошы...

Радасна было ўсё гэта прымаць, да слёз кранала яе шчырая чалавечая ўвага і дабрата, а з другога боку, неяк нядобра рабілася на душы: вось яна ўжо ў вечным, неаплатам даўгу перад імі, гэтымі людзьмі, яна ўжо звязана нейкімі абавязкамі, нейкімі ўмоўнасцямі, а яна, як і раней, хацела быць вольнай і незалежнай...

Потым яны танцавалі з Жарэсам вальс, а госці, тыя, што адарваліся ад застолля, стаялі навокал, весела падбэдзёрвалі іх усмешкамі і воклічамі, а яны плаўна кружыліся ў танцы, і Вераніка адчувала небывалую ўзнёласць і нейкі невыказны сум. Вось яна адрываецца ад таго, да чаго так прырасла, прыгарэла душою, чым жыла ўсе гэтыя васемнаццаць год, яе адарвала і недзе нясе, кружыць у нейкім віхры, а куды яе прынясе, куды закіне — яна не ведае, і што будзе потым — таксама невядома, але ёй неяк здаецца ўсё роўна, што чакае яе — хай будзе што будзе! Урэшце на гэтым стаяў і стаіць свет: прыходзяць

змены ў жыццё чалавека, у жыццё грамадства, і тое, што ўчора здавалася трывалым і вечным, развальваецца на вачах, а на яго месца прыходзіць нешта новае. Так было, так будзе...

Стомленая, задыханая, яна ўпала яму галавой на грудзі, і ён, мякка абняўшы яе за талію, даў ёй супакоіцца, а потым павёў за стол. Зноў сядзелі, зноў пілі, спявалі песні: цяперашнія, даваенныя, народныя — беларускія, украінскія, рускія, — і кожная з гэтых песень абуджала ў душы Верапікі свае ўспаміны: кожная песня была звязана ў яе памяці з нейкаю падзеяй, з нейкім пэўным фактам, з чалавекам. Вось гэтая «По диким степям Забайкалья» — любімая песня яе бацькі, які ў маладосці служыў на Далёкім Усходзе і ў Сібіры... Бацькі, які не дажыў да гэтага дня, каб парадавацца разам з усімі на вяселлі свае любімае дачкі Верапікі... А гэтая — «Люблю наш край, старонку гэту» — песня яе маці, якая так любіць слухаць па радыё ці з пласцінкі, калі часам збяруцца яны ў застоллі ці ў хвіліны дупнэўнага спакою і вечаровай тугі, калі прыемна выцерці слязу расчуленасці і несвядомай замілаванасці жыццём, якое ў такія моманты здаецца поўным нейкага асабліва глыбокага зместу і характа, што здаецца, ты раскрыў усе яго таямніцы, ты разумееш яго і ведаеш да дна.

Або «Вячэрні звон»! Брат Слаўка вадзіў яе, яшчэ школьніцай, на канцэрт літоўскіх студэнтаў, якія прыязджалі ў госці да сваіх беларускіх сяброў ва ўніверсітэт. Чароўная, чыстая, глыбокая мелодыя «Вячэрняга звону» яшчэ і дагэтуль гучыць у яе вушах, варта ёй толькі апынуцца на адзіноце ці моцна затужыць па чым-небудзь.

Вось і цяпер яна неўпрыкмет змахнула з вачэй слязіну, хоць песня тут, у гэтай зале, прагучала не зусім так, як трэба, — не было зладжанасці, ансамбля.

— Ты чаго? — Жарэс нахіліўся, пакратаў пальцам яе шчаку, як бы выпіраючы слязіну.

— Нічога, прабач, гэта песня... — Яна ўжо ўсміхалася, вочы яе блішчалі і іскрыліся.

— Паслухай, Верапіка... Мне так усё здоўжылася... Давай уцячом адгэтуль? — шапнуў ёй на вуха Жарэс.

Яна сама была страшэнна стомленая, ёй таксама хацелася ўцячы ад гэтай заадаўта ўжо вясёлай кампаніі, каб толькі застацца адной. Чаму ў яе былі такія недарэчныя думкі? Цяпер ёй хочацца быць адной, а калі была адна —

мроіўся побач нехта, хацелася некага бачыць, гаварыць з ім, дзяліць свае думкі.

— А мо пяёмка? Яшчэ пакрыўдзім гасцей?

— Кінь ты! Што нам да гасцей? А ім — да нас?

Вераніка згадзілася.

— Толькі скажы Славіку ці маме, каб яны не турбаваліся. Добра?

Жарэс знік на хвіліну, потым вярнуўся, падміргнуў ёй, узяў за руку — нібы запрашаў на танец. Яны непрыкметна выйшлі, апрануліся, выскачылі на вуліцу. Свежае паветра адразу ўдарыла ў грудзі, вярнула бадзёрасць і сілу. Было позна, вуліцы горада пуставалі. Яны хутка злавілі таксі і паехалі па начным горадзе. Пажылы таксіст у кажурнянай камізэльцы падазрона паглядваў на іх у сваё люстэрка: у Веранікі з-пад незашпіленага паліто выбівалася белая доўгая сукенка, Жарэс быў прыкметна п'яны і ўзбуджаны. Шафёр, пійначай, падумаў, што ці не ўкраў гэты салідны прыгожы мужчына гэтае дзяўчо ў некага з-пад носа, але нічога не распытваў.

Урэшце яны прыехалі, Жарэс расплаціўся па лічыльніку, нават забраў некалькі капеек з рубля — Вераніку гэта неяк нядобра ўразіла: у такі вечар! — яны сталі ўздымацца па сходках на трэці паверх. Толькі на трэці, а ў Веранікі сэрца стукала так, нібы яна бягом узляцела на пяты ці яшчэ вышэй.

Жарэс адмакнуў дзверы, прапусціў яе ў цемру, зайшоў сам і запаліў святло ў калідорчыку. У калідорчыку пад пагамі дыванчык, на сцяне — вешалка, люстэрка. Яна глянула на сябе і не пазнала — на яе пазірала спалоханымі вялікімі вачыма дзяўчынка-падлетак: тонкая, высокая — такой яе рабіла доўгая сукенка — і чужая.

— Вось, — сказаў да яе Жарэс, — ты гаспадыня гэтага замка. Твае ключы!

І ён падаў два ключы на доўгім латунным ланцужку. Яна ўзяла іх у руку і не ведала, што з імі рабіць.

— Павесь на вешалку, — параіў ёй Жарэс і сур'ёзна дадаў: — Толькі не згубі, будзеш стаяць пад дзвярыма. Расіранайся... Я пакажу табе ўсё наша багацце. Ты будзеш рада. Я ўпэўнены.

У яе не засталася сіл спрацацца, хоць на языку круцілася: «Чаму ты ўпэўнены за мяне?»

Але калі зайшла ў пакой, то мусіла прызнаць, што тут утульна і прыгожа. Над тахтой — дарагі дыван, уся сця-

на справа ўстаўлена стэлажамі — стаяць радкамі кнігі, свецяць аднолькавымі спінкамі. У пішы пасярод стэлажоў — вялікая радыёла. Насупраць акна — вялікі пісьмовы стол, два мяккія крэслы з бардовай абіўкай, таршэр з зялёным абажурам у форме глобуса, багатая, мо крыштальная люстра з ледзяшамі-падвескамі. На супрацьлеглай ад стэлажоў сцяне — копія карціны, і нейкай вельмі знаёмай. Ага, Рэцуар, «Дзяўчына з веерам» — жывыя яе чорныя вочы глядзяць трохі ўбок, пібы яна крыўдуе на гаспадара, што ён сёння прывёў сюды другую. Копія, здаецца, была зроблена няблага, Вераніка лёгка магла б палічыць яе за арыгінал.

— Значыць, ты быў тут не адзін, — сказала Вераніка, не адрываючы вачэй ад партрэта.

— Як бачыш, — адказаў ён занадта спакойна і абыхава. Ён стаяў за ёю ззаду, паклаўшы на яе слабыя плечы свае цяжкія рукі. — Толькі яна свеціць, ды не грэе.

Вераніка неяк нервова засмяялася.

— Ясна... Таму старыя халасцякі на зіму хочуць быць не адны...

Ён нічога не адказаў, мо пакрыўдзіўся: жарт быў не вельмі ўдалы, мо нават недарэчны. Вераніцы стала не па сабе. А Жарэс пайшоў на кухню, яе не паклікаў, нечым там бразгаў, як усё роўна перастаўляў посуд ці мыў яго, бо ў ракавіну лілася вада — на поўную сілу.

Вераніка ўсё азірала пакой, але вочы яе, як магнітам, цягнула да карціны, да дзяўчыны з веерам, якая неяк як бы з недаверам пазірала на яе, нібы была зусім не рада, што ў яе тут будзе сяброўка, суседка ці, больш таго, — гаспадыня. Няўжо Вераніка будзе тут гаспадыняй? Проста не верыцца... У яе — ключы...

Увайшоў Жарэс з падносам у руцэ, прынёс бутэльку каньяку, у сподачках — парэзаны лімон і сыр, паставіў на пісьмовы стол.

— Сядай, — паказаў ён на мяккае крэсла побач са сталом, а сам сеў у цэнтры як гаспадар. — Я рад, што мы ўрэшце адны... Цяпер вып'ем... на брудэршафт. Памятаеш, ты пытала, як гэта робіцца?

— Я ўжо ведаю, — адказала яна, прыўзняла сваю белую сукенку і села — усё крэсла з бардовага стала іскрыста белым, як усыпанае марозным снегам. — Я ўжо ведаю, — паўтарыла яна, хоць на самай справе так і не ве-

дала, у чым тут сакрэт, але чамусьці не хацела, каб ён яе вучыў.

— Значыць, нехта навучыў? — спытаў ён з намёкам.

Голас яго адразу змяніўся, непрыемна разануў Вераніцы слых.

«Занудлівы раўнівец»,— без злосці падумала яна і адказала знарок, каб укалоць і хто:

— Навучыў. Паміж сустрэчамі з табою.

Ён насупіўся, замоўк. Паўза зацягнулася. Ён наліў у кілішкі, глянуў на яе, пасміхнуўся.

— Глупства, я так проста, пажартаваў... Як ты наконт старых халасцякоў... Давай вып'ем!

«Злапомная зануда»,— зноў нязлосна падумала пра яго Вераніка. Каньяку яна, можна сказаць, ніколі не піла, мо толькі калі каштавала. Узяла кілішак, панюхала. Пахнуў ён дубовай клёпкай і яшчэ печым церпкім.

Яна марудзіла піць. Яна наогул марудзіла сёння рабіць усё, што ёй трэба было. Яна хацела адцягнуць той час, які непазбежна надыходзіць між маладымі, якія сышліся, каб ладзіць новае жыццё, сям'ю. А вось чаму так? Няўжо ўсё залежала толькі ад яе? Здаецца, не, больш ад яго, праўдзівей, ад нечага такога, што цяжка было ўлавіць. Былі моманты, калі яна, здаецца, любіла яго і гатова была на ўсё, то раптам, ні з таго ні з сяго, ён паварочваўся да яе нейкім сваім халодным бокам — і яна ў момант мянялася, ён рабіўся для яе чужы, незнаёмы, і адна думка пра блізкасць палохала яе, як начны прывід.

— Ну, за наш саюз! — узняў кілішак Жарэс і глядзеў на Вераніку сур'ёзна, нібы чакаў, што яна возьме і скажа — не!

Яна моўчкі выпіла. У яе перахапіла дыханне, закашлялася.

Ён далікатна пастукаў ёй далонню па спіне.

— Нічога, прывыкнеш,— сказаў з лёгкім папрокам.— Каньяк трэба ўмець піць.

Яна не зразумела дваінога сэнсу апошняй фразы: ці таму каньяк даюць піць не абы-каму, ці яго абавязкова трэба ўмець піць, а то многае ў жыцці страціш?

Але глупства ўсё гэта. Яна печакана сказала — без усякай сувязі:

— Я баюся цябе...

Ён паглядзеў на яе, нібы на наіўнае малое дзіця, якое

гаворыць абы-што, паглядзіў далонню яе руку, сказаў з усмешкай, паблагліва:

— Я зусім не страшны... Давай яшчэ вы'ем.— Ён па-ліў зноў у кілішкі.

— Не, больш не хачу, я і так п'яная,— адказала яна рэзка. У яе сапраўды кружыла ў галаве, усё ў вачах неяк перамянілася, яна адчула ў сабе нейкую перамену — нешта хацелася рабіць, недзе ісці, а не сядзець тут у паў-змроку з гэтым амаль што незнаёмым чалавекам.

Жарэс нахіліўся да яе, моцна абняў за талію.

— Вераніка — Ніка — Німфа... Так цябе называюць студэнты? — Яна была безуважная да яго слоў і рук.— Дазволь мне называць цябе Німфа. Гэта грандыёзна табе падыходзіць, кажу шчыра.

— А адкуль ты ведаеш? — спытала яна, вызваляючыся з яго абдымкаў.

— Гэта вельмі проста: трэба мець вушы.— Ён сеў у сваё крэсла.— Я нават ведаю пра пацёркі, якія ты рассыпала на танцах. Я ўсё пра цябе ведаю,— з несхаваным гонарам, нібы гэта было вунь якое адкрыццё, сказаў ён.

Яна ўспомніла той недалёкі вечар, таго хлопца з уважлівым цёплым позіркам шэрых вачэй. Нешта яна яго больш не бачыла...

— А я пра цябе зусім нічога не ведаю.

Ён неяк трывожна глянуў на яе, чакаючы, відаць, яшчэ нечага горшага. Але яна маўчала, і ён узрадавана падхапіў гутарку:

— Я ж табе многа пра сябе раскажваў, хіба ты забылася? У маім жыцці ўсё проста, ясна, без ніякіх зігзагаў і паваротаў: рос, вучыўся, пайшоў на працу, вось ажаніўся.

Яна хацела спытаць: а каторы раз? Але не спытала, чакала: скажа сам. А ён маўчаў. Зноў стаў абдымаць яе, цалаваць у шчокі, шыю. Нейк непрыкметна для сябе яна адчула, што ён падымае яе на рукі. Хмель і слабасць раптоўна пакінулі яе, кроў гарачым клубком ударыла ў галаву. Яна штурхнула яго рукамі ў грудзі, задыхаючыся, крыкнула:

— Не дакрапайся да мяне! Чуеш?

Ён у момант стаў цвярозы і ціхі, спалохана і вінавата спытаў:

— Што з табою? Супакойся, Ніка! Што з табою?

Яна нічога не адказала. Зноў уселася ў крэсле, гатовая адбіць любую яго атаку.

Ён пахадзіў з кута ў кут, а потым пайшоў на кухню. Так яны і прасядзелі астатак ночы.

13

Жыццё ішло сваім ходам, жыццё брала сваё. Вераніка была замужам, на яе нетрывалыя яшчэ плечы ляглі многія клопаты, якіх яна не ведала дома. Згатаваць абед — гэта яна яшчэ сяк-так умела, хоць спачатку выходзіла не надта смачна, і Жарэс яе часта высмейваў, а ён рабіў гэта бесцырымонна, нават груба, не шкадуючы яе самалюбства: куды падзелася яго далікатнасць, галант-насьць! Наадварот, цяпер ён усяляк стараўся прынізіць яе і падкрэсліць сваю перавагу. Іншы раз Вераніка маўчала, толькі глытала слёзы крыўды, а іншы раз, не стрымаўшыся, біла яго тою ж зброяй. Яна заўважыла, што Жарэс не ішоў на рэзкае абвастрэнне, стараўся затушыць агонь, не даваў яму разрасціся. Затое ён быў смелы, калі яна маўчала. Гэтая рыса ў яго характары ёй не падабалася, хоць у іх становішчы гэта быў тормаз, які мо засцепагаў іх ад вялікіх бедаў.

Горай у Веранікі ішлі справы з бялізнай. Першы раз яна зусім запарылася, калі сабрала ўсё мыць: здерла да крыві скуру на пальцах, не магла разагнуцца ў сярэдзіне, а бялізна выйшла нейкая на плямах, як пабітая ржою. Потым сушыла, прасавала... Зноў не абышлося без яго калючых шпілек і папрокаў. «Што гэта за кант — двайных яшчэ не ўвялі ў моду, — казаў ён, паказваючы свой клёш. — Хто гэта так прасуе? За такую работу звальняюць са службы, пазбаўляюць прагрэсіўкі і наогул усякіх прывілей».

Праўда, мужчынскія штаны яна прасавала першы раз, магла зрабіць не толькі «падвойны» кант, але і спаліць іх — хай бы ведаў, як даваць такую работу ў слабыя жаночыя рукі. Яна хацела спачатку нават адмовіцца ад гэтых штаноў — у іх сям'і жанчыны прасавалі ўсё, акрамя мужчынскіх штаноў: мужчыны не давяралі жанчынам такой важнай, як яны казалі, работы. Але ж у кожнай сям'і свае парадкі і няпісаныя законы. «А хто табе прасаваў штаны, калі ты жыў адзін? — збіралася спытаць Вераніка ў Жарэса, як толькі на прасавальную дошку

яна клала яго доўгія штаны.— Ці мо ты ажаніўся толькі для таго, каб іх самому не гладзіць?» Але покуль што маўчала. Другі раз яна спаліла яму каўнер белаі кашулі, за што таксама мела вымову. «Ну хто ж так прасуе? Каўнер трэба прасаваль спачатку з левага боку, а потым ужо з правага, а ты адразу ціснеш на ўсю сілу — і вось вынікі... Ручкі ў цябе не з таго месца, што трэба, растуць ці якая бяда? Дай я праверу!» Сваю злосьць ці крыўду ён часам хаваў за такі, хоць не падта дасціпны, жарт, але ад гэтага Вераніцы было не лягчэй. «А калі ты ўмееш вучыць мяне, дык чаму не возьмеш і не зробіш сам?» — сказала яна аднойчы, не вытрымаўшы яго іроніі. «Э-э, чаго захацела! Я зраблю, я ўсё ўмею. Але я хачу, каб умела, а галоўнае, рабіла — ты! У сям'і ёсць падзел абавязкаў і працы, як табе вядома. Сваё ты павінна рабіць сама, маё — я сам... І сваё ты павінна ўмець рабіць — хочаш ты гэтага ці не хочаш. І рабіць я за цябе не буду, хоць я ўмею і зрабіў бы гэта сам, каб цябе тут не было». «Не было б мяне — была б нейкая другая, — думала Вераніка. І ўжо адно тое, што ён аддзяляў яе ад сябе, крыўдзіла да слёз.— Ты заўсёды знойдзеш на каго перакласці свае непрыемныя клопаты, чарнавую сваю работу, як і перапісваць твае чарнавікі».

Апошні час ён, паглядзеўшы, што ў яе прыгожы разборлівы почырк, стаў далікатна прасіць яе перапісваць яго чарнавікі — нарысы і допісы ў газеты, бо ў яго почырк быў страшэнна невыразны, і яна сама спачатку нічога не магла ў ім разабрацца. «Палавіна ганарару майму міламу сакратару», — судзяў ён яе, і яна перапісвала яго чарнавікі, папраўляючы часам апіскі ці звычайныя памылкі: тонкасці мовы, як рускай, так і беларускай, былі яму, відаць, не важныя, а хутчэй за ўсё, не пад сілу — ён ведаў больш-менш літаратурную мову — і адну, і другую. «Каб папраўляць усялякія дробязі, на гэта ёсць карэктары, — казаў ён сабе ў апраўданне, — і ты, мой мілы сакратар». Патрохі, непрыкметна, ён і праўда пачынаў рабіць яе сваім сакратаром: яна ўжо навучылася падбіраць матэрыял па тэме, рабіла выразкі, патрэбныя выпіскі і цытаты, правярала і шукала патрэбныя лічбы і выкладкі, асабліва па эканоміцы, сацыялогіі — новай навукі, якая пачынала ўваходзіць у моду.

Іншы раз гэта яна рабіла з душою, калі часу ў яе ха-

пала і была ў добрым гуморы, а другім разам, калі яе чакала свая работа, пачынала злавацца, клясці Жарэса, абяцала сабе кінучь гэты рабскі занятак і рабіць сваё. Зімнюю сесію яна здала добра, атрымлівала стыпендыю, трэба было рыхтавацца да вясенняй, якая ўжо не за гарамі.

Зусім нядаўна яна адчула ў сабе рэзкую перамену. Яна даўно чакала гэтага моманту і баялася, але ішоў час, а нічога такога не адбывалася, і яна пачала патрохі супакойвацца — трывога аддалялася, раставала. Блізкасць з Жарэсам не пакінула ў ёй глыбокага следу — ёй здалося толькі, што з таго моманту яна стала нейкая як бы другая, па-іншаму стала глядзець на свет, а фарбы яго з ружова-зялёных сталі нейкія больш зямныя, рэальныя. Знікла яе ранейшая экзальтаванасць, калі нязначны нейкі выпадак ці здарэнне маглі расчуліць яе да слёз ці рассямшыць да істэрыкі: яна стала больш спакойнай і ўраўнаважанай, на ўсе рэчы пачынала мець свой, нейкі адметны погляд, заўважала, што яна сталее і бачыць глыбей, чым дагэтуль. Здаецца, яна нават лепей пачала разбірацца ў людзях, і людзі, якія раней здаваліся ўсе аднолькавыя — добрыя ці злыя, у залежнасці ад яе настрою, цяпер выглядалі неяк індывідуальна акрэсленыя, кожны меў свой адметны твар.

Але гэтая апошняя перамена ў яе арганізме адразу ўсхвалявала, хоць псіхалагічна яна даўно была гатова да гэтага моманту. Проста ніяк не верылася, што яна можа стаць маці, яна, яшчэ сама нядаўна дзіця. З маленства — адразу ў сталасць: так разважыў лёс. Што ж, трэба цяпець, трэба рыхтавацца да ўсяго.

Цяпер у яе абвастрыўся нюх: усе пахі рэзка падзяляліся. Адны яна любіць, другія — не можа пераносіць зусім, яе пачынае цягнуць на ваніты. Тое ж самае і з ежай: адно яна прымае з ахвотай, намнога большай, чым раней, другое для яе здаецца невыносным, нясцерпным.

Дзіўна, што нават да Жарэса яна перамянілася: стала лагоднейшай, ласкавейшай, у яе толькі цяпер з'явілася да яго сапраўднае пачуццё — як да мужчыны, мужа, урэшце, як да бацькі іх дзіцяці... Страшна падумаць: у іх, у яе, будзе дзіця! Што яны будуць рабіць з ім, як гадаваць? Гэта ж так цяжка, так няпроста — гадаваць дзіця! Але затое — якая гэта вялікая радасць!

...Яна сядзіць на лекцыі, прыслухоўваецца да голасу

прафесара, сёе-тое запісвае, хоць большасць студэнтаў толькі слухае, а некаторыя перашэптваюцца між сабою, пішуць запісачкі ці чытаюць кніжкі. На лекцыі рабі што хочаш, абы ведаў прадмет на экзамене: так разважаюць студэнты, так гавораць некаторыя выкладчыкі.

Цяпер Вераніка больш прыслухоўваецца да ўнутранага голасу свайго арганізма. Цяпер уся яе ўвага ад знешняга свету скіравалася да сябе, усярэдзіну. Яна прыслухоўваецца да ледзь улоўных зрухаў і пераменаў у яе целе, да складаных разумных аперацый прыроды, якая пачынае высцілаць дарогу новаму жыццю, што зарадзілася ў яе пад сэрцам. Вось ёй стала млосна, нешта падкаціла пад грудзі, засмактала пад лыжачкай, і тут жа запахла хлебам, захацелася есці. Яна пашукала ў сваёй сумачцы чаго-небудзь — і не знайшла, а жаданне ўкінуць што-небудзь у рот такое вялікае-вялікае, што хоць плач, хоць прасі ў каго якое скарынкі ці бутэрброда. Сліна ў роце стала расці, ёй робіцца ўсё горш, ужо сутарга пачынае зводзіць яе страўнік, у вачах стаяць слёзы. Яна хоча папрасіцца выйсці з лекцыі, але ёй няёмка, не хапае смеласці — і яна кладзе галаву на стол, заплюшчвае вочы, кусае сабе вусны, каб не закрычаць... На нейкі момант нібы правальваецца ў чорнае бяздонне, а потым лёгка і плаўна вяртаецца назад. Іскры сыплюцца ў яе з вачэй, у вусах — нейкі звон... Не, гэта звычайны званок, выратавальны званок на перамену. Над ёю схіляюцца дзяўчаты: «Што з табою, Ніка?»

— Дайце хлеба, — просіць яна і выпірае слёзы.

Студэнты па сталах перадаюць яе просьбу, трасуць сумкі, партфелі. Нарэшце збавенне: ёй перадаюць лусту чорнага хлеба. Ах, як ён пахне! Яна нюхае яго спярша, потым прагна кусае, жуе і глытае. Адчувае, як усё паволі становіцца на месца, сутарга адпускае живот, у вачах святлее, свет робіцца такі, як і быў, — прасторны і прывабны.

— Што, Ніка? Мо выклікаць «хуткую»? — пытаюць у яе сяброўкі.

— Дзякую, дзяўчаткі, не трэба... Пройдзе...

Лекцыі закончаны, можна ісці дадому.

— То пойдзем разам, мы цябе правядзём.

— Не, дзяўчаткі, я сама... Мне ўжо добра.

Яны шумна і весела, з гоманам, выходзяць з аўдыторыі.

Вераніка ўсё яшчэ жуе хлеб. Чус, як ля яе пехта спыніўся. Падымае галаву і бачыць незнаёмую жанчыну ў сінім лёгкім паліто. Побач студэнтка, якая кажа:

— Вераніка, гэта да цябе... Ну, бывай!

Чарнявая, даволі прыгожая, але стомленая і без пары, відаць, пастарэлая жанчына стаіць перад Веранікай, не знаходзіць слоў, каб пачаць гаворку.

— Сядайце, — першая кажа Вераніка. — Вось крэсла. Я зараз... Мне стала кепска...

А жанчына ўсё маўчыць, нічога не пытае. Нейкая здагдка мільгае ў галаве ў Веранікі. «Гэта яна. Напэўна, што яна...»

Можа, таму, што Вераніцы толькі пятаўна было так кепска, а яна была міжвольнай сведкай гэтага, а мо па якой іншай прычыне, — але жанчына паводзіла сябе вельмі сціпла. Яна не крычала, не пагражала, яна сама была разгубленая і нейкая скутая ў сваіх рухах — мо таму Вераніка праніклася да яе нейкай нават спагадай.

Ва ўсякім разе, жанчына стаяла перад ёю як вінаватая. Запрашэння садзіцца яна нібы не пачула. Урэшце вусны яе расцяліся, яна азірнулася навокал, зябка павяля плячыма, нібы ёй стала холадна, і сказала ціха:

— Можа, тут няёмка... Я хацела сказаць вам усяго некалькі слоў... — і як быццам баючыся, што яе не зразумеюць, яна дадала яшчэ цішэй: — Я — Варанковіч, першая жонка... У мяне жыву Жарэс Ляхоўскі, — паправілася яна.

Яны выйшлі на калідор, спусціліся па лесвіцы, па якой беглі ўверх і ўніз шумлівыя стайкі студэнтаў. На вешалцы Вераніка забрала сваё паліто, і яны выйшлі з будынка. Твар у Веранікі гарэў агнём. Яна хацела, каб яе ніхто не ўбачыў з гэтай жанчынай, нібы ўсе ведалі, што яна першая жонка Жарэса Ляхоўскага, а яна, Вераніка, — другая.

— Дык што вы хацелі? Мо вы хочаце забраць... Жарэса назад? — Вераніка спытала гэта даволі груба, яна і сама не ведала, як гэта ў яе так выйшла.

Жанчына неяк раптоўна перамянілася, ранейшая яе разгубленасць знікла, нібы яна збіралася адбіць нечаканы напад, — і стала насцярожанай і рашучай.

— Дарагая дзяўчынка! Жарэс не з тых, каго можна забраць, не пусціць, утрымаць... Таму я не крыўдую на вас... Выходзіць, вы добра яшчэ яго не ведаеце...

Яна памаўчала, яны ішлі па людным тратуары, неяк міжволі кіруючы да скверыка, у якім стаялі лаўкі. На адной з іх яны, не змаўляючыся, селі, агледзелі адна адну, і жанчына неяк ветла, па-свойску ўсміхнулася:

— Ад вас мне нічога не трэба... Калі вы будзеце шчаслівая — я буду толькі рада... Мне проста хацелася бацьць тую, на каго ён прамяняў... мяне.

Відаць, ёй усё ж цяжка было гаварыць, былое нахлынула на яе, усхвалявала.

— Бачу, ён умее выбіраць... Вы прыгожая, маладая... Якраз як мая дачка... Нешта нават падобнае... Ён вас будзе любіць, мне так здаецца. Толькі вы... Вы не будзеце крыўдаваць, калі я дам вам адну парадую? Жадаючы вам добра...

Вераніка кіўнула галавою. Ёй хацелася, каб гэтая жанчына хутчэй пайшла ад яе, хоць ніякага страху ці антыпатый да яе яна ўжо не адчувала.

— Парада мая такая... Не давайце яму ўзняцца над вамі. Ні ў якім разе! Калі ён адчуе, што вы ніжэй за яго, ён вас разлюбіць... Ён дзіўны чалавек. Ён хоча, каб жонка была яго слугой, і ў той жа час ён ненавідзіць яе за тое, што яна прыніжасца перад ім. Вы гэта заўважылі? Даруйце за грубасць, але я скажу... Ён будзе таптаць вашу душу і ненавідзець вас, але калі вы не стрываеце і дасце яму адпор, ды так, каб у яго ажно ёкнула сэрца,— ён толькі тады ацэніць вас — і будзе любіць, будзе паважаць, будзе на вас маліцца... Гэта я вам кажу са свайго ўласнага вопыту... Праўда, я зразумела гэта вельмі позна, калі ўсё было ўжо страчана... А ў вас будуць дзеці...

— Дзякую за парадую,— пасля доўгага маўчання сказала Вераніка.— А вашу дачку, прабачце, зваць не Света? Жанчына рэзка павярнулася да Веранікі.

— Света... А што?

Вераніка апусціла вочы, памаўчала.

— Мне няёмка гаварыць... Але ён праз сон называе гэта імёна... І часта...

Яе самую ўжо закранула за жывое гэтая гутарка, гэтая, як ёй здалося, разумная парада жанчыны, і яна ўпершыню адчула да яе нейкую шчырасць і таму спытала.

А жанчына пешта як бы шукала ў сабе, перабірала ў памяці ўсе выпадкі, пазначаныя штыхі, каб знайсці не-

шта такое, што пацвердзіла б тую думку, на якую наводзіла яе Верапіка сваім пытаннем.

— Можа, Света яму і падабалася, — пачала жанчына з роздумам. — Яна цяпер стала прыгожая дзяўчына, не буду хваліцца, я маці... Ды і тады ўжо была... Але каб ён... каб любіў яе — гэтага не магу сказаць... Я бачыла б... Па крайняй меры, ад мяне яны не ўтаілі б... Хоць перамены... пэўныя перамены між імі я прыкмячала. Але думаю, што нічога сур'ёзнага між імі не было. Не, не магло быць... Гэта я кажу вам шчыра, як маці, на гэты конт будзьце спакойны. А што яна яму падабалася, то магло быць... Магло... Я гэтага не кажу.

Жанчына ўстала з лаўкі, абцягнула паліто. Устала і Верапіка. Яны пазіралі адна адной у вочы.

— Выбачайце за клопат, — сказала ўрэшце жанчына. — Вы так падобны на маю дачку... Жадаю вам шчасця.

Яны развіталіся — і кожная пайшла ў сваю дарогу.

14

Калі глядзіш на роўную плынь ракі, то здаецца, што яна стаіць на месцы, што ў ёй няма ні віроў, ні перакатаў, ні водмеляў: роўная спакойная гладзь. Так і сям'я: збоку, здалёк, жыццё здаецца роўным, спакойным і мо пават нецікавым. Але калі не збоку, а з сярэдзіны, то заўважыш і віры, і нечаканыя ямы, і парогі.

Была нядзеля, яны ўсталі на гадзіну пазней, чым звычайна. Жарэс загадзя сваімі планами з Верапікай не дзяліўся, але яна здагадвалася, што ён педзе збіраецца.

Ён прыняў душ, пагаліўся электрабрытвай, Верапіка падала яму каву, падрыхтавала бутэрброды. Ён, як звычайна, еў моўчкі, слухаючы радыё. Яны ўвогуле неяк мала гаварылі, занятыя кожны сваім, а Верапіка апошнім часам адчувала нязвыклую патрэбу выгаварыцца.

Яна, апранутая ў лёгкі квяцісты халацік, стаяла тут жа, на кухні, гатовая на першым слове Жарэса прынясці, падаць, прыняць. Ён не гаварыў ёй «сядай», нібы так і трэба было, і сама Верапіка не заўважала, што магло б быць іначай: неяк так ішло з самага пачатку.

Нарэшце ён паснедаў, глянуў на гадзіннік і сказаў, не падымаючы вачэй ад стала:

— Дарагі мой сакратар, я прашу цябе перапісаць мой чарнавік, ён на пісьмовым стане, мне яго заўтра трэба

здаць на машынку... Дарэчы, я збіраюся купіць сабе машынку, ты навучышся друкаваць — і ў нас будзе свая фірма. Ці праўда? — Ён глянуў на яе, усміхнуўся аднымі куточкамі вуснаў, а вочы заставаліся халодныя, затуманеныя, нібы ён не бачыў яе. — Але гэта потым... А цяпер я еду да аднаго героя майго парыса... Трэба ўдакладніць некаторыя дэталі. Вярнуся вечарам. Не сумуй...

Ён устаў, на хаду пацалаваў яе ў шчаку, надзеў плашч і выйшаў.

Вераніка засталася адна. Яна часта заставалася адна, яна ўжо стала прывыкаць да адзіноты, хоць гэта было і нялёгка.

Есці зусім не хацелася, але яна ведала, што рэжым парушаць шкодна, што трэба есці цяпер рэгулярна, тры, а то і чатыры разы ў дзень, каб арганізм меў усё патрэбнае і аддаваў у час для таго, новага арганізма. Цяпер, як ніколі дагэтуль, яна стала сачыць за сабою. Яшчэ яна цвёрда рашыла: не хвалявацца, старацца быць спакойнай, хоць ведала — не так гэта лёгка зрабіць. Яна вось яшчэ ніяк не асмеліцца сказаць Жарэсу, што яна цяжарная, нібы яна сама адна ва ўсім вінавата і ён будзе на яе сварыцца. Аднак трэба сказаць, бо ён сам ні разу яе не спытаў пра гэта, а жывуць яны разам ужо больш як паўгода. Вось спакой, вось зайздроснае цярпенне ў чалавека!

Вераніка паснедала, прыбрала на кухні, перацерла падлогу, намачыла сякую-такую бялізну — вечарам перамые, пераапанулася, прычасала валасы, доўга разглядала сябе ў люстэрку. Здаецца, яна зусім не змяпілася з твару, з фігуры. Але хутка, ой хутка ўсё пачне мяняцца. Цікава, як яна будзе выглядаць з вялікім жыватам? Як гэта будзе непрыгожа, непрывычна! Яна раней мала прыглядалася да цяжарных жанчын, а цяпер, калі на вуліцы ўбачыць якую, то доўга праводзіць яе вачыма, спачувае ў думках і жадае ёй лёгкіх родаў. Бедныя жанчыны! Які цяжкі іх крыж, іх ноша! Але не трэба крыўдаваць на лёс: затое жанчына ў адказе за ўвесь род чалавечы...

Пахадзіла па пакоі, паглядзела ў акно — на пагоду, на людзей, якія не спяшаючыся ішлі ў магазіны, на рынак, у госці ці яшчэ куды — мо збіраліся за горад, на прыроду. Потым села за пісьмовы стол, стала глядзець, што там перапісваць. Артыкул быў нейкі на аптэчную тэму: чаму няма тых лекастваў, якіх пытаюць людзі. Пачытала тро-

хі — і кінула, было нецікава. Нешта ніяк сёння яе душа не ляжала да гэтае работы. Мо схадзіць да маці? Даўно не была... Паглядзець на пляменніка, Славікавага сына... Стала апрапаца, збірацца ў дарогу, падумала, што купіць. Грошай у яе было нямнога, Жарэс зарплаты сваёй не даваў, выдзельваў асобна на кожны дзень. Яна спачатку хацела перамяніць гэты парадак, але дарэмна. Жарэс ёй сказаў: «Потым, як навучышся вясці гаспадарку. Нам трэба эканоміць на машыну». І яна змірылася. Хай будзе так, пабачым... Хай будзе так... Хоць адчувала: так, як ёсць цяпер, не можа працягвацца доўга. У яе не хопіць цярпення, яна чалавек, і ў яе ёсць першы, і свая галава, і сваё самалюбства. А па ім выходзіла, што ёй галава не патрэбна, толькі рукі і цела.

Яна ўжо апрапула плашч, як раптам у замку заскробся ключ, дзверы адчыніліся: на парозе стаяў Жарэс. Ён быў нейкі не такі, як звычайна: нешта здарылася — мільганула ў Вераанікі ў галаве. А ён бразнуў дзвярыма, скінуў плашч, пінжак, туфлі.

— Куды ты? — суха спытаў у Вераанікі.

— Хацела схадзіць да маці. Даўно не была...

Ён спыніўся ля яе, загароджваючы дарогу да дзвярэй.

— Паспееш... Я што табе сказаў? Ты перапісала ці не? — Голас яго гучаў пагрозліва.

— Не перапісала. І калі так — то і не перапішу.

Яна была спакойнай, але яшчэ момант — і адчувала, што не стрымаецца.

— Што? — Ужо адкрытая злосць чулася ёй у гэтым кароткім «што?». Куды падзелася яго ранейшая культурная стрыманасць.

— А тое, што калі ты перастаў быць са мною чалавекам, то я з табою таксама. Хоць трэба было б нам жыць іначай...

— Як іначай?

— Як муж і жонка. Усяго толькі.

— А хіба мы не так жывём?

— Не, ты — пан, а я — прыслуга.

— Ох, як гучна! Ці нельга прасцей?

— Не прыкідвайся прасцячком. Такого пана, як ты, я даўно не бачыла. Але гэта між іншым... Я іду да маткі... І я павінна табе сказаць дзве навіны.

Ён адышоўся ад яе, даў ёй дарогу, наструніўся, нібы чакаючы ўдару.

— Якія? — не вытрымаў, спытаўся — і сачыў за яе выразам твару.

Яна, глядзячы яму проста ў вочы, сказала коратка і жорстка, хоць не так, зусім не так трэба было б гаварыць пра гэта:

— У нас будзе дзіця... Вось... А другое — да мяне заходзіла твая... першая жонка. Вось...

Сэрца яе моцна білася ў грудзях. Нібы яна толькі што прабегла стометроўку.

А ён адразу пабялеў, неяк ненатуральна хапнуў паветра, нібы баяўся, што задыхнецца. Спыніўся супроць дзвярэй, грукнуў у іх абодвума кулакамі з усяе моцы і застагнаў. Потым абхапіў рукамі галаву, прываліўся грудзмі да дзвярэй і аб'ехаў на падлогу.

Вераніка не ведала, што рабіць: крычаць, клікаць на дапамогу ці нясці вады?

— Жарэс, што з табой? — спалохана спытала яна. — Я не хацела, прабач мне...

Ён не зварухнуўся, толькі ёй здалося, што ён плача: плечы яго дробна калаціліся.

Яна выскачыла на кухню, наліла ў шклянку вады. Парудзіла: мо ён пакліча? Але было ціха, толькі, здаецца, ён устаў. Яна павярнулася і ўбачыла, што ён прайшоў з калідорчыка ў пакой, потым пачула, як бухнуўся на тахту — аж зазвінелі спружыны. Яна цяпер не ведала, што рабіць: ісці да маткі ці пабыць з ім? Мо яму напраўду стала кепска?

— Падаць вады? — з кухні спыталася яна.

Маўчанне, нібы ён і не чуў.

— То я пайду, — сказала яна лагодна.

— Ідзі, — буркнуў ён у адказ, і па голасу нельга было сказаць, якія пачуцці бушавалі цяпер у яго грудзях, — голас быў нейкі нейтральны, без адценняў, як радок з тэлеграмы: «Ідзі вяртайся чакаю!» — ці нешта падобнае.

Вераніка выйшла, ціха прычыніўшы за сабою дзверы: хоць раз настаяла на сваім.

А Ляхоўскі, трохі счакаўшы, узняўся з тахты, сеў, крутнуў галавою, нібы правяраючы, ці яна моцна яшчэ трымаецца, потым сарваўся з месца і, як тыгр, рынуўся да халадзільніка, дзе стаяла пачатая бутэлька каньяку. Зубамі ён вырваў капронавы корак і проста з рыла бутэльні зрабіў некалькі вялікіх глытоў, а потым паволі пайшоў у пакой. Паставіўшы бутэльку ля тахты, ён са-

рваў з сябе верхнюю вопратку, кіпуў усё абы-як на крэсла, а сам зноў заваліўся на тахту. Праз колькі хвілін зпоў пацягнуў каньяку, паляжаў з пустою галавою, тупа пазіраючы ў столь. Ах, якая пустата была ў яго галаве, у грудзях! Аж, здаецца, усё там гуло, як у аэрадынамічнай трубе! Ну і дзянёк выдаўся ў яго сёння! Проста жах! Вось ужо праўда, што ніколі не ведаеш, як пражывеш дзень да вечара! Яшчэ толькі палова таго дня, святое нядзелі, а тут на яго галаву пасыпалася такое каменне, што невядома, ці ўцалее, ці вытрымае яго бедная галава ўсе гэтыя ўдары. О, божа! Калі ты ёсць на небе ці на зямлі — злітуйся! Жарэс Ляхоўскі, які дагэтуль ішоў праз жыццё без паражэнняў, гіне! О, божа, памажы беднаму рабу свайму!

Ён зрабіў яшчэ тры вялікія глыткі — і на сэрцы наволі рабілася лягчэй.

Ах, які вясёлы, чартоўскі вясёлы дзень!

Сёння ён ішоў не да героя свайго нарыса, як сказаў жонцы, а да гераіні свайго няскончанага рамапа, карэктаркі Рыты, якая мела сваю кватэру і ў якой ён быў часным госцем апошнія некалькі год. Рамап іх то затухаў, то разгараўся новым полымем, яны то аддаляліся па час, калі знаходзілі сабе нешта цікавейшае, то зноў — ад суму ці ад чаго іншага — пачыналі шукаць адно аднаго. І часам ім было нават вельмі весела. Калі Жарэс ажапіўся, рамап, здавалася, дыхаў на ладан, а потым неяк печакана Ляхоўскі зазірнуў вечарам да Рыткі і добра павесяліўся, адчуўшы нейкія новыя пюансы ў іх адносінах. О, Рытка ўмела паказаць сябе!

Праўда, апошні месяц яны сустрэліся разы тры, не болей, і воль гэтая Рытка, сука Рытка, сёння аб'явіла яму, што яна цяжарная ад яго! Вы чулі, людзі добрыя? Ад яго, Жарэса! Ды гэтак можна лопнуць ад злосці за такі паклёп! Ды ён разаб'е яе прышчаваты скуласты твар, зробіць яго яшчэ больш агідным, а не дазволіць цярэць такі несусветны паклёп! Ад яго! Ах, ты, падла! Добра, што яшчэ нейкі цвярозы голас у ім сказаў яму сёння: «Жарэс, апамятайся, ты робіш глупства!» — калі ён узяў яе за горла і стаў душыць — аж датуль, покуль яна не адмовіцца ад свайго подлага паклёпу. Ад яго! Ах, шлюха! У кожнай падваротні яе было поўна — і на табе, ад яго!.. Нічога, неяк ён выкруціцца, быць таго не можа! Ён ведае яе слабасць — грошы. Паабячае тысячу — усё ўляжацца...

Але ж і дзень! Думаў, хоць дома супакоіцца. Ажно на табе: тое самае і тут... Паўгода маўчала, а сёння, як знарок, як солі на рану: «У нас будзе дзіця». Узрадавала, расчуліла да слёз! Ах, ты... І гэта ў адзін дзень! Апакаліпсіс! Грандыёзна! Непаўторна! З двух бакоў адразу! Ага, ды каб яшчэ з двух! І з трэцяга: «...прыходзіла твая першая жонка!» Першая! Адкуль ты ведаеш, ці гэта першая, ці пятая? Зялепуха! Першая! Многа будзеш ведаць — рана ўсохнешся! А чаго той старой качарзе спатрэбілася? Ужо хоча выгадаць сабе, набіць цану, а мяне абліць памыямі! Не ўдасца, святая ты прастата! О, ведзьма! Трэба будзе заткнуць і табе горла. Дарэмна ён махнуў на яе рукою. Аказваецца, не такая яна і дурная, як здавалася. Ну і дзень! Абклалі, як таго воўка... Дзе ж тая бутэлька, чорт вазьмі!

Ён знайшоў бутэльку, выпадзіў астаткі каньяку, бутэльку шпурнуў ад сябе — і сам нібы праваліўся ў якую яму.

Калі Вераніка вечарам вярнулася назад, яна застала Жарэса на тахце — ён спаў сном праведніка, толькі павісьціваў у свой распухлы ад каньяку грэцкі нос.

На падлозе валялася шкло ад разбітай бутэльні. Яна змяла яго, вынесла ў ведро. А сама села ў крэсла, як некалі першую ноч, і так прасядзела да самага дня: плакала, каялася, шкадавала, што ў тую першую ноч не ўцякла ад яго. Тады яна шкадавала сваіх родных, не думала пра сябе. Цяпер вось шкадуе сябе — першы раз. Няўжо давядзецца ёй кінуць усё і вярнуцца назад, да маці, дзе яе зусім не чакаюць? Сёння яна нічога не сказала ім, але яны бачылі, што яна нейкая не такая, як была заўсёды, і шкадавалі яе. Ды што шкадаваць, калі ўжо так позна?

15

На нейкі час Жарэс нібы перарадзіўся — стаў чулы, пяшчотны, нейкі асабліва ўважлівы — ну проста гатоў быў насіць Вераніку на руках. Яна цешылася, што знайшла ўрэшце да яго ключык — праўду казалі тая Варанковіч. Яму не трэба паддавацца, тады ён будзе цябе павважаць, цаніць. А як адчуў тваю слабасць — то і ўсё прапала.

Але Вераніка ўжо ведала, што за гэтую сваю дабрату ён нешта хоча мець узамен: дарам ён нічога нікому не

зробіць. Калі паддобрываецца, то так і ведай — на нешта ўжо наважыўся, да нечага ўжо прыцаніўся ці прыцэліўся. Яна толькі чакала: з якога боку? Адкуль?

Аказваецца, усё проста: ён хацеў ведаць, што казалася ёй яго першая жонка. Адноўчы вечарам ён і завёў размову, але не адразу, а здалёк.

— Ты верыш у лёс? — спытаў ён у яе, калі яны сядзелі ў кухні за столікам і пілі чай.

У пакоі ціха іграла радыё, па душы ў Верапікі было неяк асабліва спакойна, дзённыя клопаты спадалі з душы, раставалі.

Верапіка адразу не адказала. Што яму да таго, верыць яна ці не? І што такое лёс? Збег акалічнасцей людзі гатовы часам палічыць за лёс: напіўся пехта, трапіў пад машыну — вось табе і лёс. Не, гэта ніякі не лёс. Лёс — нешта такое, ад чаго нікуды не ўцячэш, не дзенеся: нават за жалезнымі кратамі, нават за цаглянаю сцяною.

— У лёс я неяк не веру... А вось у што веру цвёрда — дык гэта ў вышэйшую справядлівасць. Па-мойму, яна ёсць на зямлі...

Жарэс глянуў ёй пільна ў вочы — бы хацеў зразу мець, куды яна хіліць, ці не секане зараз па ім? Але, здаецца, нічога падазронага не заўважыў, яна была настроена мірна.

— Затое кажуць, што яна вельмі позна прыходзіць, тая вышэйшая справядлівасць. Можна памерці — і не да чакацца...

— Калі б яе можна было лёгка прыклікаць, яна не была б такою дарагою.

— Таму ёсць людзі, якія паспяваюць зрабіць усё, што яны хацелі, перш чым рука вечнай справядлівасці схопіць іх за каршэнь. Хочаш прыкладаў: гістарычных, свежых, самых свежых?

— Гэтая рука дастане іх і ў магіле. А не іх — дык іх дзяцей, унукаў...

— Па-мойму, гэта ўжо не гуманна: пры чым тут дзеці, унукі, праўнукі?

— Як гэта пры чым? Зло заўсёды павінна быць пакарана, пра гэта павінны памятаць тыя, хто яго робіць. І калі хто выкруціўся ад расплаты, абхітрыў фартуну, то хай ведае, што за яго грахі будуць расплачвацца нават яго дзеці, унукі, а то і праўнукі. Хай не робіць зла!

— А калі ён не ведае гэтага правіла, якое ты ўстанавіла?

— Чаму я? Яно ўстаноўлена тады, калі людзі адчулі сябе людзьмі, і ўсе яго ведаюць. Толькі часам прыкідваюцца глухімі і слянымі. Але калі рука кары іх пасцігне, тады яны ўспамінаюць усё — і нават каюцца. Ды позна!

— Ты так гаворыш, што мне робіцца страшна.— Жарэс камічным рухам убірае галаву ў плечы, на твар напускае выраз жаху.

— А чаго табе баяцца? Хіба ты рабіў каму зло?

— Хто яго ведае? Мне ж не было ўсё так ясна тады, як цяпер, калі ты ўсё растлумачыла.

— Выходзіць, ты так і пражыў бы ў цемры нязнання, каб не я? — Вераніка бачыла, што сур'ёзны яе тон Жарэс не прымае, лічыць яе разважанні найўнымі ці проста нецікавымі, а ёй знарок хацелася дастаць яму да жывого, пават разважаць: хай ведае, што яна не такая найўная, як яму здаецца.— Не, Жарэс, не прыкідвайся ягнём. Калі людзі праклінаюць цябе і плачуць, значыць, ты зрабіў ім зло. Калі дзякуюць і лічаць сваім сябрам, дабрадзеем — значыць, ты зрабіў ім дабро.

— І, аднак жа, зло робяць, як і рабілі. Чаму? Значыць, людзі не ведаюць, што робяць?

— Не пажадай бліжняму таго, чаго не жадаеш сабе,— зноў жа ўсё так проста... Зла ўсё менш і менш робіцца вакол нас, але хацелася б, каб яно згінула зусім.

— Ты многага хочаш...

— Але хай кожны чалавек знішчыць тое зло, што вакол яго,— і яго стане яшчэ меней. А калі знішчыць і тое, што ў ім самім, дык і зусім яно звыдзецца.

— Чалавек ці зло?

— Па-мойму, я сказала ясна.

— Не зусім. Стэрыльны чалавек хутчэй можа загінуць, чым той, на якім многа ўсякіх бактэрый і мікробаў. Яго арганізм здольны з імі змагацца і перамагаць.

— Выходзіць, зло патрэбна?

— Не то што патрэбна... Яно непазбежна. Чалавек — яго носьбіт, як і дабра, вядома.

— Але ж чалавек таму і чалавек, што ён павінен ачышчаць сябе ад бруду — фізічнага і духоўнага, удасканальвацца, змагацца са сваімі кепскімі звычкамі, схільнасцямі...

— Талстоўшчына, дарагая мая, усяго толькі талстоўшчына, даўно пройдзены этап.

— І вельмі кепска, што пройдзены. А мо і зусім абыдзены. Талстой — цэлая маральна-этычная школа, эпоха, а мы адразу — талстоўшчына — і пайшлі, нават не раскаштаваўшы, што гэта такое.

— Рысавыя катлеткі, глупства. Зразумей, што ўсякая зброя, у тым ліку і ідэалагічная, мае схільнасць старэць. І ніхто ўжо не вернецца да лукаў і стрэлаў у эпоху атамнай бомбы. Так і талстоўшчына...

— Відаць, гэта не адносіцца да духоўнай культуры чалавецтва. Гуманізм будзе вечны, яго нельга замяпіць, яго нельга ўдасканаліць, адкінуць.

— Чаму? Колькі хочаш! А абстрактнага гуманізму мы не прызнаём. Ёсць толькі канкрэтны, класавы. Значыць, мы яго ўдасканалілі, а не ўзялі ў сырым, так сказаць, ва-рыянце.

— Ах, якія вы мудрыя!

— А што, і не лыкам шытыя, як раней казалі.

— З табою нельга спрачацца. Ты ўсё падганяеш пад шаблон, на ўсё ў цябе гатовыя адказы.

— А як на экзамене? На кожнае пытанне гатовы адказ. І пяцёрка забяспечана.

— А ёсць пытанні, на якія наогул нельга даць адказу.

— Не ведаю такіх пытанняў.

— Які ты ўсёзнайка! Проста камп'ютар апошняй мадэлі. Усё яму ясна, усё зразумела, на ўсё ў яго гатовыя адказы. А вось скажы мне, хто ў нас будзе: сын ці дачка?

— Усё залежыць ад цябе, — не задумваючыся, адказаў Жарэс. — Як ты захочаш, праўдзівей, як твой арганізм захоча, так і будзе.

— Адкуль ты ведаеш?

— З практыкі.

— Вось як!

— Не з уласнай, не бойся. Я ведаю чалавека, які мае дзве жонкі. Паслухай, гэта рэдкі выпадак, феномен. Ажаніўся раз, пажыў, жонка прывяла яму дачку. Пайшоў да другога, пажыў, нажылі там сына. Праз нейкі час ён зноў вярнуўся да першай жонкі — і зноў нарадзілася дачка. Праз эн год ён кінуў зноў першую і вярнуўся да другой. І што ты думаеш? У другой зноў нарадзіўся другі сын. У аднае дачкі, у другое — сыны.

Вераніка засмяялася.

— Але ці можна лічыць гэты дослед закончаным?
А каб ён зрабіў яшчэ трэці круг?

— Было б тое самае.

— Ты ўпэўнены?

— Абсалютна!

— Тады ты самаўпэўнены!

— Магчыма. І гэта мне іншы раз шкодзіць.

— Ха, ты нават самакрытычны. Я і не ведала.

— Ты мяне зусім мала ведаеш.

— Сам вінаваты.

— Гэта праўда. Самая мая вялікая памылка — што не сказаў табе... пра сваю першую жаніцьбу. А ведаеш чаму?

— Чаму ж?

— Баяўся.

— Каго? Мяне ці сябе?

— Не іранізуй. Баяўся, што ты кінеш мяне і не захочаш нават гаварыць.

— А потым — ужо няважна, як я на гэта пагляджу?

— Важна... Але чалавек усё кепскае, непрыемнае адкладвае як мага далей ад сябе.

— І думае: а мо гэтага мне і не давядзецца есці, мо праглыне хто-небудзь іншы.

— Магчыма. Хоць я так не думаў, я баяўся толькі за цябе...

— Выходзіць, што толькі за сябе.

— Як гэта?

— А так. Баяўся, што я ўцяку ад цябе. Баяўся застацца адзінокі...

— Дапусцім, адзінокі я ніколі не быў бы... Але такой, як ты, ніколі не меў бы.

Сэрца ў Веранікі салодка страпанулася, адразу рас-таў халадок у грудзях. Няўжо ўсё-такі ён любіць яе? Адну, адзіную, назаўсёды? Якая яна была б шчаслівая, каб ведала, што гэта так.

— А Светка? — Чамусьці ёй прыйшло ў галаву спытаць у яго пра Светку. Не пра яе матку, а менавіта пра Светку.

Ляхоўскі пабалеў, халодным потам шыбанула яму па плячах. «Нагаварыла, старая ведзьма, — мільганула ў галаве. — Цяпер — усё».

— Якая Светка? Што ты мелеш? — спытаў груба, адразу змяніўшыся з твару.

— А тая, чыё імя ты гаворыш праз сон, дарагі мой Жарэс?

Яму трохі адлягло ад сэрца: значыць, толькі гэта? Глуства!

— Дык ты знарок падслухоўваеш, каго я называю праз сон? Нішто сабе запятак! І табе не сорамна?

Допад быў мізэрны, але Ляхоўскі стараўся хоць за гэтым схаваць сваю разгубленасць.

— Значыць, падслухоўваць, як ты кажаш, несумленна, а называць імёны праз сон — гэта нічога?

— Гэта ж у сне, дурніца. Сны могуць быць усялякія, тут нічога не зробіш.

— Я разумею, вольнаму воля, але чаму Светка так глыбока засела табе ў душу? Чула я адзін раз і другое імя — Рыта, але гэта было сказана ў злосці, а Светка — гэта з такой пяшчотай, што я пашкадавала, чаму я не Светка.

— Не ведаў я, што ты такая дробязная... Скажы, што табе нагаварыла тая чорная ведзьма?

— Чаму так груба, Жарэс? Гэта ж твая першая жонка, з якою ты...

— Перастань, прашу цябе! — Ён усхапіўся з-за століка, перакуліў табурэт. Узяў ручнік, выцер успацелы твар, рукі. — Каб я больш не чуў ад цябе ніякіх папрокаў, напамінкаў. Інакш...

— Што «інакш»?

— Інакш я за сябе не ручаюся! — крыкнуў ён.

— Ты мне пагражаеш? А чаму? Не мой былы муж прыходзіў да цябе, а твая першая жонка да мяне, другой! І ты хочаш, каб я маўчала? Мо каб я і не думала пра гэта? Ты так і хацеў: яна не будзе ведаць і ўсё будзе ціха. Навошта ёй уводзіць у вушы пра нейкую там чорную ведзьму?

— Перастань, я цябе прашу!

— Але ж ты хацеў ведаць, што яна мне гаварыла? Дык яна намнога, на тры галавы вышэй за цябе як чалавека. Яна і слоўца кепскага пра цябе не сказала, а ты яе называеш чорнаю ведзьмай. Тую, што чатыры гады карміла цябе, паіла, даглядала, клалася з табою ў адну пасцель. А ты ёй так дзякуеш...

— У нас з ёю свой рахунак, і ты ў гэта не лезь, прашу цябе апошні раз.

— Я не збіраюся судзіць вас, я не ведаю, як вы там жылі, і не хачу ведаць. Але я бачу, што ты несправядлівы да чалавека, які жадае табе добра...

— Яна? Мне добра? Каб яна праглынула тое, чаго мне жадае, дык адразу падохла б!

Ёй стала страшна ад такіх яго дзікіх слоў. А мо ён так дзе-побудзь гаворыць пра яе, Вераніку? У яе прапала ўсякае жаданне гаварыць з ім далей. Усе вінаватыя, толькі не ён. Так і з ёю — заўсёды будзе вінавата яна, Вераніка, а ўсё, што робіць ён, — верх дасканаласці. А яна, наіўная, яшчэ на нешта спадзявалася, марыла пра пейкае ўзвышанае каханне! Дзе яно? Мо і ёсць, толькі не тут, у гэтай кватэры.

Яна памыла посуд, выцерла, паводзіла парадак на кухні, наліла ў чайнік вады на заўтра: знарок цягнула час, каб не ісці ў пакой, дзе Жарэс ужо распрапуўся і лёг у пасцель, узяў у рукі нейкую кнігу. Ёй не хацелася ісці да яго — рабілася страшна, як у тую першую поч, калі яна сядзела ў крэсле, як нядаўна, калі Жарэс ляжаў на тахце п'яны, а яна зноў сядзела ў крэсле і плакала ўсю ноч.

Не хацелася нават жыць.

16

Але была ў Веранікі і радасць. У яе нарадзілася дачка. Чамусьці яна так і хацела, каб была дачка. Дачка заўсёды бліжэй да маці, а сын, як правіла, хінецца да мужчыны, да бацькі.

Спачатку было цяжка: не ўмела ўзяць на рукі тое дзіця, не ведала, як купаць, спавіваць, мыць пялёнкі. З месяц у яе жыла маці, і гэта ратавала Вераніку. Жарэс рабіў усё, што яму казалі, але неяк холадна, падта абыякава, як адбываў цяжкую павіннасць: радасці ні на яго твары, ні тым больш у душы Вераніка не бачыла і не адчувала. А мо яна памылялася? Мо ён перажываў і радаваўся не менш за яе самую? Здаецца, што не. Пра гэта некалькі разоў пачынала ёй гаварыць маці, калі яны заставаліся адны, але Вераніка не хацела чапаць балючага месца. Яна вырашыла цяпер не хвалявацца, хай хоць неба ўпадзе на зямлю — яна будзе спакойная: у яе расце

дачка, якую трэба карміць грудзмі, а малако ад усякіх згрызот прападае, гэта яна ўжо ведала. Хай будзе спайна.

Самы цяжкі здаўся менавіта першы месяц, калі дачушка была яшчэ бездапаможная, як і сама маладая маці. Потым пайшло веселей. На трэцім месяцы дачушка — яе назвалі Леакадзія, Ліка — пачала ўсміхацца, ды неяк ужо так разумна, што думалася: яна ўсё ведае, усіх пазнае, асабліва сваю матку.

Не нарадуецца Вераніка на сваю дачку: такая стала кругленькая, цяжанькая, свежанькая тварыкам — як тая вясенняя красачка-пралеска. А была ж адразу з кулачок, маршчыністая, непрыгожая, ажпо было страшна на яе глядзець. Цяпер ужо пават можна пазнаць, да каго больш падобная. З рэўнасці, хоць і падсвядомай, Вераніка злавала, што дзіця падобна больш да бацькі: чорненькія валасы, трохі кучаравяцца, завіваюцца, вочкі цёмныя, як у яго, і целца смуглявае. Праўда, Вераніка ведала, што дзеці мяняюцца з гадамі — можа змяніцца колер валасоў, авал твару, згінуць ці згладзіцца бацькавы рысы, ярчэй прарэжуцца матчыны — і можа стацца наадварот. Але можа і нічога не змяніцца. А ёй гэтага не хацелася: яе любімая першая дачка павінна быць уся ў матку! Дык не, не выйдзе, мусіць, ужо такога. Яна гаварыла часам пра гэта Жарэсу, а ён толькі велікадумна ўсміхаўся, паказваў свае белыя вялікія зубы і гаварыў, што яго род, такім чынам, больш старадаўні за яе, бо яго гены аказаліся больш актыўнымі, і вось чаму дачка і падобна да яго. Ён усё адразу ставіў на павуковую аснову, крычаў на яе, калі яна пасіла дачку на руках, калі гайдала каляску. Ён даказваў, што дзіця не трэба спавіваць, што пават не трэба ніякіх пляёнак — трэба толькі ўлавіць момант, калі дзіця мае патрэбу спаражніцца.

Вераніка толькі смяялася з гэтых яго кансультацый і рабіла так, як рабілі ўсе людзі — і мо не адно стагоддзе, а Жарэс ажно бялеў ад злосці, апранаўся і ішоў куды-небудзь — каб супакоіцца. Яна заставалася цяпер з дачкою, ёй нічога не трэба было болей — ім было весела ўдваіх.

А Жарэс, па ўсім бачыла Вераніка, сумаваў, яму печага не хапала. Апошнім часам стаў ездзіць у камандзіроўкі — то ў Брэст, то ў Віцебск ці Магілёў, то на Палессе — усё шукаў цікавых матэрыялаў. Ну што ж, шукай, ездзі, мо табе будзе лягчэй, думала Вераніка. Пра тое, што Жа-

рэс можа ад яе пайсці, можа ёй здрадзіць — яна неяк не думала. Навошта яму гэта? Няўжо ён нічудзь не паважае сябе, калі здольны на нешта брыдкае, агіднае, калі можа легчы ў пасцель да нейкай там незнаёмай ці нават знаёмай жанчыны, з якою яго нічога не звязвае? Не верылася, што нармальны чалавек, які ведае сабе цану, высока нясе сваю чалавечую годнасць, здольны на такое.

Але яна мала ведала мужчын. Яна тым больш не ведала свайго Жарэса, які прывык да таго, што ён мае ўладу над жанчынамі, што ён ім падабаецца, і таму не абмінаў выпадку, каб не карыстацца гэтым. Яму было прыемна пазнаваць свет, як ён называў кожнае новае знаёмства. Дарэмна кажуць, што жанчыны падобны адна на другую. Не, відаць, гэта больш датычыцца мужчын. Жанчыны ўсе былі розныя, ва ўсякім разе, у кожнай было нешта сваё, чаго не было ў другое: і свой характар, і погляд — калі ён увагуле быў — на сам факт сувязі, і тое, як жанчына паводзіла сябе ў кампаніі мужчыны, чужога мужа, як яна хітрыла, старалася зачараваць, прыручыць яго, каб ён належаў ёй толькі адной, каб думаў пра яе і жыў толькі ёю адною. Жарэсу падабалася гэтая гульня, ён прымаў яе, прыкідваўся, што нічога не разумее, а калі ўсё надакучала, рабіў рэзкі паварот — і зноў заставаўся адзін. Ён не каўся і не шкадаваў тых, што мо потым плакалі па ім — хай паплачуць: будуць разумнейшыя.

Нешта новае, дагэтуль нязнанае, адчуў ён у адносінах да Веранікі: водбліск кахання, якое ахапіла яго раптоўна яшчэ там, у Яніны Варанковіч, да яе дачкі. Вялікі аптычны падман адбыўся тады — так лічыў Ляхоўскі цяпер. Ён зрабіў вялікае глупства, калі, убачыўшы Вераніку, палічыў, што будзе яе кахаць так, як Свету. Адбітае святло не грэе, гэта ён зразумеў вельмі хутка, але позна. Зноў і зноў ён гаварыў сабе: трэба было папляваць на ўсе ўмоўнасці, сказаць Яніне — так і так, я кахаю тваю дачку і калі ты хочаш ёй шчасця, то аддавай яе замуж за мяне. Калі яна смелая баба — а яна, здаецца, смелая, — яна таксама плюнула б на ўсе ўмоўнасці і аддала б дачку — хоць сама і перахварэла б душою: яна, здаецца, усё ж любіла яго, хоць і адчувала яго халоднасць.

Ды што махаць кулакамі па ўсім? Зробленага ўжо не паправіш. Ён хацеў — ці думаў — кахаць Вераніку так, як ён лічыў, кахаў бы Свету. Ды так не выйшла. Вераніка хутка стала для яго зусім такая ж, як і тыя, да якіх ён

хадзіў, а потым кідаў. І што ён ні гаварыў сабе, як ні да-
караў, нічога не мог парадзіць — сэрца, і праўда, не пры-
мусіш. І яшчэ ён цяпеў яе да таго часу, пакуль яна не
стала цяжарнай. А потым адчуў, што яму з ёю проста
цесна разам, проста невыносна разам жыць. І тады яго
зноў, як збавенне, пацягнула на старыя сцэжкі. Стала
трохі лягчэй, але вось нарадзілася дачка — і тут зусім
яго апанавала нейкая нячыстая сіла. Заместа таго каб ра-
давацца, што ты стаў бацькам, што ў цябе дачка, сям'я,
ён зусім апусціў нос, упаў душою. Не хацелася быць з
імі, ні з жонкай, ні з дачкою. Што гэта робіцца? Ён про-
ста іншы раз пачынаў ненавідзець сябе. А як жа яго
бацька? Меў пяцёра дзяцей, усіх любіў, гадаваў, дагля-
даў, вывеў у людзі. Няўжо ён не даў нічога яму, Жарэсу,
ад сябе? Не можа быць! А маці! Такой цярылівай і праца-
вітай, як яго маці, мо нават не знойдзеш. Дык чаму ж ён
не такі, як усе добрыя людзі? Мо таму, што апошні ў
бацькоў, што ўсё заўсёды паспявалі зрабіць старэйшыя,
покуль ён збіраўся, хоць ад прыроды ён марудлівы не
быў. Гэта была яго хітрасць, якая выручала яго з бяды
не раз: ён знарок пачынаў рабіць кепска, і сястра ці брат
адбіралі ад яго работу і рабілі самі. Так, здаецца, ні да
якой работы яго і не цягнула, да ўсяго ён быў аднолькава
спакойны — жыў па прымаўцы: работа не воўк, у лес не
ўцячэ. Можа, гэта і наклала адбітак на яго характар: не
рабіць таго, што могуць за цябе зрабіць другія.

Але жыццё паказала, што ёсць такая работа, якую ні-
хто не можа зрабіць, акрамя цябе самога. Хочаш не хо-
чаш, а трэба ўпрагацца і цягнуць. Сваю журналістыку
ён патрохі пачынаў любіць, але часамі находзілі такія
хвіліны, што хацелася кінуць усё. Каб не гэты няшчасны
кавалак хлеба, каб не нейкая там надзея, што за гэты
скупы газетны ганарар можна, патрохі збіраючы, купіць,
на благі канец, хоць «Запарожац», то кінуў бы ён гэтую
журналістыку, перайшоў бы ў які-небудзь гандаль, дзе
здольныя людзі — а ён лічыў сябе менавіта здольным —
растуць намнога хутчэй. Адзінае, што яму падабалася ў
журналістыцы, — гэта бачыць сваё прозвішча пад якім-
небудзь матэрыялам, а яшчэ лепей — у рэдакцыйнай ве-
дамасці на аплату ганарару.

Апошнім часам пачалі даймаць яго нейкія незнаёмыя
яму думкі, якія рапей зусім не заляталі ў яго вольную ад
усяго цяжкага галаву. Ён неяк няўзнік для сябе стаў

аглядаць крытычным вокам усю сваю рапейшую капцэнцыю жыцця. Як ён жыў дагэтуль? Сённяшнім днём, абы сёння добра, а заўтра — хоць патоп. Лавіў момант удачы — і гэтага было з яго даволі, большага не хацеў. Але час ішоў і рабіў сваё: сямү-таму вучыў, пакідаў зарубкі на целе, на душы. Ужо пават беглага позірку было даволі, каб заўважыць, што ён старэе: сівеюць дружна яго чорныя кучаравістыя валасы, на лбе кладуцца непрыкметна і глыбеюць — таксама непрыкметна — прадоўжныя маршчыны, як вяпцы ў зрубе, — усё больш, усё вышэй, большаюць залысіны, яшчэ горш выцвітаюць і блякнуць вочы, а пад вачыма патрохі набухаюць мяшкі. Вось чаго ён цярэць не мог — мяшкоў пад вачыма! І вось трэба іх насіць і яму. Усё гэта, разам узятас, псавала яго і так у апошні час падуналы пастрой, прыгнятала яго і цяжкім каменем клалася на душу.

Трэба было нешта прыдумаць, шукаць нейкае выйсце... Пражыць, так і не пакінуўшы следу? Гэта не для яго асобы, толькі не для яго! Ён адчуваў у сабе гэтулькі сіл, гэтулькі задаткаў, зачаткаў, што варта было іх куды скіраваць, як выйшла б нешта значнае, вялікае, карыснае яму і людзям. Асабліва яму... Але для гэтага трэба было б карпець, гібець, сядзець крыцаю, не разгінаючы спіны, пацець да сёмага поту, нешта вучыць, нешта зубрыць, насіць мазалі на руках ці яшчэ на чым... А на гэта ў яго не ставала цярэння. У яго пачыпалі раіцца ў галаве нейкія непатрэбныя думкі, яны засланылі сабою ўсё, затуманьвалі мазгі, не давалі засяродзіцца на адным, стваралі ў галаве і ў пачуццях неверагодны хаос. Яго недзе цягнула, некуды гнала, аж покуль не пачынаў разумець, што яго адзінае збавенне ад усяго гэтага — якая-небудзь знаёмая. Ён разумеў, што многа траціць, але нічога з сабою зрабіць не мог — такім ужо яго стварыла прырода, а перарабляць сябе не збіраўся — не меў цярэння. Спяшаўся жыць... сённяшнім днём.

Але, можа, даволі? Вось ужо і сям'я, неблагая, здаецца, жонка, дачка. Чаго чалавеку трэба? Жыві, працуй і радуйся. Ды не!

Радасці не было. Ён зразумеў, што даў маху, жаніўшыся з гэтай беднай студэнткай. Каб ёй ды яшчэ Рыцін пасаг, ці як гэта цяпер назваць, тады яшчэ можна было б разлічваць на машыну, а так гэта — пусты гук. Тое, што трохі сабраў, што эканоміў вялізным намаганнем волі —

не піў, не курыў, па жанчын аддаваў проста капейкі, — амаль усё пайшло за апошні час, як нарадзілася на свет малая. Адно слова малая, а расходы — вунь якія вялікія.

Не, так нікуды не варта.

Трэба, пакуль не позна, падумаць пра аспірантуру. Яму засталася нешта каля года, не больш. Трэба пачаць рыхтаваць глебу, разведаць, хто прымае ў камісіі, з якога боку да каго можна падысці. Урэшце... Урэшце, трэба падумаць і пра другое... Ах, які ён быў дагэтуль дурань! Шукаў кахання! Знайшоў, нацешыўся! Аспірантура — залатое дно! Вось куды трэба было скіраваць яму сваю ўвагу. Урэшце, не ўдасца зацапіцца за павуку самому, можна ж знайсці жанчыну, кабету з будучым, з перспектывай... Эх ты, разумная твая галава, а вось дурыю дасталася!

Ён снахانیўся... Вось чаму непрыветлівы і няўважлівы да сям'і апошнім часам стаў Жарэс Ляхоўскі, вось чаму зачасціў у «камандзіроўкі»: ён рыхтаваў сабе глебу. Думаў і пра тое, што з Веранікай ён не пражыве. Шкадаваў толькі кватэры: зноў некалькі тысяч ляцела на вецер. Праўда, каб ён захацеў, ён мог бы адсудзіць гэтую кватэру сабе, а ў горшым выпадку — зрабіць жонцы такую палову, што яна сама ўцякла б ад яго, пакінуўшы яму яго кватэру, а судзіцца з ім яна і не падумала б — не з яе характарам. Але Ляхоўскі тут мусіў уступіць кватэру — у імя свайго аўтарытэту. Што скажуць людзі, тая самая грамадскасць? Задзяўбуць! Нідзе нельга будзе паказаць і носа. А так — разышліся палюбоўна, ён аддаў ёй кватэру. Якое больш трасцы трэба? Не кожны здольны на такое, хай яшчэ падзякуе богу. Хай жыве са сваёю дачушкаю... Каб яшчэ хлопец, мо ўсё было б па-іншаму, а да дачкі ў яго пяма ніякіх бацькоўскіх эмоцый. Мо менавіта тут яго прырода, а мо што іншае, але гэта так. І тут ужо нічога не напавіш.

17

А Вераніка жыла сваімі клопатамі. Яна нейкім цудам змагла скончыць другі курс, хоць малая Ліка адбірала ў яе ўвесь час — і днём і ноччу. На лекцыі яна амаль што не хадзіла, дзяўчаты прыносілі ёй заданні, а калі трэба было пайсці на семінарскія, то прасіла з малою пабыць матку ці часам і братавую Кацю. Іншы раз з вялікім

скрыпам заставаўся Жарэс, але гэта было рэдка: яго не так лёгка было ўпрагчы ў гэты сямейны нялёгкі воз, ён знаходзіў сто прычын, каб адмовіцца. Усё казаў: «Кідай вучобу! Даволі! Я так не магу!» Але яна цягнула, і вось другі курс застаўся ззаду. Вераніка ніяк не хоча паверыць, што з вучобай у яе нічога не выйдзе. Няўжо не ўдасца ўладкаваць малую ў яслі? Хоць і шкада. Колькі таго дзіцяці, паўгода яму, а ўжо трэба аддаваць на чужыя рукі. Вось добра было б, каб знайсці якую бабульку, насіць ёй дзіця, а яшчэ лепей — каб тая прыходзіла да іх на час, калі яны не дома.

У суботу вечарам купалі малую, памагаў і Жарэс, хоць больш камандаваў, чым памагаў, і гэтым толькі пераваў Вераніку. Вераніка ажно ўспяцела, расчырванелася, стала прыгожая і маладая, як і год назад, здаецца, нават прыгажэйшая. Жарэс таксама заўважыў гэта, нешта ў ім заварушылася, нейкія забытыя цепі-эмоцыі адбіліся ў яго душы, але толькі на адну кароткую хвіліну.

Пакупаўшы, Ліку аправулі ў свежую вопратку, паклалі ў калыску, яна варушылася ўвесь час і ўсё гула, сунула пальчыкі ў рот, дзе ўжо прарэзаліся ў яе чатыры зубікі — два зверху, два знізу. Цяпер яна ўжо так балюча кусала за грудзі, што Вераніка часам плакала. Хутка давядзецца адсаджваць, пераводзіць на другую кухню.

— Не шумі, Ліка, зараз я цябе пакармлю. Прагаладалася, бедненькая, — гаварыла пяшчотна Вераніка, расшпільваючы свой халацік на грудзях. — Хто цябе будзе карміць, як твая мамка пойдзе вучыцца? Можна, наш татка? Не, маўчыць наш татка, не хоча, відаць, з табою займацца. У яго ёсць важнейшыя клопаты... Давядзецца цябе аддаваць у яселькі, мая дачушка, што зробіш?

Жарэс у гэты час стаяў ля акна — плячыма да Веранікі і дачкі, пазіраў на вячэрнія агні горада. Крутнуў галавою ў яе бок, загаварыў:

— Вось ты з дачкою раішся, а муж у цябе толькі для таго, каб прыносіць зарплату... Мне здаецца, ты ўжо вырашыла гэтую праблему? Ці не так?

— Пры чым тут зарплата, Жарэс? Але я ўсё чакала, што ты сам загаворыш пра наш клопат, а ты маўчыш. Менш месяца засталася да першага. Вось я і пачала...

— Пачала — дык трэба канчаць...

— Вось і давай разам.

— А што разам, калі ты з дачкою ўжо ўсё вырашыла?

— Ты стаў такі сур'ёзны, што і слова не скажы. Я кінула пробны шар, як ты кажаш, а ты ўжо — я рашыла, я рашыла. Ды яшчэ з дачкою? Смешны ты, вось што я табе хачу сказаць!

— А што яшчэ ты мне хочаш сказаць?

— Нічога. Я хацела з табою параіцца як з чалавекам, як з мужам, як з бацькам нашае дачкі... Як зрабіць, каб нам усім было лепей? А ты віляеш...

— Чым? У мяне ёсць хвост? Значыць, я...

— Перастань, Жарэс, ты сёння нейкі...

— Непармальны? Інфрачырвоны? Ультрафіялетава?

— Я сказала б — недапечаны.

— Ты ўжываеш зацяганую лексіку.

— Так, як ты, — ультрамодную... Але ты зноў робіш зігзагі, гавораць тваімі словамі... Што нам рабіць? Скажы, парай, памажы рашыць праблему!

— Я быў наконт ясляў. Гэта нерэальна... Чакаць трэба з год, не менш. Мая думка — табе трэба браць акадэмічны адпачынак — а там усё пойдзе зноў нармальна.

— Кідаць, даганяць... Я жылася з людзьмі, прывыкла да іх. А праз год я буду ў чужым асяроддзі. Для цябе гэта мае значэнне?

— Мы гаворым пра цябе... Ты хутка адапціруешся, не гіпербалізуй!

— Ты хочаш сказаць, што хуткая адаптацыя — уласцівасць прасцейшым, а не прыматам?

— Ты як тэлепат Месінг, чытаеш думкі на адлегласці. Толькі не мае, у гэтым я не раз пераканаўся.

— О, твае думкі прачытаць не проста! Яны зашыфраваны, а ключ ад шыфру ты носіш на шыі, як некалі крыжык. Ці не так? Але хоціць зубаскаліць. Я пытаю ў цябе, што нам рабіць?

— Я ўжо сказаў: табе трэба браць акадэмічны адпачынак!

— Чаму ты так хочаш?

— Хочаш! Таму што гэта самы аптымальны варыянт з усіх магчымых!

— Толькі таму, што гэта твой?

— Хоць бы... Не забывай, што я старэйшы за цябе.

— Гэта перавага часовая... І аптымальны ён для цябе, а для мяне — хутчэй непрымальны.

— Дапусцім... Што ж прапануеш ты?

— Вучыцца...

— Любой цаной? А дзіця?

— Дзіця ў яслі. Не выйдзе ў яслі — буду пасіць да якое бабулькі.

— Саматужніцтва... А што, калі я зраблю па-свойму?

— Як гэта?

— А так! Хто галава ў сям'і? Хто павінен слухаць, падпарадкоўвацца, урэшце?

— Гэта цытата з «Дамастроля», дарагі Жарэс.

— Няважна адкуль, важна, што яна правільная.

— Важна, што яна табе на руку. Калі на тое пайшло, гаспадар ты сабе сам, а не мне. Кепска зразумеў сваю місію!

— Вось як!

— Я — чалавек вольны.

— Вольны? Новая Кармэн?

— Калі хочаш — Кармэн.

— А ведаеш, што з ёю сталася? Не забыла?

— Не страш, ты не Хазэ...

— Ты мяне яшчэ не ведаеш, дарагая!

— Трохі ведаю... Хоць забіць жанчыну — гэта зусім не тое, што выйсці на арэну супроць раз'юшанага быка.

— Ага, значыць, Кармэн шукае тарэадора? Ці ўжо знайшла? — Ляхоўскі, здаецца, першы раз за ўвесь вечар усміхнуўся — але крыва, з'едліва, ірапічна, як Мефістофель.

— А, што з табою гаварыць? — Вераніка махнула рукою. Яна ўкладвала малую Ліку спаць: у тае ўжо зліпаліся вочкі.

Жарэс хадзіў вялікі крокамі па пакоі, маўчаў. Нешта таіла ад яе яго вялікая галава. Але што? Яе ўсё больш ахоплівала трывога.

Урэшце ён спыніўся перад ёю, сказаў ціха, але з прыціскам, з прыхаванай пагрозай:

— Я паўтараю: я хачу, каб ты кінула вучобу. Каб выхоўвала дачку!

— Зноў ты за сваё! Як гэта кідаць? Я паклала гэтулькі сіл, каб паступіць, а цяпер — кідаць? Гэта для мяне, урэшце... як смерць... Ты што, сур'эзна?

Ён стаяў супроць яе, высокі, грозны, дрыгаў нагою ў калене, пастукваў тапкам, відаць, нерваваўся.

— Сур'эзней, чым ты думаеш.

— А нашы планы: вучыцца, жыць па-чалавечы, мець машыну, ездзіць разам у...

Ён перабіў яе рэзка:

— З табою я нічога не прыдбаю!

— Чаму? Хіба я трату на сябе больш, чым трэба? Ты бачыш, у чым я хаджу? Я адну сукенку перашываю тры разы. Колькі ў мяне туфляў лішніх, панчохаў, камбінацый? Усё, што на мне, — маё багацце. А ты кажаш, што са мною не збярэш.

— Менавіта. Ты не ўмесш эканоміць.

— Не ўмею — на табе, на дзіцяці. А на сабе — эканомлю. Ты мо хочаш, каб я і не ела? Але даруй, буду — трэба карміць дачку. Патрэбна малако.

— Не перабольшвай свае ролі. Ты робіш тое, што робіць кожная самка, — без удзелу свядомасці. Ні больш ні менш.

— Няхай я несвядомая самка, але свядомага трутня бачу ўпершыню...

Сказала гэта са злосцю, з крыўдай, ледзь не са слязьмі на вачах. Чакала, што вось ён узарвецца, крыкне, затупас пагамі. Нічога гэтага не здарылася. Ён зноў хадзіў па пакоі, і ёй ужо рабілася нядобра ад гэтага яго мільгання перад вачыма.

Урэшце ён спыніўся — як маятнік, які зачэпіўся за нейкую нябачную перашкоду, нешта як бы ўспомніў. Скінуў з сябе піжаму, тапкі, апрануў касцюм, узяў вялікі рыжы партфель, па кухні стаў нешта складаць у яго.

Вераніка пасцярожылася; нешта нядобрае адчула яна ў гэтых зборах.

— Ты што — пакрыўдзіўся? Прабач мне!..

Ён не адказаў, усё грукаў на кухні, нечага шукаў.

— Куды ты? У камандзіроўку?

Зноў ні слова ў адказ. Толькі зайшоў у пакой, у шафе ўзяў некалькі кашуляў, гальштукаў. У Веранікі нядобра заняла сэрца — трэба ж было ёй ляпнуць абы-што! Хай бы лепей маўчала, прыкусіўшы язык. А цяпер вось маеш — ён кідае цябе, радуйся! Жыві, як ведаеш, сваім розумам!

— Куды ты? — спытала з адчаем, калі ён узяў плашч і ўжо трымаўся за клямку дзвярэй.

— Будзь вольнай, — сказаў холадна і моцна бразнуў дзвярыма.

Стук гэты болей азваўся ў яе сэрцы, нібы яе адну пакінулі не ў кватэры, а ў камеры-адзіночцы, адрэзаную ад свету, ад людзей, ад усяго жывога.

Яна заплакала — горка, балюча, выліваючы ў слязах

ую крыўду на яго, на сябе, на сваё жыццё. Каб не гэтае вось беднае нявіннае стварэнне, яна больш ні хвіліны не засталася б у гэтай халоднай адзіночцы, яна пайшла б куды вочы глядзяць, каб не бачыць яго больш ніколі, каб не дыхаць адным паветрам з гэтым чалавекам, якога яна мела дурасць назваць сваім мужам. Ах, якая яна несусветная дурніца, якая паслухмяная бязвольная авечка, што па чужой волі, па чужым жаданні пайшла за яго!

Потым патрохі супакоілася, разважыла сама сябе: нікуды ён не дзенецца, пайшоў недзе, пагуляе, вып'е ды вернецца. Не такі ён просты, каб кінуць ёй сваё багацце, сваю кватэру, якую ён адабраў у няшчаснай жанчыны, што аддавала яму чатыры гады душу і цела, карміла, паіла, а ён аказаўся звычайным падонкам, што плюнуў ёй у душу і пайшоў шукаць новую ахвяру.

Цяпер Вераніка ўжо гатова была паверыць у тое, што ў яго быў раман з тою Светкаю. Не такі Жарэс, каб выпусціць са сваіх рук смачны кавалак, каб не ўзяць таго, што побач, што, лічы, само ідзе ў рукі. Таму ён і ўцёк ад іх, не мог болей глядзець у вочы — сумленне недзе, хоць трохі, усё яшчэ засталася ў яго душы, не зарасло бур'янам і сабачаю мятаю.

Супакоіўшыся, узяла малую на рукі — адразу адлягло ад сэрца. Стала хадзіць па пакоі, ціха спяваючы ёй калыханкі, якія чула яшчэ ад маці. Малая смачна спала. Яна яшчэ нічога не хацела ведаць, ёй было ўсё роўна, ці тут яе бацька, ці ён пайшоў, ці ён вернецца, ці не. Незабыўны час маленства, цяжкі ён ці лёгкі, а заўсёды потым здаецца, што гэта быў найлепшы твой час у жыцці.

Пастаяла ля акна, паглядзела з вышыні трэцяга паверха на вячэрні горад. Тысячы агнёў, як зорак у небе, стракацелі ў вачах, зелянелі, сінелі агні рэклам і шылдаў магазінаў. Мільгалі на вуліцы агні машын, ішлі рэдкія пешаходы. Горад жыў, горад працаваў, горад не меў стомы і, здавалася, не прасіў адпачынку.

А вось яна стамілася — душою і целам. Няўжо давядзецца кідаць вучобу? Кідаць... А потым ісці працаваць, вучыцца завочна, гадаваць дзіця — адной... Вяртацца да маткі яна не мае ніякага маральнага права: пайшла замуж, нажыла дзіця — і дадому? Не, лепш у вір галавою. Што ўжо будзе, а з гэтай кватэры яна нікуды не пойдзе, ніхто яе адгэтуль не прагоніць — будзе абараняцца да апошняга дыхання. Не з-за сябе, а з-за свае дачушкі. Што

б там ні было, яна паставіць яе на ногі, выведзе ў людзі, аддасць ёй усё сваё жыццё. Усё жыццё... Яе жыццё, можна сказаць, толькі пачыналася, і вось яна ўжо маці, ужо з дзіцем на руках, і няма ў каго болей прасіць дапамогі і падтрымкі...

Слёзы зноў закіпелі ў яе ў грудзях, пасыпаліся з вачэй на коўдзерку, у якую была закручана малая Ліка. Ах ты, доля жаночая горкая! Яшчэ толькі пачатак жыцця — і адразу такая няўдача! Ці хоць у яе сілы адолець усё, выстаяць, вынесці да канца ўдары лёсу? І гэта з яе тонкаю, што ў асы, таліяю, са слабымі, што не ведалі цяжкай сялянскай працы, рукамі, на якіх ніколі не было мазаля, з нагамі, што босай падэшвай не дакраналіся зямлі, не бачылі гразі, грубага абутку, што не выходзілі сотні кіламетраў, як тыя ногі сялянскіх маладых дзяўчат. Ці хоць у яе сілы?

Яна яшчэ не верыла, што ён яе кінуў, але ведала пэўна, што да гэтага ідзе. А нават каб і не кінуў сам, так далей жыць яна не захацела б сама. Хоць і страшна, хоць горка і балюча, а рана ці позна да гэтага яна прыйшла б. Але цяпер хацелася неяк хоць трохі падкідаць дзіця, паставіць яго на ножкі, бо што яна зробіць адна з малою, без дапамогі, без грошай — без усяго?

...А Ляхоўскі ў гэты час ехаў тралейбусам да свайго часовага прыстанішча — да Рыты. У яе дзевяццерабыць які тыдзень ці два, а там яму дадуць інтэрнат. З аспірантурай яму хвацка пашэнціла, у яго быў добры сябра на кафедры журналістыкі, і Ляхоўскага прынялі, можна сказаць, на ўра — усе на кафедры ведалі такога маспітага журналіста, як ён; усе толькі былі здзіўлены, што ён папрасіў інтэрнат. Ён гэта тлумачыў проста: дома малое, а яму трэба сур'ёзна працаваць, навука ёсць навука, яна патрабуе... Сабраць матэрыялы для дысертцыі, рыхтавацца да здачы мінімуму... Яму шчыра паспачувалі і пайшлі на ўступку.

Цяпер чаго болей трэба? Хай тая Німфа кусае сабе локці! Яна простая, а, нябось, хітранькая: думала, запражэ яго ў гэтую сямейную калымагу, а сама будзе сядзець і паганяць. Не, яшчэ, відаць, не нарадзіўся той, хто на ім паедзе. Не на такога нарваліся! Хай знойдуць сабе другога дурня!

Цяпер у яго задача ясная: жыць сціпла, памяркоўна, аддаваць увесь свой час навуцы, сяды-тады пісаць у газе-

ты, каб мець сякі-такі прыварак да сціплае аспіранцкае стыпендыі, для разрадкі іншы раз праведаць якую-небудзь знаёмую, якая памірае ад адзіноты і суму, а галоўнае — глядзець ва ўсе вочы, каб знайсці сабе добрую кабету — аспірантку, у якой ужо ўсё заклёпана: дысертацыя ў руках, або пават, чаго добрага, адкапаць і гатовага кандыдата павук — на доктара ён пакуль што не замахваўся, гэта не так проста, дактары на дарозе не валяюцца, — ёсць жа такія, у якіх усё-ўсё ёсць: кватэра, ашчадная кніжка, нават машына, толькі не хапае адной дробязі — мужа.

А калі гэтая праграма-мінімум будзе праведзена ў жыццё, то ён яшчэ пакажа ўсім, хто такі Жарэс Ляхоўскі!

18

Але вернемся, урэшце, да капітана Пашкі Карыцкага, якога мы пакінулі ў тралейбусе, калі ён убачыў праз акно Вераніку Жывулькіну.

Тады да яго дайшло, але трохі са спазненнем, што ён павінен быў на наступным прыпынку выйсці са свайго тралейбуса і пачакаць наступнага. Але ён яшчэ падумаў: а хто той чалавек, што быў з Веранікай? Што, калі муж? Па логіцы, мужам у яе павінен быць высокі чарнявы грэк з вялікаю кучараваю галавою, але ўсё магло здарыцца, прайшло гэтулькі часу — магла яна выйсці і за такога, сярэдняга росту бландзіна, які стаяў, ішоў побач з ёю і нешта весела гаварыў. Што сказаў бы яму Карыцкі? Яшчэ каб Вераніка была для яго проста знаёмая, тады нічога... А так Карыцкаму здавалася, што ўвесь свет ведае, хто для яго Вераніка і якія ў яго думкі пра яе. Таму ён так і ехаў далей, усё думаў: што ж рабіць? З якога канца пачаць, за што ўхапіцца? Недзе на вялікай плошчы, гэта, здаецца, была ранейшая Камароўка, пры вялікім будынку на рагу ён убачыў невялікую будку — здаецца, так і ёсць — гардаведка. Ён, праехаўшы лішні прыпынак, вярнуўся да гэтай будкі, якая ляпілася з боку інстытута фізкультуры. Перад ім было ўсяго чалавек пяць.

Чарга пасоўвалася хутка. Перад ім стаяла жанчына з вялікаю чорнаю гаспадарчаю сумкай, гадоў пад сорок, добра апрапутая, са стомленым тварам, якая ўсё нецярпліва паглядвала на гадзіннік. Вось яна ўжо ля акенца, прыгнула галаву і сказала жанчыне за акном:

— Мне, калі ласка, адрас Жывулькінай Веранікі, яна журпалістка, піша ў газетах... Не ведаю толькі, у якой...

Жанчына за перагародкай яшчэ раз перапытала прозвішча.

У Пашкі Карыцкага прыемна тарганулася сэрца, стала гарача ў грудзях. Гэта проста неверагодна, што два чалавекі тут пытаюць пра Жывулькіну! І тут жа яму раптам стала не па сабе: хто і навошта, з якімі намерамі пытаецца пра Вераніку? І што рабіць яму? Услед за гэтай жанчынай пытаць пра тую ж самую Жывулькіну? Гэта будзе неяк смешна, няёмка. Але чарга ідзе, жанчыне сказалі чакаць. Карыцкі махнуў рукою і выйшаў з чаргі, пачакаў, покуль жанчына расплаціцца за даведку, расшаўся: падысці да яе ці не? Усё ж набраўся смеласці, падышоў да жанчыны, крапуў за рукаў:

— Вы прабачце, але так супала, што... Я ведаў таго чалавека, пра якога вы пыталіся... Хто яна вам, калі не сакрэт? Мо сваячка?

Жанчына неяк даверліва зірнула на капітана, усмінулася, паказаўшы некалькі залатых зубоў побач са сваімі, роўнымі і белымі.

— Вы сказалі: чалавека... Гэта прыгожа гучыць. Цяпер гавораць: «Эй, жанчына, вы згубілі нейкую паперку», «Эй, жанчына, не тапчыся пад пагамі». Нібы няма другога слова. А мо і няма... Наша звонкае прыгожае слова «таварыш» неяк чамусьці выходзіць з ужытку. Чаму гэта? Чым растлумачыць? Ці тое ж «грамадзянін». Зусім не ўжываецца. Можна, што выклікае непрыемныя асацыяцыі? «Грамадзянін начальнік», «грамадзянін пракурор», «грамадзянін, пройдзем са мною»? Як — па-вашаму?

Карыцкі не ведаў, што адказаць. Ды і гэтыя моўныя праблемы яго цікавілі цяпер менш за ўсё. Мо па яго заклапочаным твары жанчына зразумела гэта, бо сказала тут жа:

— Але гэта ўсё між іншым... Вы кажаце, таксама ведалі Жывулькіну? Калі, як?

Ён не хацеў увязвацца ў доўгую гаворку, але нічога не заставалася рабіць, бо пытаў ён, пыталіся і ў яго.

— Гэта было гадоў восем назад, я быў студэнтам, яна таксама вучылася... Потым мне давалося кінучь універсітэт, пайшоў у афіцэрскае вучылішча, служу далёка адгэтуль.

— Ага, тады зразумела... Дык вы таксама хацелі ведаць, дзе яна жыве?

— Якраз і стаяў за вамі, — шчыра прызнаўся Карыцкі, хоць ён мог сказаць, што стаяў не з-за яе. — Мне нават стала няёмка: два чалавекі пытаюць аднаго і таго ж...

— Дык і што? Значыць, добры гэта чалавек, калі ён усім патрэбен. Ці не праўда? Я-то магла б знайсці яе праз рэдакцыю, але неяк няёмка... Яшчэ што падумаюць... Дык я праз даведку...

Ад будкі жанчыну паклікалі — відаць, зпайшлася Жывулькіна. Жанчына падышла, узяла картку, на якой было напісана прозвішча і адрас.

Карыцкі стаяў і не ведаў, што рабіць. Але жанчына не забылася пра яго, зноў падышла.

— Ну вось, цяпер мы можам схадзіць разам да яе ў госці... Дык вам даць адрас?

— Калі вы дазволіце, буду рады.

— Калі ласка.

Карыцкі глянуў толькі на адрас — яму не трэба было і запісаць, запамніў назаўсёды.

— Дзякую, я запамню...

— То і добра... Калі-небудзь схаджу да яе ў госці... Гэта ж яна вярнула мне мужа, — пачынала жанчына перарваную гаворку. Відаць, ёй хацелася расказаць Карыцкаму ўсё падрабязна.

— Як вярнула? — сумеўся Карыцкі. — Адняла, а потым вярнула?

— Што вы, бог з вамі! — замахала яна рукою. — Проста мой здурэў на старасць, кінуў быў нас, пайшоў да нейкай маладос, прыгожае, вясёлае, адзінокае... Аднойчы Жывулькіна была ў нас у школе, збірала нейкі матэрыял пра другаягоднікаў, неяк мы з ёю пагаварылі, пазнаёміліся. Я ёй і расказала сваё гора. Яна ўсё гэта на карандаш: кажа, напішу заметку. Мне неяк пават было сорамна — каб пра мяне ды на ўвесь свет пісалі, хто я такая, хто мой муж? А яна мяне супакоіла, кажа, горш не будзе, не бойся. Можа, і адумаецца чалавек... Не па малым часе паяўляецца гэтая заметка — распісала яна майго старога здорава! Пачытала я, паплакала, ды на тым усё і скончылася. Ажно не! Недзе праз месяц заходзіць дадому мой стары, недзе адразу пасля работы, ён у ваенкамаце працуе, у трэцяй часці... Заходзіць, прыносіць паўлітры. Сядаем за стол, вярчэаем, дзяцей, праўда, не было, потым

папрыходзілі, два хлопцы ў нас, школу хутка канчаюць... Выпіў ён чарку-другую, пасмялеў. Вымае газету, паказвае заметку. Пытае: «Твая работа?» Кажу, чаму мая? Падпісана чыя: Жывулькіна, журналістка. «Мусіць, кажа, яна сама нешта перажыла, бо такжа яна ненавідзіць такіх... як я... І праўду-такі піша... Сляпы я быў зусім, ты мне даруй, калі можаш...» Кажу, як дзеці даруюць, то і я дарую... А як хлопцы прыйшлі — ён да іх... А яны любілі яго, неблагі бацька ён быў, а вось здурнеў на старасць, навіны захацелася... Кажуць, рэдка з якім мужчынам гэтага не бывае... Ну, памірыліся мы, вярнуўся ён дадому — і жывём цяпер мірна, у злагадзе, дай бог кожнаму... І ўсё дзякуй ёй, Жывулькінай. Маладзец кабета, хай ёй бог здароўе дае, дзіцяці яе!

Слухаючы гэтае апавяданне, Карыцкі проста радаваўся ў душы за сваю знаёмую Німфу, за яе поспехі, за розум. Але яму ў той жа час і шкада было, што яна ўжо ніколі не зможа быць ранейшай, вольнаю студэнткай, што яна ўжо належыць некаму другому, таму чорнаму дэману ці таму светламу, з якім Карыцкі бачыў яе сёння.

— Дык яна сямейная? — стараўся пытаць спакойна, нібы між іншым, а па тым, як спытаў, стала ажно сорамна: ён так хацеў пачуць адмоўны адказ і, выходзіла, быў бы неймаверна рады, калі б пачуў, што яна жыла адна, пакінутая мужам, і гадала дзіця ад яго, ад таго чорнага гарбаносага грэка.

— Як вам сказаць? — Жанчына нібы знарок не заўважала пецярпення ў словах капітана. — Была замужам, але, здаецца, яны мала разам пажылі. Казала, што дачку гадуе адна... Мо хіба цяпер хто трапіўся, бо чалавек яна людскі, з душою.

Карыцкі, слухаючы гэтыя словы, ажно калаціўся: гара звалілася ў яго з плеч. Няўжо ўсё-такі ёсць нейкі лёс? Вось гэтая жанчына — няўжо яна не пасланец яго добрага лёсу? І тое, што ён менавіта ўбачыў Жывулькіну? А каб не ўбачыў? Паехаў бы і больш мо ніколі не ўспомніў бы яе... Але ці не забягае ён занадта далёка наперад? «Не гарачыся, Пашка! То ты марудзіў, то ты надта спяшыш! Спакайней, яшчэ зусім нічога няясна».

Аднак ён гатовы быў расцалаваць гэтую жанчыну, якая так нечакана памагла яму рашыць самую складаную задачу ў жыцці.

— Шчыра вам дзякую, — пакланіўся ён жанчыне. — Мо

я ўбачу Жывулькіну раней за вас, ад каго ёй перадаць прывітанне?

— Ад Сасновіч Марыі Ігнатаўны,— сказала ветліва жанчына.— Не прывітанне, а нізкі паклон і дзякуй ад усёй нашай сям'і. Абавязкова! Але я і сама да яе зазірну, мо нават з мужам... І запрашу яе ў госці да нас. Абавязкова! То шчасліва вам, капітан!

Яна ўзяла сваю чорную сумку і пайшла на аўтобусны прыпынак.

А ён пастаяў, падумаў, трохі супакоіўся. Што цяпер? Пазваніць маёру? Не, нешта не хочацца. Трэба давясці да ладу адно, тады думаць пра нешта другое. Але да абеду заставалася яшчэ пэкалькі гадзін. Ля кіёска купіў газет, паклаў у кішэню шыняля. Што цяпер? І рашыў прайсціся да Дома друку — з патаемнаю надзеяй спаткаць там не каго-небудзь, а самую Жывулькіну — Німфу. Бо раней ён не ведаў, што рабіць, раздабыўшы нават яе адрас: хіба можна ісці ні з таго ні з сёго да замужняй жанчыны дадому? Што ён ёй скажа? Ды і які сэнс? А што падумае яе муж! Ды і ці пазнае яна яго? Прайшло гэтулькі часу, ён у форме... А цяпер гэты фактар ён рашыў выкарыстаць. У яго тут жа ўзнік план. Ідзе ў Дом друку, шукае Жывулькіну: у яго ёсць для яе цікавая тэма — ашуканы і пакінуты муж. Часцей бывае наадварот... Не можа быць, каб яна не схапілася за такую тэму. І ён стаў прыдумваць сюжэт. Фактычна, яго і прыдумваць не трэба было: сюжэт з яго ўласнага жыцця.

Іх полк быў на манеўрах. Недзе ў сярэдзіне вучэнняў камандзір палка выклікаў да сябе камроты капітана Карыцкага і загадаў адвезці тэрмінова пакет у штаб дывізіі. Карыцкі сёў у штабны «газік», і яны паехалі. Ехаць было далёка, больш як сотню кіламетраў, але тут, у гэтых шыротах, сотня кіламетраў не лічылася за вялікую адлегласць. Цяжкая гарыстая і камяністая дарога не давала шафёру разagnaць машыну. Карыцкі сядзеў побач з шафёрам, спачатку нерваваўся, а потым пакрысе супакоіўся і стаў драмаць. Вучэнні ішлі добра, яго рота выбівалася ледзь не ў перадавыя — сам ён лічыўся моцным серадняком.

Калі да горада стала блізка, Карыцкі стаў думаць пра дом, пра сваю жонку, якая яго недзе чакае. Ён ажаніўся

нядаўна, з паўгода назад, узяў прыгожую, як на яго густ, дзяўчыну, цырульніка з іх вайсковага гарадка. Яны пражылі гэтыя паўгода ў добрай згодзе і ладзе, яго Паліна была чулая да яго і пяшчотная, нават мо занадта пяшчотная, хоць часам на яе нібы находзіла якая халодная хмара — і тады да яе нельга было падступіцца. Такіх людзей, якія без даі прычыны рэзка мяняюцца, ён не разумеў. Хоць часам думаў: чаму без прычыны? Без прычыны і ліст з дрэва не спадзе... Аднак ніякай падазропасці ў Карыцкага да Паліны не было, хоць ён ведаў і бачыў, што тут, у вайсковым гарадку, дзе так многа мужчын, да яе заляцаліся многія — і мо нават сур'ёзна, але яна аддала руку яму, Карыцкаму, — мо таму, што ён у гадах у параўнанні з іншымі, да таго ж — не разведзены...

Пакуль Карыцкі даставіў у штаб дэпену, пакуль атрымаў адказ, быў ужо вечар. Ён рашыў заехаць на кватэру, пераначаваць, а заўтра ранічкай — зноў у дарогу. Не ведаў нават, ці застане Паліну дома — яна магла быць на другой змене. Таму зусім спакойна ўзышоў на свой пяты паверх і адмакнуў дзверы. Было цёмна, ён запаліў святло. Не скідаючы плашча, прайшоў у пакой. Здалося, у кватэры нехта ёсць. Ён уключыў люстру — і тут жа балюча і гнеўна тарганулася сэрца: на яго ложку, на іх ложку нехта спаў! На крэсле побач з ложкам вісеў кіцель з капітанскімі пагонамі, ляжала сіняе галіфэ і стаялі высокія боты з бліскучымі халявамі. У Карыцкага правая рука механічна папаўзла да кабура, але нешта як бы спыніла яго. Ён ступіў некалькі крокаў да ложка і рэзка сарваў коўдру з чалавека.

— Устаць! — крыкнуў дзікім голасам.

Чалавек, як ашалелы, у адных трусах і ў майцы, ускочыў на ногі, вочы яго былі вырачаны, нібы ён убачыў здань, а рот быў раскрыты, нібы ён нешта крычаў, а голасу не было чуваць.

Карыцкі кортка адвёў руку і стукнуў яго кулаком у сківіцу. Чалавек, як падкошаны, паляцеў на ложак, але тут жа падхапіўся на ногі.

— Бі, я вінаваты, — прастагнаў ён. Рукі яго былі бездапаможна апушчаны ўздоўж цела, ён нават і не думаў абараняцца.

І гэта адразу, як вядро халоднай вады, астудзіла Карыцкага. Ён крута павярнуўся і кінуўся з кватэры.

Больш ён туды не заходзіў. А ў Паліны паявіўся новы муж, але не той, якому Карыцкі стукнуў у сківіцу...

Дом друку спаткаў яго дзелавітасцю і мітуснёй вузкіх калідораў, спецыфічным пахам друкарскай фарбы і старое паперы.

У якой газеце магла працаваць Жывулькіна? Хутчэй за ўсё ў юначай. Але іх, як ведаў Карыцкі, было дзве: руская і беларуская. Знайшоў адну, убачыў шыльды на дзвярах. Прозвішчы! Вось гэта добра, не трэба і пытацца.

Прабег вачыма ўсе — яе прозвішча няма. Значыць, не ў гэтай. Пайшоў у другую, зноў на парадку стаў чытаць прозвішчы. І вось яно, знаёмае! Сэрца адазвалася на яго непрывычным здвоеным ударам. Ён так захваляваўся, нібы прачытаў сваё ўласнае прозвішча ў спісе вялікіх лаўрэатаў. Пастаяў ля дзвярэй, каб супакоіцца, потым пастукаў і, не пачуўшы дазволу, адчыніў дзверы.

У пакоі былі тры сталы, заваленыя падшыўкамі, паперамі, палосамі і фатаграфіямі, за адным, пры акне, сядзеў хлопец з цёмнаю грыўкай і кірпатым носам, у акулярах, нешта чытаў, за другім сядзела дзяўчына з пышнай белаў прычоскай. Трэці стол быў не заняты. Радасць у Карыцкага адразу растала: яе няма.

— Тут працуе Жывулькіна? — спытаў ён, нават забыўшыся павітацца.

Яго акінулі ўважлівым позіркам дзве пары вачэй: мужчынскіх — абыякавых і жаночых — западта цікаўных.

— А што вы хацелі? — спытаў хлопец з грыўкай.

— У мяне цікавы матэрыял...

— Дык мо вы яго пакажаце нам? — трохі какетліва, з пейкім як бы падміргваннем, спыталася дзяўчына з пышнай прычоскай, якая павялічвала яе галаву да неверасных памераў. Падумалася: а як жа яна спіць? Куды дзясваю такую галаву? Хіба спіць седзячы?

— Яго яшчэ пельга паказаць, — адказаў Карыцкі і ўсміхнуўся ад сваіх думак. — А дзе сама Жывулькіна, калі не сакрэт?

— Які сакрэт? Яна на судзе, — сказала дзяўчына без ранейшай ігры ў голасе.

У Карыцкага на твары мільгануў цень страху.

— Што за суд яшчэ?

Дзяўчына нехаця растлумачыла:

— Яна там ад прэсы. Судзяць аднаго злачынецца, які ў прыпадку рэўнасці забіў сваю жонку.

«У прыпадку рэўнасці» — як громам, ударыла яму ў сэрца. «І я ж таксама мог бы ў «прыпадку рэўнасці»...»

— Вось як... А то я падумаў... Не скажаце, заўтра яна будзе тут?

— Павінна быць, — адказала дзяўчына. — Пазваніце на ўсякі выпадак на гэтым вось тэлефоне.

Ён падзякаваў і развітаўся да заўтра.

19

У той дзень Карыцкі ледзь дажыў да вечара. За гэты вольны час ён схадзіў на вуліцу, дзе жыла Вераніка Жывулькіна, знайшоў яе дом і кватэру. Узышоўшы на трэці паверх, хацеў нават пазваніць, але нешта не дало яму гэтага зрабіць — рука ўзнялася да званка і апала. Знізу, ужо сышоўшы, глянуў на вокны: форткі былі адчынены, фіранкі адсунуты на край, за шыбамі нічога не было відаць — ніякага руху. Ён нават заўважыў, як выходзіў на двор, што ў паштовай скрынцы з нумарам дваццаць былі газеты. Значыць, яе няма з самага ранку, значыць, разважаў ён далей, яе можна дачакацца. Але ён так не зрабіў: яна прыйдзе стомленая, мо нават узнерваваная, узбуджаная ці прыгнечаная пасля суда, а ён тут будзе лезці да яе са сваімі клопатамі. Не, трэба мець сумленне! І трэба мець месца для пачлегу! — перайшоў ён на практычны топ. Хацеў спачатку злавіць таксі, каб дабрацца да гасцініцы, але махнуў рукою: бач, спасёў, таксі яму трэба! А пешадралам? Ці даўно мераў кіламетры і яны не здаваліся нават цяжкія? Пяхота — давай пяхотам!

І ён, разглядаючыся па баках, пайшоў шукаць гасцініцу. Як змяніўся горад за гэтыя гады! Некаторых раёнаў пельга было зусім пазнаць: каб хто сказаў яму рапёй, што гэта ён у Мінску, не паверыў бы! Дамы, як цацкі, новыя, прыгожыя. А вышыня! Ажло шапку трэба трымаць, каб не звалілася, калі глядзіш паверх! І ўсюды крапы, як жураўлі, як пты жырафаў, ўсюды катлаваны, транзіі, будоўлі, рыптанні — будаўніцтва ідзе днём і ноччу. Ды і ўсюды цяпер... А там, дзе ён служыць? Хіба не тое самае? Абнаўляецца зямля, вупь як хутка абнаў-

ляецца. Знікаюць сляды старога быту. Шкада, што пэ-
знікаюць разам з бытам і старая псіхалогія, старыя ба-
лячкі: зайздасць, скупасць, рэўнасць, распуста... О, яшчэ
не адно пакаленне зменіцца на зямлі, пакуль канчаткова
памруць усе гэтыя хваробы мінулага... Мінулага... Міну-
лага?.. Стой, што гэта? Дзе ён? Няўжо заблудзіў? Дзе тут
мінулае, дзе сённяшняе? Мястэчка такая, нібы ён дзесьці
яе бачыў, а вось дзе — ніяк не можа ўспомніць... Ды чорт
з ім! Дзе тут бліжэйшая гасцініца? Ішоў, задзіраючы га-
лаву, прыглядаўся, дзе вышэйшыя дамы: у старым квар-
тале так і ведай — гэта гасцініца.

На яго шчасце, месца яму далі і пумар на аднаго, з
тэлефонам і душам. Проста цудоўна!

Як добра з дарогі змыць пот, паляжаць на ложку, ад-
начыць і падумаць!

Ён пачытаў лежачы і непрыкметна для сябе заснуў.
Прахапіўся ад тэлефоннага званка. У пакоі было ўжо
цёмна. Жаночы голас у трубцы прасіў паклікаць Толіка.
Карыцкі адказаў, што ніякага Толіка тут няма. «Як ня-
ма? Учора быў, ён абяцаў мне...» — заспяшалася дзяўчы-
на. «Не ведаю, што ён вам абяцаў, прабачце», — сказаў
Карыцкі і паклаў трубку. Але не паспеў ён агледзець-
ца, як тэлефон зазваніў зноў. У трубцы быў той жа го-
лас, ужо трохкі вінаваты. «Вы даруйце, што турбую, я ў
Мінску праездом, а Толік абяцаў мне паказаць горад...
І вось так выйшла, што яго ўжо няма... Ці не маглі б
вы...» — яна паставіла шматзначнае шматкроп'е. «Што,
замяніць Толіка? Не, прабачце, я тут таксама праездом,
горада не ведаю, як і вы... Даруйце», — і паклаў трубку.
Тэлефон памаўчаў некалькі хвілін, а потым зноў зазва-
ніў. Карыцкі больш не здымаў трубку. «Стары спосаб
знаёмства, — падумаў ён. — І ўсюды аднолькавы: Хаба-
раўск, Чыта ці Мінск».

Ён спусціўся ўніз, у рэстаран. Месцы амаль усе былі
запяты. Аднак яму ўдалося ў кутку знайсці столік на два-
іх, які нядаўна, відаць, вызваліўся — быў яшчэ непрыбра-
ны посуд. Ён сеў на крэсла тварам да сцяны — чамусьці
не хацеў глядзець на залу, на стракатую гурму навед-
нікаў, адных яшчэ ў галодным чаканні, другіх ужо
разагрэтых, вясёлых ад першае-другое чаркі, трэціх
ужо добра разамлелых і сонных, якім на ўсё напля-
ваць, — і ўсіх аднолькава непрыемных для п'ярозага
вока.

Ён вивучаў меню, калі афіцыянт у чорным смокінгу надвёў і пасадзіў насупраць яго маладую жанчыну, а сам стаў збіраць посуд.

— Вы не будзеце супроць? — спытала яна ў Карыцкага і ветліва-штучна ўсміхнулася.

Голас яе здаўся яму нібы знаёмым — нібы той, што гаварыў з ім па тэлефоне.

Праз колькі хвілін афіцыянт узяў у іх заказ: спачатку ў яе, потым у яго. Карыцкі загадаў шклянку сухога віна і бішштэкс з яйкам і з цыбуляй. Чамусьні гэтая страва яму падабалася больш за ўсё — было ў ёй нешта сваё, сялянскае, знаёмы з маленства смак і пах: бульба, цыбуля, яйка.

Чакаючы, Карыцкі кідаў кароткія позіркi на суседку. Яна нішто сабе дзяўчына, і апрапанутая з густам.

У яе — чорныя пышныя валасы, відаць, пафарбаваныя, бо такой каракулевай чарнаты ў прыродзе не бывае; чорныя выштыпаныя бровы, цёмныя вочы, вялікі, з прыкметнаю гарбілкаю нос, правільнай формы рот з поўнымі крывава-чырвонымі вуснамі; чырвоная, грубай вязкі кофта спрытна аблягала яе пакатыя плечы, высокія грудзі. Заместа спадніцы па ёй былі шырокія клёшныя штаны — таксама чорнага колеру, па нагах — лакіркi на платформе. А рукі! З доўгімі інтэлігентнымі пальцамі, з дагледжанымі палакаванымі пазногцямі, на пальцах — пярсцёнкі з дарагімі — а мо штучнымі? — каменнямі. Хто япа? Дама з часопіса моды? Артыстка? Настаўніца? Ці якая-небудзь прадаўшчыца, манекеншчыца ці белашвейка? Цяпер цяжка адгадаць, да якога асяроддзя чалавек належыць. І вопратка, рука, далонь — ужо не люстэрка, якое некалі паказвала добра, хто ты такі. Цяпер на гэтым лёгка можна было памыліцца.

Дзяўчына, выняўшы з моднай сумачкі пачак з фільтрам, курыла, няўмела трымаючы ў пальцах цыгарэту.

Ім прыняслі разам, і пачалі яны вячэру таксама ў адзін час. Збоку можна было падумаць, што гэта пара. Толькі яны маўчалі.

Дзяўчына наліла з пузатага маленькага графінчыка залацістага, па колеры такога ж, як і ў Карыцкага, напітку, яны нават кіўнулі адно аднаму галовамі і выпілі. Другі раз Карыцкага пацягнула б загаварыць, але сёння ён быў далёкі ад думкі пра нейкія новыя знаёмствы. Ён думаў пра тую, што педзе адна, з дачкою, у той, што ён ба-

чыў праз акно, кватэры, і нечым занята: мо вячэрас, мо памагае рабіць урокі дачцэ, а мо пра нешта думае ці піша — парыс пра чалавека, які ў прыпадку рэўнасці забіў сваю жонку... Ён ажно ўздрыгнуўся, уявіўшы, як ёй, Вераніцы, давялося слухаць там, на судзе, усю гэтую жахлівую гісторыю і ў душы перажываць усё ад пачатку да канца.

Нечакана ўпаў фужэр, крапуты рукою суседкі, пакаціўся па сталe, але Карыцкі спрытна падхапіў яго і паставіў на месца.

Дзяўчына шчыра ўсміхнулася.

— Даруйце, капітан, я перарвала вашы думкі... Дзякую вам.— Яна схіліла перад ім сваю прыгожую галаву, а ў голасе ў яе Карыцкі ўлавіў прыхаваную насмешку: «цюхцый ты, капітан».

Але ён нічога не адказаў. Другі раз ён, папэўна, не ўтрымаўся б, каб не пазнаёміцца з такой дзяўчынай, а сёння яму хацелася маўчаць, быць аднаму — далей ад людзей і ад шуму. Ды дзе там! Пачаў іграць аркестр, у вушы ўдарыў цэлы вадаспад гукаў, якія не ва ўсіх выклікалі, пэўна, замілаванне. Па крайняй меры, Карыцкаму адразу стала тут цесна, здавалася, нават паветра і тога стала менш. Не хапала яшчэ, каб гэтая дама запрасіла яго па танец. На шчасце, яе хутка запрасіў нейкі франт, пачасіўшы ў Карыцкага дазволу. Дзівак! Калі яе запрасілі па другі танец, Карыцкі скончыў вячэраць, расплаціўся і пайшоў з рэстарана.

Пахадзіў трохі па горадзе, сунакоіўся. Ісці куды ў тэатр было позна, у кіно — не хацелася. Вярнуўся «дадому», у гасцініцу.

На ўсякі выпадак у даведачнай спытаўся тэлефон Жывулькінай. Дзіўна, але яму хутка пазвалі яе пумар. Ці пазваніць? Паглядзеў на гадзіннік — хутка дзесяць. Не так і позна. З хваляваннем набраў пумар, стаў чакаць. Вось пехта ж надыдзе, здыме трубку. Яна ці хто другі? Мо дачка? А мо які мужчынскі голас сярдзіта скажа: «Вам каго? Вы памыліліся пумарам!» Але ніхто не здымае трубка. Роўныя, падзеленыя доўгімі паўзамі гудкі. Значыць, нікога няма дома. Дзе ж яна можа быць да гэтага часу?... І малая таксама... Вось як лёгка згубіць і як цяжка знайсці — уздыхнуў ён і паклаў трубку.

Толькі цяпер пашкадаваў, што не пазнаёміўся з чарпушкай-суседкай. «Дзівак, Пашка, дзівак,— дакараў ся-

бе.— Не так часта бываюць у тваім жыцці такія ўдачлівыя хвіліны. А ты і гэтых не можаш скарыстаць як належыць, абмінаеш і ўцякаеш. Ой, будзеш каяцца...» Але ён тут жа плюнуў на гэтыя свае думкі. Распрануўся і лёгка спаць — пазло сабе. Але сон не ішоў да яго, у галаву лезлі назойлівыя думкі, успаміны, малявалася яму заўтрашняе сустрэча з Веранікай — Німфай.

Урэшце, каб не пакутаваць, уключыў зноў святло і стаў чытаць — кніжку, купленую тут, у Мінску, пісьменніка, прозвішча якога добра ведаў, бо разам з ім вучыўся на першым курсе. Цяпер гэта быў ужо, аказваецца, вядомы празаік, выдаў другую кніжку. А хто такі Карыцкі? Ніхто... Капітан... Хоць — як для каго... Мо для той дзяўчыны, што сядзела сёння разам з ім у рэстаране, капітан значыць многа больш, чым пісьменнік... Як для каго.

Чытаў доўга, і было цікава. Мо таму, што ведаў гэтага чалавека і цяпер хацеў ведаць яшчэ больш пра яго — чым жыве ў душы, у думках, што яму дарагое; супроць чаго ваюе. Чытаў і бачыў: нешта як бы тое, што думаў і перажываў ён сам, але вось не прыйшло нават у галаву, каб выкласці ўсё на паперу. «Што ж,— супакоіў сябе,— кожнаму сваё. У жыцці ўсё размеркавана і распланавана, ніхто чужога месца не займае, кожны — сваё, і кожны робіць тое, што ўмее і можа». Добра ён пісаў пра каханне. Было яно ў яго пейкае надрыўнае, часцей за ўсё няўдачлівае, нешчаслівае. Задумаўся: чаму так? Чаму вельмі рэдка пішуць пра шчаслівае каханне? Няўжо шчаслівага менш? Хутчэй наадварот. Але, мусіць, было б сумна пра гэта чытаць, як пра сытую заспакоенасць, — ніякіх печаканасцяў, ніякіх паваротаў — усё роўна, гладка і нецікава. Мо і так? А вось узяць яго самога: было ў яго шчаслівае каханне? Не... Мо яшчэ хіба будзе...

Усміхнуўся скептычна: дзівак, хутка трыццаць год, а яшчэ верыць у шчаслівае каханне!

Заснуў позна. Але раніцай таксама доўга не залежаўся — жыла ў ім нейкая падсвядомая трывога. Хутка сабраўся, нават не паспедаў — і да Дома друку. Але прыехаў — яшчэ не было і васьмі. Стаяў пры ўваходзе, чакаў, правяраў вачыма кожную жапчыну: каб жа хоць не прапусціць. На адным месцы доўга стаяць няёмка — увайшоў у вестыбюль, прагледзеў купленыя газеты. Узяў спецыяльна юначую, тую, у якой працавала Жывулькіна, шукаў яе прозвішча пад заметкамі — і не знайшоў. Не

заўважыў, як прайшла гадзіна. Дзевяць, а яе няма. Штэ такое? Пачакаў яшчэ, а хваляванне расло. Пазваніць з аўтамата? Не, проста пайсці ў рэдакцыю, узняцца на чацвёрты паверх. Так ён і зрабіў. Ішоў, як на галгофу, ішоў, як босы па гарачым вуголлі, — было страшна і балела душа. Яму думалася ўвесь час, што ён чамусьці яе не ўбачыць болей. Вось нешта здарыцца такое, што перашкодзіць ім сустрэцца, хоць «шчасце было так блізка».

20

У той дзень Карыцкі Жывулькінай так і не знайшоў: сэрца яго не падманула. У рэдакцыі казалі, што яна сёння яшчэ пойдзе ў суд, працэс не скончыўся.

Дом друку пачынаў Карыцкага палохаць. Гэта нейкае царства Кашчэя, якое не хоча аддаць яму — якое аддаць? паказаць! — гэтую яго Васілісу Прыўкрасную. А ён — Івапка-прасцяк, а папросту дурань. Нешта на яго дарозе як бы стала, нейкая здань, і не дае яму рабіць таго, што ён хоча. Ёсць жа нейкія сілы, што над намі, ці побач з намі, ці ўсярэдзіне ў нас, якія вось ні за што не хочуць звясці іх разам хоць на хвіліну. Мо трэба скарыцца ім і не перці напралом? Але ж навошта гэтыя сілы паказалі яе яму, Карыцкаму? Навошта растрывожылі яго душу, а цяпер, груба кажучы, паказваюць фігу? Гэта несумленна з іх боку, самае малое — несумленна. Таму ён бярэ на сябе смеласць ісці сваёй дарогай — што ўжо будзе, а ён знойдзе яе. Як ні змагаўся з сабою, а дадому да яе зайсці не адважыўся. Баяўся пачуць ад яе суровае «не», таму адцягваў, адкладваў на потым, на самы канец, калі ўжо нічога не застанецца, як пачуць гэтае горшае за смерць кароткае «не». Яшчэ раз пазваніў па тэлефоне — вечарам у гадзін дзевяць, — і таксама нікога не было. Ён пачынаў ужо злаваць на яе. Вось дык сямейка, вось дык маці: ніколі не спыняецца дома, як тое дзіця і расце толькі, калі яно ёсць, спіць, робіць урокі? Можна, і не проста так развалілася яе сям'я, мо таму быў прычынай і яе характар, якога ён яшчэ зусім-зусім не ведае? Мо не трэба лезці па ражон, не клікаць воўка з лесу? Але што тут такога, калі ён пазнае яе бліжэй? Не будзе хоць потым грызці сумленне, што не давёў да канца пачатае, збаяўся, збочыў...

Жывулькіну ён сустрэў тады, калі ўжо страціў усякую

надзею і, сярдзіты на ўвесь свет, ішоў на вакзал, каб ехаць дадому. Ён убачыў яе на лесвіцы ў Доме друку — і не паверыў сваім вачам. Свет пібы адразу стаў другі і сонца засвяціла на ўсёй планеце. Яна была ў яркім чырвоным наліто, як і тады, у чырвонай вязанай шапачцы, з чырвонаю сумачкай і ў такіх жа чырвоных лакаваных ботіках. І вусны яе былі чырвоныя, як мак, і шчокі гарэлі здароўем, хоць з твару яна была хударлявай, а вялікія вочы свяціліся прыхаванаю тугой.

— Прабачце, вы — Жывулькіна? — Ён заступіў ёй дарогу і спытаў задыхана, хоць ён спускаўся ўніз па лесвіцы, а яна ўзнялася.

— Я... А што вы хацелі? — спытала яна трывожна, а потым як бы нешта ўспомніла і ўсміхнулася. — Гэта вы мяне шукалі пекалькі дзён назад?

«Я цябе не толькі шукаў, я цябе так лаяў, каб ты толькі ведала», — падумаў Карыцкі і коратка адказаў:

— Я.

— Даруйце, так выйшла, што я ўвесь час была не на месцы... Газетчыкі не заседжваюцца ў кабінетах. Мне казалі ў аддзеле... У вас цікавы матэрыял?

Яна ва ўпор глядзела на яго і ўжо не ўсміхалася, і твар яе ад гэтага адразу перамяніўся, стаў стомлены, але такі ж малады, як і некалі. Яна зусім-зусім мала змянілася за гэтыя восем год: такая ж, як і была, толькі стала яшчэ прыгажэйшая. Тады ў яе на твары была толькі бяздумная радасць, цяпер — хараство і розум.

Шчасце так перапаўняла, так распірала яго ўсяго, што ён баяўся за сябе — вось зараз схопіць яе на рукі і закрытыць на ўвесь свет: «Людзі! Я знайшоў яе! Вось яна, у мяне на руках! Я нікому яе цяпер не аддам, нікому!»

Нейкая, відаць, дзіўная ўсмешка была на яго твары, бо Вераніка пазірала на яго нейка падазрона: ці не п'яны часам? Здаецца, яна нешта пыталася пра матэрыял: ці цікавы?

— Як вам сказаць? Як па чый густ...

— У тым сэнсе цікавы, ці можна з яго зрабіць артыкул, узняць нейкую праблему. Ёсць якая праблема?

— Ёсць... Я сказаў бы, праблема вернасці, адказнасці перад сваім сумленнем і людзьмі...

— Гэта цікава. Дык зойдзем у рэдакцыю?

Яны ўзняліся на чацвёрты паверх, пайшлі па цесным змрочным калідоры ў другі канец будынка.

— Я не ведаю толькі, ці варта вас адрываць ад работы,— запаволіў хаду Карыцкі.

— Што, матэрыял вялікі?

— Як расказваць: можна коратка, можна падрабязна.— Яны прыпыніліся ля акна ў канцы калідора.— Я хацеў бы з вамі пагаварыць пасля работы, калі вы дазволіце.— Ён глядзеў на яе так, нібы маліў дараваць яму жыццё.— Гэта не зойме многа часу, але мне хацелася б без сведак...

— Чаму? — У яе прачнулася цікавасць, вочы сталі ўважлівыя, нібы яна хацела лепей яго разгледзець, нібы не давярала толькі вушам.

— Бо гэта датычыць мяне самога... Вы разумееце, што не кожны можа раскрываць сваю душу на людзях...

— А перада мной?

— Перад вамі — не страшна,— патупіў вочы Карыцкі.— Вы выклікаеце давер...

— Не ведаю...— Яна падумала.— Тады давайце дамовімся так: у пяць гадзін вы будзеце ў нас. Па дарозе ў школу — я забіраю дачку — мы і пагаворым.

— Згодзен. Шчыра дзякую. Тады ўсё.— Ён павярнуўся і хацеў ісці.— Ага, ледзь не забыўся! Вам наклон ад Сасновіч Марыі. Памятаеце, настаўніца?

Жывулькіна яшчэ больш ажывілася, вочы яе проста зазялі, нібы святло біла знутры.

— Няўжо? Вы яе бачылі? Вы яе ведаеце? Як? Адкуль? — Яна засыпала яго пытаннямі.

— Здарылася так, што я з ёю пазнаёміўся. Зусім вышадкова. Разгаварыліся — і вось...

— Пра мяне? Як гэта?

— Вельмі проста... Я вас ведаю таксама...

Цяпер яна, здаецца, глянула на яго з недаверам — гавары, ды не загаворвайся, хлопча!

— Мы калісьці разам займаліся па філфаку.

— Няўжо? На першым курсе? — Зноў загарэліся яе вочы.— Вы мяне не перастаеце здзіўляць!

— Што тут здзіўнага? Вы — на першым, я — на другім...— Хацеў яшчэ пагадаць пра пацёркі, але змоўк.

Яна раптам стала сур'ёзнай, задумалася — нібы на яснае сонца найшла цёмная хмара. Абое памаўчалі, захлынуліся, як ліўнем, успамінамі.

— Добра... Сёння ў пяць у рэдакцыі. Тады і пагаво-

рым... пра ўсё.— Яна першай падала яму руку, моцпа, па-мужчынску паціснула далонь.

У гэтым подіску адчувалася чалавечая шчырасць, адкрытасць і зацікаўленасць. Абыякавы да ўсяго чалавек такі не бывае.

Карыцкі пастаяў трохі і пайшоў. Ужо па сходках адчуў сябе стомленым, пібы пасіў дагэтуль вялікі цяжар, скінуў яго — і вось толькі цяпер адчуў, як страпэнна стаміўся.

Відаць, так яно і было: з яго душы скацілася цяжкая брыла напружання і чакання — ён урэшце знайшоў тое, што шукаў. Здаецца, ён нічога лішняга ёй не сказаў. Добра, што ўспомніў пра тую настаўніцу, — адразу абудзіў у Верапікі цікавасць да сябе. І ўжо зусім нечакана выйшла пра тое, што ён яе ведае. Мо гэта і лішняе. А мо нават і добра. Першы курс... Яна адразу спахмурнела... Значыць, не толькі для яго, але і для яе ён быў невясёлы.

Роўна ў пяць Карыцкі пераступіў парог пакоя, дзе працавала Верапіка. Але яе не было. Хлопец і дзяўчына, якія ўжо былі знаёмы яму з першага прыходу, збіраліся дадому. Яны і казалі Карыцкаму пачакаць тут — яна хутка прыйдзе. Сулакойвала тое, што паліто яе і шпачка віселі на вешалцы.

Першы пайшоў хлопец, сказаўшы на развітанне, відаць, Карыцкаму:

— Жадаю ўдачы.

Праз колькі хвілін, ледзь акрыўшы сваю грапдыёзную прычоску вязаным белым шалем, пайшла і дзяўчына, усміхнулася яму невядома чаго і сказала шматзначна:

— Жадаю поспехаў!

Карыцкі толькі паціснуў плячыма: што яны ад яго хочуць ці чаго чакаюць?

Час ішоў, пачынала шарэць. Вось па калідоры пачуліся хуткія дробныя крокі — жаночыя. Няўжо яна?

Крокі спыніліся ля дзвярэй, і вось зайшла Верапіка. Яна была ў вязанай бардовай сукенцы, падперазанай скручаным шарсцяным шнурочкам такога ж колеру. Яна здалася яму ўсхваляванай, але вясёлай.

— Была ў рэдактара. Юбілей нашага вядомага педагога. Мне заданне — напісаць артыкул. Не паспела скончыць судовую хроніку, як ужо новая тэма... А што ж у

вас? Вы кажаце, гэта многа? — Яна села за свой стол. — Сядайце за любы стол.

— Не, гэта зусім коратка. Гэта проста повад, каб убачыць вас, Вераніка — Ніка — Німфа.

— Вось што? — Яна прыўстала на крэсле. — Адкуль вам гэта ўсё вядома? Ах, мы ж былі разам, вы кажаце...

— Так, былі. — Карыцкі дастаў з кішэнькі кіцеля закручаную ў лапінку з паркалю пацерку, разгарнуў яе і паклаў на стол перад Веранікай, а сам стаў ля стала. — Памятаеце пацеркі, на вечары?

— Няўжо гэта вы? — ускрыкнула Вераніка. — Няўжо гэта вы? — паўтарыла яна, прагна, псяк дзіўна гледзячы то яму ў твар, то на пацерку, што ляжала перад ёю на сталае. Потым узяла ў пальцы зелянцовую, смарагдовую гранёную пацерку, паднясла да вачэй, паглядзела на яе па святло акна. Але без электрычнага асвятлення пацерка была як нежывая, без бляску, — нібы рыба, даўно вынутая з вады. — Здаецца, вы Пашка, а прозвішча забыла.

— Карыцкі, — падказаў ён.

— Вось-вось, Пашка Карыцкі, пацеркі... А ведаеце, што пацеркі спіць у сне — гэта слёзы? Так гавораць старыя... Я рассыпала пацеркі, вы — сабралі... Нешта як бы сімвалічнае ёсць у гэтым... Ці не праўда? — У яе вачах бліснулі слёзы. — Але, можа, досыць пра гэта? Тады вы сказалі пра Сасновіч. Як вы з ёю пазнаёміліся?

Пацерку яна ўсё яшчэ трымала ў пальцах, але нібы забылася пра яе.

Карыцкі расказаў — як стаў у чарзе і як пачуў яе імя.

— Але адкуль вы ведалі, што я ў Мінску?

— Вельмі проста. Я ўбачыў вас праз акно тралейбуса на вакзале.

— Вось яно што! Няўжо вы мяне не забылі?

— Як бачыце, не...

Яна замоўкла. А яму хацелася гаварыць, гаварыць і гаварыць — выліць душу да дна, да апошняй кроплі. Але ён таксама маўчаў: ён жа мужчына.

— Я вельмі хацеў бы зайсці да вас на кватэру, паглядзець... — асмеліўся ён.

— А навошта? — Узняла яна вочы на яго. — Хіба гэта што каму з нас паможа?

— Паможа...

— Не думаю... Навошта вярэдзіць старыя раны? А мо нават іх не было... Не, не трэба...

— Я ўсё ж хацеў бы вам расказаць пра сябе, адзін эпізод з майго сямейнага жыцця...

— Калі ён цікавы для газеты — калі ласка.

— Мне здаецца, цікавы.

— Расказвайце.

— Наш полк быў на мапеўрах. Недзе ў сяродзіне вучэнняў камандзір палка выклікаў мяне і загадаў адвязаці тэрміновы пакет у штаб дывізіі...

Ён расказваў, а яна, седзячы за сталом, часам нешта занатоўвала сабе на паперку.

Калі ён скончыў, яна спыталася:

— А калі б вы засталі іх разам, а не яго аднаго, што б вы зрабілі?

— Хто яго ведае? Магчыма, што магло б скончыцца трагедыяй.

Яна схілілася над сталом, нешта зноў запісала. Потым узняла галаву, загаварыла:

— А я ўчора на судзе як грамадскі абвінаваўца па-трабавала вышэйшай меры пакарання чалавеку, які ў прыпадку рэўнасці забіў сваю жонку. Выходзіць, я не мела на гэта права? Выходзіць, рэўнасць непадуладная свядомасці, розуму?

— Не ведаю... Але іншы раз яна асляпляе чалавека, засцілае яму вочы — і ён пічога не бачыць...

— І пражне толькі крыві! Вышэйшае праяўленне псіхалогіі ўласніка... А чалавека пельга прысвоіць, як рэч. Ён вольны!

— Вольны... рабіць свінства... Дык скажы і ідзі, калі ты вольны... Не ашуквай, не прыкідвайся.

— Якая розніца? Яна баялася прызнацца, бо было б тое ж самае — ён мог бы гэтак жа сама забіць яе пасля прызнання, што ў яе нехта ёсць. І таму яна цягнула, пакуль само ўсё не раскрылася...

— Можа быць і так, — згадзіўся Карыцкі. — Толькі з адной мерай да кожнага чалавека нельга падыходзіць...

— Не згодна з вамі. Выходзіць, што закон не роўны для ўсіх, праўдзівей, не ўсе роўны перад законам?

— Я гэтага не сказаў.

— Але з вашых слоў вынікае такі вывад. Ці вы хацелі сказаць, што з кожнага правіла ёсць выключэнні? І менавіта вы — гэта выключэнне?

— Я не прэтэндую па выключнасць, але хачу, каб мяне правільна зразумелі.

— Для гэтага трэба правільна выказацца. І тым больш — правільна рабіць.

— Вы так многа ад мяне патрабуеце, што я не ведаю, ці спраўлюся.

Яны гляпулі адно на аднаго і зарагаталі. Сур'ёзнасць схлынула з іх, абое адчулі палёгку.

Верапіка глянула на гадзіннік.

— О, мне трэба ісці... Ага, пацэрка... Вы аддаеце яе мне?

— Пакуль што не. — Карыцкі пачырванеў, забраў пацэрку ў Верапікі, зпоў закруціў яе ў лапінку і паклаў у кішэньку кіцеля. — Гэта мой талісман.

Ён хацеў многа што сказаць гэтай маладой жапчыпе, але прыродная сарамыжасць не давала яму гэтага зрабіць. І ён змоўк.

А яна таксама хацела як бы пешта яму сказаць — мо нават што важнае і патрэбнае, што памагло б яму потым у цяжкую хвіліну жыцця, вяло б яго, як вядзе падарожніка агеньчык у цёмную глухую ноч. Няўжо гэтая пацэрка ў яе душы не абудзіла нічога-нічога? Не можа быць...

Яны выйшлі з пакоя, яна замкнула дзверы. На дварэ было ўжо цёмна, людзі тоўпіліся на прыпынку, тралейбусы і аўтобусы былі набіты бітком.

— Дзе тут у вас стаянка таксі? — спытаў Карыцкі ў Верапікі, якая кіравала да прыпынку.

— Тут недалёка, але цяпер і там поўна людзей.

— Нічога страшнага, пойдзем на таксі, — сказаў Карыцкі і ўзяў Верапіку за руку. — Паслухайце мяне хоць раз, а то не аддам пацэркі.

Яна весела засмяялася, і яны пайшлі на стаянку таксі.

— А дзе ж вы служыце, капітан Карыцкі? — спытала ў яго першы раз пра службу.

— Далёка адгэтуль. Ой, далёка! У Забайкаллі, «где золото роют в горах»... Але я там адслужыў сваё, хачу правясціся да вас...

— Як да нас? У Мінск?

— Можа быць... Тут у мяне ёсць адзін знаёмы, абяцаў памагчы.

— І ў вас знаёмыя выручаюць?

— Якраз не, у маім жыцці гэта будзе першы і апошні раз. І калі я пайду па такі крок, то толькі не з-за сябе...

— А хто ж гэта такі, з-за каго вы мусіце ісці насупраць свайму сумленню?

— Калі я скажу, то вы не паверыце.

— То лепш не кажыце...

Яна патушыла размову на самым цікавым, як здавалася Карыцкаму, месцы.

21

Яны ўсе трое з шумам узнімаліся па асветленай чыстай лесвіцы. Першай гучна стукала чаравічкамі па прыступках малая Ліка — яна пясла маміну бліскучую сумачку. Сама мама, Вераніка, пясла сетку з пакупкамі. Апошні ішоў Карыцкі. Ён нёс два партфелі — свой і Лікі.

— А вось і мы, а вось і мы! — закрычала Ліка і заскакала на адной назе па пляцоўцы супроць дзвярэй з пумарам двапацаць.

Вераніка адамкнула дзверы, увайшла першая і ўключыла святло.

— То добры вечар у хату, — сказаў Карыцкі, паставіў партфелі на падлогу і зняў фуражку.

— Гэта не хата, а кватэра, — паправіла яго малая Ліка. — Праўда, мама? Хіба дзядзька капітан не бачыць?

— Добры вечар, — адказала першай Карыцкаму Вераніка. — А ты, Ліка, не будзь назолай. Распранайцеся... Дзядзька капітан усё бачыць, але так пекалі гаварылі, быў такі звычай. Добры звычай нашых дзядоў і прадзедаў.

— Добры, — пакрыўдзілася Ліка. — А цяпер так не кажуць...

— Цяпер многа чаго не кажуць. Зараз «дзякуй» забудуць казаць, не толькі «добры дзень», — гаварыла Вераніка распранаючыся. — Што ж вы стаіце? Распранайцеся, не саромейцеся, свае людзі.

Скаванасць у Карыцкага не праходзіла, ён быў нейкі непатуральны — сам сябе за гэта не любіў. Вось напразіўся ў госці. Душой адчуваў, што Вераніка не хоча, каб ён да іх заходзіў, а вось не мог стрымацца: захацелася яму зірнуць на яе зблізку, на яе дачку, на ўсё, што яе акружае, чым яна жыве.

Карыцкі распрануўся, павесіў пынэль, фуражку. Заўважыў, што вешалка, прыбітая да сцяны, перакасілася, слаба прымацаваная, — пяма каму паправіць, пяма мужчынскіх рук. Глянуў на сябе ў люстэрка, прычасаў вала-

сы. Нейкі ён насцярожана спалоханы ці разгублена шчаслівы — не разабраць нават, чаго больш на твары.

Ён хацеў разувацца, але Вераніка ўбачыла гэты яго рух, забараніла тут жа:

— Даруйце, у мяне госці не разуваюцца. Мо гэта не на цяперашній модзе, але я трымаюся старых парадкаў.

Карыцкаму гэта спадабалася.

— Ліка, памый ручкі, будзеш мне намагаць ставіць на стол, — сказала гаспадыня дачцэ. — А вы пасядзіце на канапе, пачытайце газеты.

— Як гэта? Калі намагаць, то і мяне бярыце ў памочнікі. Што трэба рабіць? Дармовая рабочая сіла, грэх не скарыстаць.

— Што тут рабіць? — пачырванела Вераніка. — У мяне ўсё гатова з раціцы. Вось разагравайце боршч, адкрывайце шпроты, парэжце хлеба — і ўсё.

Карыцкі зайшоў у ванную памыць рукі. Тут быў прыстойны парадак, усё ляжала і вісела на сваім месцы: ручнікі — чыстыя, не зацёртыя — для рук, калматыя — для цела; мыла, адэкалоны, пасты, шчоткі раскладзены на высокай палічцы з люстэркам. І гэта Карыцкаму спадабалася.

Яны заняліся кухняй. Вераніка была ў сваёй бардовай сукенцы, якая шчыльна аблягала яе стройнае цела, накінула толькі паўзверх фартушок. Яна рабіла ўсё спрытна і хутка, падавала талеркі і сподкі малой Ліцы, а тая важна і спакойна насіла ўсё на стол у пакой — на кухні рашылі не вячэраць, цесна.

— Вы даруйце, але ў нас вячэра, як у людзей абед, — будзем есці боршч з грыбамі. Снедаць спяшаемся, абедаль — таксама, у чарзе ў гэтых сталоўках, кафэ, а тут ужо спакойна, утульна — можна і добра паесці. Хоць і кажуць, што гэта шкодна: на вячэру першае.

— Маю абвінавачваць бы вас у рэвізіянізме ці ў яшчэ большым граху, бо вы не аддаеце вячэры свайму ворагу, а з'ядаеце самі, — сказаў Карыцкі.

— І абеду я не дзялю з сябрам, — у тон яму адказала Вераніка. — Дарэчы, як там на кітайскай граніцы? Не спакойна?

— Усяк бывае, — замяўся Карыцкі, — ад такога суседа можна ўсяго чакаць.

— Гэта праўда, гэта праўда, — уздыхнула Вераніка. Яна, відаць, зразумела, што госць не скажа ўсяго, што

ведае.— Дык пайшлі тады за стол. Ці ўсё ў цябе гатова, Ліка?

Ліка, як сапраўдная гаспадыня, абышла вакол стала, палічыла пальчыкам талеркі.

— Забыліся солі... Ну і чарак,— дадала разважліва.

Вераніка і Карыцкі ў адзін голас засмяяліся.

— А хто ж у нас будзе піць з чарак? — спыталася Вераніка ў дачкі.

Яны нечым былі трохі падобныя, але гэтага падабенства было так мала, што здавалася — гэтае дзіця — не яе.

— Не прыкідвайся, мамка, гасцей частуюць гарэлкай.

— А ў нас якраз няма гарэлкі,— сказала Вераніка сур'ёзна.— Вы даруйце, але ў мяне такой раскошы няма.— І яла зноў пачырванела.

— Гэтую памылку мы лёгка паправім,— сказаў Карыцкі і ўзяў з калідорчыка свой пузаты партфель.— Здаецца, тут нешта ёсць.

Ён дастаў пляшку «Сталічнай», шампанскага і вялікую пачку цукерак, паставіў і паклаў на стол.

Вераніка была ў замяшанні, потым стала сур'ёзнай і сказала строга, тонам загаду:

— Павел, гэта занадта... Я не дазваляю... «Сталічную» забярыце назад. Інакш — мы вораті!

— Вы сур'ёзна? — збянтэжыўся Карыцкі.

Яна моўчкі кіўнула. Ён не ўмеў угаворваць людзей — забраў «Сталічную» назад у партфель, толькі пакруціў галавою.

Ліка тут жа прынясла «чаркі» — фужэры.

— О, якія цукеркі! У нас такіх няма! — усклікнула яна, звонячы фужэрамі. І тут жа села якраз насупраць скрынкі з цукеркамі.

— Ліка, так няможна... Сядаюць за стол старэйшыя, а потым ужо дзеці. А за цукеркі што трэба сказаць дзядзьку Пашу? — пачала ўшчуваць дачку Вераніка.

Карыцкі хацеў заступіцца за малую, але ў час спахапіўся: тое, што гаворыць маці дачцэ,— закон, які трэба выконваць.

Ліка нехаця ўстала з-за стала, насунулася, але потым павярнулася да Карыцкага і з паклонам сказала «дзякуй», а потым адышлася ад стала.

— На здароўе, Ліка,— весела адказаў Карыцкі.— Ну, поўны парадак, здаецца? — Ён зірнуў на Вераніку, якая з цёплай усмешкаю пазірала на дачку.

— Цяпер можна пачыпаць,— сказала яна.— Прашу ўсіх за стол.

Пакуль старэйшыя рассаджваліся, Ліка ўжо сядзела — зноў насупраць цукерак.

Карыцкі «стрэліў» шампанскім, наліў у фужэры. Яны чокнуліся, пасмакавалі папітак, потым госць выпіў усё, а гаспадыня толькі прыгубіла.

На стала былі сыр, каўбаса, гуркі, кансервы, у хлебніцы белы і чорны хлеб.

— Ледзь не забыўся,— ускочыў з крэсла Карыцкі.— У мяне ёсць цікавая рыба: байкальскі омуль.

Ён дастаў са свайго партфеля дзве шырокія, на халоднае вэнджаных рыбіны, ад якіх ішоў прыемны пах. Не ведаў: самому разразаць ці аддаць гаспадыні? Аддаў ёй. Яна ўзяла рыбу і пайшла на кухню. Карыцкі адчуў сябе неяк няёмка: чаму не ўспомніў адразу?

— Дзядзька капітан, а вы да нас надоўга прыехалі?

Карыцкі азірнуўся і ўбачыў, што Ліка стаіць побач з ім і нешта як бы не рашаецца зрабіць. І тут яна неяк бокам, крутнуўшыся, падлезла яму пад руку і села ў яго на каленях. Ён спачатку печага разгубіўся, а потым асцярожна абняў дзіця за худзенькія плечы і далонню пагладзіў па цёмных бліскучых валасах з белым бантам на цемі. Нейкае невядомае шчымлівае пачуццё ахапіла яго на момант, на вочы нагарнуліся слёзы. А дзіця чакала адказу і глядзела яму ў твар.

Ён замаргаў вачыма, узяў твар да столі, трохі адгнаў ад сябе чулілася — не частую госцю ў яго жыцці,— потым ужо спакойна глянуў на Ліку і адказаў:

— Не ведаю, Ліка, ці надоўга. Мусіць, не, я яшчэ хачу заехаць да мамы.

— І ў вас ёсць мама? — Яна здзівіла яго пытаннем, якое не раз задаюць малыя: здзіўляюцца, што і ў дарослых ёсць мамы.

— Ёсць, Ліка, я даўно ў яе не быў...

— І тата ў вас ёсць?

— Таты няма... Памёр мой тата...

Ах, якое дзіця! Ну як старое!

— І ў мяне няма... Ходзь мой не памёр,— зусім не падзіцячы гаварыла Ліка, седзячы на каленях у чужога дзядзькі.— Мой часам да нас заходзіць або зводзіць па тэлефоне. Але я не хачу, каб ён хадзіў. Потым мама ўсё плача, злуге на некага, не спіць...

Беднае дзіця! Яму не хапае бацькоўскай увагі, матчнай яму мала, яму трэба, каб сонца грэла з усіх бакоў, каб яно купалася ў яго промнях, у яго ласцы і пяшчоце заўсёды і ўсюды, днём і ноччу, у любую пагоду. Дзіця — як той кот...

Карыцкаму прыйшоў на памяць выпадак, які быў з ім мо год пазад. Яго запрасілі на імяніны да камандзіра батальёна. Сабралася многа людзей, толькі ўселіся за сталы, як з кухні ў залу выбег вялізны рыжы, пад тыгра, кот. Ён пічуць не разгубіўся ад мноства людзей, пераважна мужчынскага полу, а скочыў на калені крайняму афіцэру — і пайшоў далей — да суседа, ад таго — да наступнага і так прайшоў чалавек дзесяць, не менш. А як дайшоў да Карыцкага, спыніўся ў яго на каленях — пібы назваў знаёмага, — патаптаўся лапамі і лёг на ўлонне, адразу стаў курняўкаць — баяць байку. Тады камбат сказаў Карыцкаму: «У цябе добрае сэрца, капітан, калі цябе выбраў мой кот. Ён на гэты конт перабарлівы, запатуі сабе гэта». Тады з Карыцкага трохі пасмяяліся: афіцэру трэба цвёрдае сэрца, інакш — які ён афіцэр, абаронца і выхавацель?.. А сёння гэтае дзіця: ён жа нічым яе не задобрываў, не лашчыў — у таксі толькі пасадзіў на першае сядзенне. А вось жа ёсць у яго нейкі ўнутраны нюх? А ўвогуле — глупства, ніякага нюху: проста дзіця засулавала без бацькоўскае ласкі, пяшчоты.

Зайшла гаспадыня з талеркамі ў руцэ, зірнула на застолле і стала як укопаная: спачатку пачырванела, потым пабялела, паставіла талерку на стол і крыкнула нечакапа: — Ты што, Ліка?! — усхліпнула і кінулася па кухню.

Карыцкі аслупянеў. Дзіця адразу саскочыла з яго каленяў і таксама шмыганула на кухню. Пачуўся ўстрывожана-вінаваты галасок:

— Чаго ты, мама? Што я такое зрабіла?

— Як ты смееш садзіцца на калені чужома дзядзьку? — зноў сарваўся голас у Вераікі. — Хто цябе так вучыў, скажы, хто?

Дзіця маўчала. Пачуліся хліпанне, плач.

Тады ўжо не вытрымаў Карыцкі, устаў і выйшаў на кухню.

— Сябры мае, даруйце, ва ўсім вінаваты я... Мама, Ліка не вінавата... Гэта я... Яна і не заўважыла, як апынулася ў мяне на каленях. Я засумаваў без малых... І яна таксама, — хітнуў галавой Карыцкі на малую Ліку, якая

стаяла ля маткі з вінавата апушчанай галоўкай.— Прашу ўсіх за стол,— паўтарыў ён гаспадыніну фразу.

Маці і дачка ўслед за ім выйшлі ў пакой, і малая тут жа падала Карыцкаму ручку.

Вераніка ўбачыла гэта, і суровасць знікла з яе твару, яна ўсміхнулася.

— Што, Ліка, табе падабаецца гэты дзядзька? — спытала ў дачкі, прыгнуўшыся да яе.

— Падабаецца... Ён добры,— ціха адказала дзіця.

Зноў селі за стол, вячэра пайшла спакойна і роўна, з размоваю, смехам і жартамі. Гаварылі ўсе трое, як роўныя з роўнымі.

А як павячэралі — сабралі са стала посуд, вынеслі на кухню і разам наводзілі парадак: Вераніка мыла, Карыцкі выціраў, а малая Ліка ставіла ў буфет. Не абышлося і без разбітага фужэра — і ўсе ў адзін голас рапылі, што гэта — на шчасце. Асабліва ўзрадавалася Ліка — мама на яе не крычала...

Пасля Карыцкі падзякаваў за добры вечар і пайшоў у сваю гасцініцу.

Па дарозе ўспамінаў усе дэталі вечара ад пачатку да канца. Рабіўся то сур'ёзны, то ўсміхаўся сам сабе, круціў галавою. Асабліва спадабалася яму малая Ліка. На развітанне яна сказала тое, чаго, відаць, не асмелілася сказаць яе маці: «Заходзьце да нас часцей, дзядзька капітан». Гэтае яе пісклявае пяшчотнае «дзядзька капітан» стаяла цяпер у яго ў вушах, афарбоўвала яму настрой у ружовы колер. Перад вачыма стаяла Вераніка — нейкая як бы ўсхваляваная, нейкая наструненая — здасцца, нешта ў яе ёсць сказаць яму, але яна не тое што саромеецца, а як бы лічыць, што гаварыць гэта яшчэ рана, што час яшчэ не настаў, але яна скажа гэта нешта важнае, абавязкова скажа, толькі не сёння, не цяпер. Карыцкі адчуў пад канец вячэры як бы нейкую перамену ў Веранікі да сябе, нешта як бы зрушылася ў яе сэрцы, нейкімі цяплейшымі вачыма стала яна пазіраць на Карыцкага. І ўсю гэтую перамену зрабіў не хто другі, як малая Ліка. І сэрца яго поўнілася ўдзячнасцю і спагадай да гэтага малога чалавечка, якому так не хапае бацькоўскай пяшчоты і ўвагі, абароны і апоры. Дзіця не адчувае гэтага свядома, яно адчувае сэрцам... Успомніў ён і фразу, у якой злавіў іронію і схаваны сэнс — каб не зразумела малая. «Ён цяцер ва універсітэце, кандыдат навук, дацэнт, аддае ўвесь

агонь свае душы моладзі. Моладзь ён любіць, ого!» Карыцкі зразумеў, што яна хацела гэтым сказаць — пра Ляхоўскага.

Пра сябе таксама сказала цікавую фразу: «Не спадзявалася, што буду журналісткай. І цяпер не каюся. Многа цікавага, вельмі многа. Мая самая блізкая тэма: школа, дзеці з цяжкімі характарамі, разбітыя сем'і, пакінутыя жонкі, маткі-адзіночкі. Гэта ўсё — мне на цэлае жыццё».

Карыцкі ішоў, а на сэрцы было радасна і трывожна. Вераніка — Ніка — Німфа! Зноў ён знайшоў яе! Прайшло гэтулькі часу, а яна для яго не змянілася, яна для яго засталася яшчэ даражэйшая і бліжэйшая, чым была. Тады яна была для яго далёкі недасяжны ідэал, цяпер — побач з ім, на зямлі, з плоці і крыві, як і ён сам. Гады і для яго і для яе не прайшлі дарма. Абое многа перажылі, скінулі з вачэй ружовыя акуляры рапнай маладосці. Ці мог ён сказаць сабе пэўна, што Вераніка стане яго жонкай?

Не... Многае, вельмі многае залежала ад яе самой. Але ўсё, што залежыць ад яго, ён зробіць, каб гэта сталася.

А П А В Я Д А Н Н І

У лабірынце

Рыта спяшалася ў свой інтэрпат. Яна здала першыя два экзамены па тройкі, падзеі па тое, што пройдзе, ужо не было, але яшчэ не забірала дакументаў — цягнула. Баялася, што дома падымуць крык: маці кінецца ў слёзы, а бацька пачне расшпільваць папругку. А малодшыя яе сястрычкі і брацік кінуцца абараняць яе, пачнецца гвалт... Страшна было ўявіць, чым усё скончыцца...

На кальцавым прыпынку яна ўскочыла ў аўтобус, пасажыраў было не так і многа. Але яна заўважыла, што шафёра ў кабіне яшчэ няма — мо выйшаў выпіць шклянку вады, бо спёка стаяла вялікая. Рыце хацелася есці, яна ад самага ранку была галоднай — не паснедала, цяпер было вунь колькі — чвэрць па трэцюю. Праўда, у тым напружанні, у якім яна прабыла гэтыя некалькі гадзін, калі не заўважаеш ходу часу, калі ўсе твае думкі круцяцца вакол аднаго — здаць добра, не адхапіць хоць тройкі, — пра яду чалавек не думае. Але цяпер напружанне ўсё спала, з ім разам адышла і надзея на паступленне ў тэхнікум. Яна ўжо вярнулася з нябёс на зямлю — і клопаты яе былі зямныя. Праз акно аўтобуса яна ўбачыла латок, ля якога жанчына ў белым халаце прадавала піражкі ці нешта падобнае, бо побач, ля яе, стаялі людзі і, адварнуўшыся кожны ў свой бок, нешта жавалі з паперак.

Яна, доўга не думаючы, выскачыла з аўтобуса і кінулася да латка. Але чарга, якая здалёк выдавала малою, зблізку была на чалавек дзесяць. Давялося трохі пастаяць — спераду ў яе быў нейкі высокі валасаты хлапчук, які ўсё азіраўся па яе і як бы хацеў загаварыць. «Што яму ад мяне трэба?» — неспрызна падумала Рыта.

— Колькі гадзін? — спытаў, урэшце, хлопец і як бы засаромеўся.

Яна глянула на свой гадзіннік, падарунак маці перад ад'ездам у Мінск, і адказала. Потым чамусьці зірнула па хлопцаву левую руку і здзівілася: пытае, колькі гадзін, а ў самога гадзіннік! Хлопец заўважыў гэты яе позірк, засаромеўся яшчэ больш і сказаў:

— Я свой не завёў. — І пачаў накручваць спружыпу.

Падышла чарга. Рыта ўзяла два гарачыя пахкія піражкі і пайшла да аўтобуса. Яна была ўжо зусім блізка ад яго, калі дзверы пстрыкнулі, зачыніліся, і аўтобус крануўся. Рыта па інерцыі прабегла за ім некалькі крокаў і махнула рукою: «Пачакаю другога, не гарыць». Яна стаяла на прыпынку і міжволі сачыла, як аўтобус зрабіў разварот, стаў уздымацца на перакідны, праз вуліцу, мост, узяў разгон, выбраўшыся на роўнае месца. І тут нечакана перад аўтобусам узнікла фігурка чалавека. Машына крута ламанула ўлева, але не спынілася на асявой лініі, а перасекла яе — і тут жа трэснулі масіўныя парэнчы, аўтобус неяк павольна, як у кадры з запаволенай здымкай, пачаў перадам падаць з вышыні на асфальт напярочнай вуліцы.

Рыта ўскрыкнула і закрыла далонямі твар. Пачула толькі цяжкі глухі ўдар, звон разбітых шыбаў і печалавыя крыкі людзей — топкія дзіцячыя галасы, жаночы лямант. Калі яна расплюшчыла вочы, то ўбачыла, што аўтобус ляжыць на баку, невераемна вялізны, як павалены слон, што з яго праз пабітыя вокны вылазяць пасажыры.

Завыла сірэна «хуткай дапамогі», тут жа з'явілася міліцэйская машына. Для месца аварыі стаў збірацца натоўп. Але яна не пайшла глядзець, пабаялася, што ў яе не вытрымае сэрца. «І мяне маглі б адтуль выцягваць», — падумала тупа, але страху не было. Аднак на новы аўтобус больш не чакала, да самага інтэрната дабіралася пехатой, а перад вачыма ўсю дарогу стаяў страшны малюнак: аўтобус падае з моста на вуліцу.

Не распрануўшыся, а толькі скінуўшы басапояккі, упала на ложка, доўга ляжала бяздумная, а потым расплакалася. Добра, што ў пакоі, апроч яе, нікога не было. Чаго яна плакала — нават сама не сказала б, — відаць, той страх, які яна падсвядома перажыла, знайшоў сабе выйсце ў слязах. Пасля гэтага ёй стала лягчэй, і яна заснула.

У вялізным горадзе з больш як мільёнам людзей у Рыты Кушнер не было ні аднаго знаёмага чалавека, калі не лічыць цётку Анюту. Здаючы экзамены, Рыта хадзіла абедаль у дамавую кухню. Некалькі разоў загаворвала з ёю афіцыянтка, якая прыбірала посуд. Апошнім разам жанчына — гэта і была цётка Анюта — пацікавілася, чаму яна, Рыта, такая сумная. Рыта адказала, што шанцаў прайсці ў яе ўжо няма, трэба кідаць і ехаць дадому. А што дома яе чакае, то не дай бог чуць і бачыць.

— А адкуль жа ты, ці здалёк?

— Ды не так далёка, з Мінскае вобласці, з-пад Маладзечна.

— Ведаеш, дзетка, я табе памагу, вось пабачыш, — сказала ёй цётка Анюта.

— А як вы паможаце? — ажыла дзяўчынка, хапаючыся за гэтую саломінку.

— Пацярпі. Зойдзеш заўтра пасля абеду. Добра?

Рыта абяцала зайсці, хоць яна ўжо збіралася забіраць дакументы і ехаць дадому — што ўжо будзе. Дзень прайшоў для яе ў чаканні, у невясёлых думках пра сваю будучыню. Ехаць дадому не хацелася. Там усе будучы смяяцца: вось глядзіце, вярнулася, куды ёй да гарадскіх? Пойдзе на ферму разам са сваёй маткаю, дарма што нос задзірала, як вялікая пані.

Над горадам ярка свіціла летняе сонца, на вуліцах было поўна людзей, як у якое свята, і апранутыя ўсе былі па-святочнаму, страката і ярка, аж мігцела ў вачах. Гэта ўсё было так нова і так цікава, так далёка ад таго, што акружала яе ў вёсцы, дзе яна вырасла, што дзяўчынка аж мрела ад гэтага незвычайнага відовішча. І ёй хацелася зліцца з гэтым стракатым натоўпам, быць яго неадымнай часцінай, быць самой гэтым натоўпам. Але яе свядомасць не давала ёй адолець той нябачнай мяжы, якая была між гэтым горадам і ёю, тут чужою і часоваю. А ёй так хацелася быць тут заўсёды, застацца назаўсёды...

Рыта ішла ў дамавую кухню і гадала, што ёй скажа цётка Анюта. Няўжо яна паможа? Ды і ўвогуле, як ёй можна памагчы? Яна ўжо страціла апошнюю надзею на тое, што зможа застацца тут, у горадзе. З заміраннем сэрца адчыняла яна дзверы дамавой кухні, дзе гэтулькі разоў

ужо была і ніколі не хвалявалася. А тут заходзіць, як на экзамен: аж трымціць кожная жылка.

Цётка Анюта, поўная маладжавая жанчына, у сваім белым халаце і белай накрухмаленай шапачцы была вельмі падобна на доктара, а не на афіцыянтку. Толькі Рыта глянула ёй у вочы, як зразумела, што цётка мае ёй нешта добрае. А тая сабрала стос талерак, змахнула марляю стойкі-сталы і сказала ўсяго адно слова: пачакай. Праз колькі хвілін яна выйшла з-за перагародкі.

— Загадчыца сказала, што з заўтрашняга дня можаш прыходзіць на работу. Будзеш памагаць мне. Адна наша пайшла ў дэкрэт, так што на год табе работы сама мала. Як ты?

Кроў прыліла да пабялелага твару дзяўчыны. Для яе гэта было самае большае шчасце ў яе кароткім і такім бедным на падзеі жыцці. Яна ажно не паверыла вухам.

— Няўжо праўду вы кажаце?

— Праўду. А чаго мне жарцікі строіць?

— І вы яшчэ пытаеце, як я! Ды я з дарагою душою. Усё жыццё буду вам дзякаваць, вось пабачыце.

— Не трэба клясціся. Не люблю... Вось толькі не ведаю, дзе ты будзеш жыць? — ужо заклапочана гаварыла цётка Анюта.

Для Рыты галоўнае было тое, што сказала цётка Анюта. Кватэра — тут ужо не бяда.

— У нас у тэхнікуме ёсць адрасы, хто здае пакоі для студэнтаў. Я сёння пайду і спытаю. Добра?

— А як жа, схадзі. Маладзец, Рыта... А цяпер зайдзі напішы заяву. А заўтра прынясеш свае дакументы: пасведчанне, даведку аб здароўі — як забярэш у тэхнікуме.

— Я ўжо забрала, вось... і пашпарт. — Яна расшпіліла сваю белую сумачку, дастала закручаныя ў газету дакументы.

— У цябе ўжо і пашпарт?

— Ага... Я малая хварэла, на год пайшла ў школу пазней.

— Добра, пайшлі.

Цётка Анюта завяла яе ў нейкі пакой, у якім было многа дзвярэй і мала сцен, праўдзівей, пакой утваралі адсекі сцен іншых пакояў, тут стаяла некалькі столікаў, за якімі нікога не было: сюды то заходзілі, то выходзілі, нехта званіў, нехта круціў ручку арыфмометра.

Цётка Анюта пасадзіла Рыту за вольны столік, дала аркуш белай паперы, ручку і сказала:

— Пішы...

І прадыхтвала ўсё, што трэба для заявы.

— Цяпер распішыся і пастаў дату.

Рыта ажно ўспацела — такая цяжкая і адказная гэта была для яе работа — напісаць першую ў жыцці заяву на працу. Для яе гэта было тое самае, што ўзляцець у неба, не маючы крылаў.

Але што! Крылы ў яе нібы і праўда выраслі. Яна села на трамвай, паехала ў тэхнікум, які так і не стаў ёй родным, узяла ў сакратаркі некалькі адрасоў — якраз у гэтым старым раёне. Потым пачала хадзіць з дома ў дом: у адным месцы было ўжо занята, у другім ніхто не азваўся на яе стук. Узнёсласць і надзея адразу прапалі. Заставаўся яшчэ адзін адрас. Яна ішла, і свет у яе вачах адразу стаў мяняцца, траціў сваю прывабнасць і хараство. Побач былі старыя закінутыя могілкі, густа зарослыя воўчым бэзам, крушынай, акацыяй, а над усім гэтым падлескам панавалі магутныя кроны старых таполяў, ліпаў і клёнаў, якім было мо болей, чым па сто ці дзвесце гадоў. На Рыту паваяла сумам і адзінотай. Тут было зацішна і гарача. Яна скінула шарсцяную зялёную кофтакчу, перакінула яе цераз левую руку, а сумачку навесіла початкай на правае плячо, як аўтамат, — за гэта з яе заўсёды смяяўся бацька, былы аўтаматчык на вайне.

Яна ішла задумаўшыся, глядзячы пад ногі. І перш чым убачыць, пачула паперадзе крокі людзей. Зірнула: спераду яе ішло трое хлопцаў. Адзін быў высокі, кучаравы, два — ніжэйшыя, адзін светлы, у белым, нібы з пасцелі, другі — чарнявы, у чырвонай кашулі з закасанымі рукавамі. Але што ёй да хлопцаў? Яна хацела прайсці міма, як яны печакана загарадзілі ёй дарогу. Яна стала, пават не спалохалася.

— Што вам?

— А нічога, — сказаў, выскаліўшыся, высокі, — толькі сумачку. — І ён, зрабіўшы суровы твар, пацягнуў за початку, сарваў сумачку з яе пляча.

Рыта хацела закрычаць, але папераджальнае «без шуму!» спыніла яе з раскрытым ротам. Яна ўбачыла, што ў чарнявага ў руцэ пож і яго бліскучае лязо пацэлена проста ў яе шыю. Ёй нібы заняло дух: яна моўчкі стаяла, апусціўшы рукі. А яны ўжо рыліся ў сумачцы, трэслі ка-

шалёк, у якім заставаліся толькі канейкі, а дзесятку, апошні чырвонец, яна пакінула яшчэ ў чамадане, у капцёрцы тэхнікума — як чула бяду.

— Давай кофту! — груба сказаў высокі.

Не чакаючы, пакуль яна сама аддасць, ён вырваў з яе рук кофту і расхінуў яе — паглядзець, чаго варта. Але тут бліснуў на сонцы Рыцін гадзіннік, светлавалосы злавіў яе левую руку — і ў тое ж імгненне гадзіннік ужо быў у яго.

— Усё! — Высокі азірнуўся навокал. — Ходу адгэтуль! — сказаў ён да Рыты, аддаючы ёй сумачку і кофту. — І пі гуку! Ясна? — І ён памахаў ёй доўгім пальцам перад самым носам. — Марш!

Яшчэ хвіліна — і яны шмыгнулі ў пралом цаглянай старой агароджы, расталі ў зеляніне могілак.

Рыта агледзелася, пібы шукаючы ратунку, але, як па бяду, пікога наблізу не было, толькі за метраў сто ад яе спераду ішла жанчына і каціла перад сабою калясачку. Дзяўчына толькі цяпер зразумела, які страх яна перажыла; усё ўсярэдзіне ў яе пібы закам'янела, а пад грудзьмі сцяўся нейкі цвёрды і цяжкі камяк, ажно спінала дыханне, — амаль якраз, як тады, калі яе аўтобус ляцеў з перакіднога моста ўніз.

Але праз колькі хвілін здрапцвеласць прайшла, яна схамянулася, падзела кофту і кінулася далей ад могілак, якія толькі цяпер здаліся ёй злавесна страшнымі. Не, у гэты раён больш не ступіць яе нага!

* * *

Добрая цётка Анята і гэты раз яе выручыла — памагла знайсці месца, хоць і далекавата ад работы. Рыта цяпер жыла ў адным пакоі з дзвюма дзяўчынамі, якія працавалі на камвольным камбінаце. Рыта супакоілася, страх паволі пакінуў яе, яна адчула пад сабой трывалы грунт гарадскога жыцця. Вялікай радасцю была для яе першая зарплата. Яна ўжо думала, што купіць, якія абновы, бо сюды прыехала, лічы, у адной сукенцы ды зялёнай кофце, якая цудам уцалела. А потым ужо яна купіць сабе новы гадзіннік, бо што яна скажа бацькам, калі ў яе спытаюць, куды падзеўся яе падарунак? Пра тое, што яна не паступіла ў тэхнікум, а працуе ў дамавой кухні, бацькам яна не напісала. Неяк было страшна пры-

знацца, хоць бацькі мо нават і ўзрадаваліся б, што яна перайшла на свой хлеб. Але нейкі дурны дзіцячы страх ці сорам не даваў ёй напісаць бацькам шчырую праўду, і яна напляла ім, што адразу пасля ўступных экзаменаў у іх практыка на фабрыцы, хай яны не хвалююцца — усё ідзе нармальна.

Так яна і цягнула, хоць добра памятала матчыны прымаўкі, што пяхай — ліхі чалавек і што шыла ў мяшку не ўтоіш. Яна са страхам чакала, што маці можа не паверыць яе словам і прыедзе паглядзець, што ў яе тут, таму нават не дала пэўнага адраса. Дакуль так будзе цягнуцца, яна не ведала...

Аднойчы ў абед, калі людзей было асабліва многа, да іх на кухню зайшоў — Рыта не паверыла сваім вачам — той самы хлопец, што некалі на аўтобусным кальцы пытаў у яе, колькі гадзін. Яна яго адразу пазнала, як толькі ён стаў у чаргу, але не падала выгляду: гэтак жа звывла збірала талеркі, лыжкі і шклянкі, несла на кухню, хуценька мыла ўсё гэта, выцірала і зноў несла на раздачу. Калі яна вярнулася другі раз з чыстым посудам, хлопец выйшаў з чаргі і, сарамліва-пахабнавата ўсміхаючыся, накіраваўся да яе, павітаўся і спытаў, ужо як пароль, колькі гадзін.

Яна механічна глянула на цэўку свае левае рукі, дзе цяпер бялеў толькі след ад раменьчыка, і адказала з усмешкай:

— Спытайцеся ў каго другога. — І потым ужо даволі рэзка: — Што вы хочаце? — Яна прымала са столікаў, выцірала, а ён падыходзіў за ёю следам.

— Хачу есці, але чарга... Мо б ты... арганізавала?

— Хітранькі! А што за фатыгу?

— Запрашаю ў кіно, — сказаў ён не думваючы.

Яна жартавала, а ён лічыў, што гэта сур'ёзна, і чакаў, ужо без ранейшай усмешкі, што яна зробіць для яго ўсё, бо ён заслужыў.

Ёй самой было вельмі няёмка, яна не ведала, як гэта робіцца ўвогуле — каб чалавека прпусціць без чаргі, і яна папрасіла цётку Анюту, якая, здавалася Рыце, усё ўмее і ўсё ведае. Яна папрасіла яе пакарміць гэтага высокага кучаравістага хлопца і перадала ёй рубель, які ён перадаў Рыце. Тая схадзіла да касірка і выбіла стандартны абед: капуста, пініцаль і кава з малаком.

Хлопец пад'еў, падзякаваў, рэшты ў Рыты не ўзяў. «Гэта табе на кіно», — сказаў ён і пайшоў.

Ёй стала сорамна і крыўдна: даюць капейкі на кіно, чаявыя за тое, што яна без чаргі накарміла гэтага даўтагрывага. Ну, няхай ён толькі прыйдзе другі раз!

Ён прыйшоў і другі раз: смела, незалежна, як даўні знаёмы, і адразу, не становячыся ў чаргу, спытаў у яе, як даўні пароль, колькі гадзін — і сарамяжліва-нахабна ўсміхнуўся на ўсе белыя зубы. Але Рыта стрымана павіталася і спакойна рабіла сваё — збірала посуд, змятала столікі, адносіла брудныя талеркі і прыносіла чыстыя, а ён стаяў і чакаў.

«Купіў мяне сваімі капейкамі, адразу пабягу табе прыслужваць», — сярдзіта падумала пра яго дзяўчына. А потым сказала мякка, але ў загаднай форме:

— Стань у чаргу, як і ўсе. Зразумеў?

Ён няўцямна паглядзеў на яе, павярнуўся — і пайшоў да дзвярэй.

Рыце проста хацелася кінуцца за ім, спыніць яго, прасіць прабачэння, але яна ўсё-такі стрымала сваё дзіцячае памкненне. Не, яна за ім не пабяжыць, хай ён не чакае. Яна толькі спадзявалася, што ён вернецца, што гэта дзіцячы выбрык. Ён не вярнуўся, аднак назаўтра прыйшоў зноўку, стаў у чаргу, цяпліва чакаў, потым ціха паабедаў і непрыкметна пайшоў. За ўвесь час з Рытай ён нават не павітаўся. І гэта яе страшна ўразіла, абудзіла да яго незвычайную цікаўнасць. Яна нават адчула, што да гэтага хлопца ў яе нешта ёсць, што ён для яе не проста знаёмы, кліент, якіх кожны дзень тут бывае сотні. І яе цікавіла, ці так думае, ці так адносіцца і ён да яе, ці зацікавіла яна гэтага дзіўнага хлопца. Яна стала ўважлівей прыглядацца да сябе ў люстэрку. Іншы раз ёй здавалася, што яна даволі прывабная: тонкая ў таліі, зграбная фігурай, з моцнымі мускулістымі сцёгнамі і ікрамі, чарнявая, з вялікімі, як бы трохі сналоханымі вачыма, якія рабіліся то цёмнымі, то светлымі — у залежнасці ад пагоды, а праўдзівей — ад яе настрою, але сама Рыта гэтага не ведала. Так ёй гаварылі. Але часцей за ўсё яна сама сабе не падабалася: худая, тонкая, грудзі толькі пачалі акругляцца і пабываць пругкасць, рот маленькі, нос востры, валасы гладкія і бліскучыя, а ёй падабаліся пышныя і кучаравыя, як у таго хлопца, імя якога яна яшчэ не ведала, але вобраз якога ўжо глыбока запаў ёй у сэрца.

Ідучы на работу, яна думала і гадала, ці прыйдзе ён сёння. І хацела ўявіць, як ён будзе сябе паводзіць. Хто ён? Мо студэнт? Але чаго студэнту сядзець у горадзе летам? Мо хіба ён мінчанін? А мо ён які рабочы? Ці нават школьнік? Ён жа зусім яшчэ дзіця, хоць і рослы. Пэўна, яшчэ няма і васемнаццаці. Апрапугі так, як і большасць цяперашніх хлопцаў: джынсы, каўбойка; доўгія валасы, тонкія вусікі... Насаты, вочы трошкі нахабныя, пукатыя і вялікія, а ўсмішка сарамяжная, толькі ён знарок напускае на сябе смеласць, хоча паказацца дарослым, мужчынам...

Як пі чакала Рыта «свайго» хлопца, як яна ўжо пазывала яго ў думках, ён не прыйшоў.

«Ну і добра, пу і не хадзі, каб цябе не бачылі мае вочы», — злавала яна.

Да канца работы заставалася ўжо нямнога, як раптам увайшоў ён — Рыце аж кальнула ў сэрца. Але выгляду яна не падала, што разгубілася, хоць рукі, у якіх яна трымала посуд, дробна затрымцелі. «Яшчэ разаб'ю, тады будзе бяды», — падумала і адварнулася ад яго, потым пайшла за перагародку. Думала, што ён пайшоў. Не, ён стаў, чакаў яе. Калі яна вярнулася, ён падышоў да яе, павітаўся і падаў блакітны білет.

— Запрашаю вас у кіно, як і абяцаў. У «Партызан», — і ён глядзеў ёй проста ў вочы, чакаў, покуль яна возьме білет.

Рыта пачырванела, апусціла вочы і ўзяла вузкую паперку.

— Дзякую, — сказала коратка.

— Чакаю, — ён нахіліў сваю валасатую галаву і выйшаў на вуліцу.

Да Рыты падышла цётка Анюта, стомленая за дзень і нечага сярдзітая, спытала:

— Чаго гэты валасацік да цябе прычапіўся?

— А хто яго ведае! Запрашае ў кіно, — знарок абыякава адказала Рыта.

— Глядзі, дзеўка, з гэтымі гарадскімі трэба асцярожна, тут усякіх многа...

І яна пайшла рабіць сваё. Рыта падумала трохі, сабрала ўсё са столікаў, памыла посуд і пайшла на аўтобус — паехаць дадому і пераапрапуга. А найперш — зрабіць завіўку. Яна гэта ўмела сама: напаякала тоўсты дрот на пліце і рабіла такія завіткі, што можна было па-

зайздросціць. Праўда, часам магла асмаліць свае чарнявыя валасы, і яны рабіліся рыжыя, але гэта здаралася рэдка.

Дома яна памылася, папрасавала сукенку, накруціла валасы, абула свае лакіркі — падарунак маці. Заставалася якой паўгадзіны часу, а яна ўжо не ведала, што рабіць. Хацела імчаць туды, дзе ён чакае яе.

А мо яна робіць вялікае глупства, мо кідаецца ў вір, не падазраючы, што адтуль не выберацца? Але махнула рукою: што тут благога? Ну, сходзяць яны ў кіно. Пасядзяць побач дзве гадзіны, пагавораць потым. Што ёй стане за гэты час? Не зліняе яна ад гэтага, не стане ні горшай, ні лепшай, а застанецца такой, як была. І ні на якія ўступкі яна яму не пойдзе, сваімі інтарэсамі не паступіцца. Нават можа вярнуць яму тыя пяцьдзесят капеек, якія ён патраціў на яе.

З такімі думкамі ехала яна ў аўтобусе, з такімі думкамі чакала пачатку. Яна зайшла ў фэе, бо ўжо застава-лася мала часу, і спадзявалася, што ўбачыць яго. Але дарэмна. «Мо зноў выкіне які фокус — возьме і не прыйдзе?» — падумала з прыкрасцю.

Ды неўзабаве праз шкло ўбачыла, як ён спяшаецца да двярэй. Не пазнаць: акуратна прычасаны, у новым светлым касцюме, у белай кашулі з шырока расшпіленым каўняром. Ён адразу ўбачыў яе і, усміхаючыся, падышоў, цырымонна падаў руку.

— Лявон Барковіч, — пазваў сябе. — А як вас?

— Рыта Кушнер, — у топ яму адказала яна.

— Значыць, Маргарыта! А я буду зваць вас Маларыта, ведаеце, ёсць такі раён у Брэсцкай вобласці.

Яна не знайшла, што адказаць, як ён спытаў у яе:

— Узяць вам марожанае?

— Не, не хачу, — адказала яна, хоць ёй вельмі хацелася марожанага.

— Чаго вы нешта не ў гуморы?

— Не, пічога, усё добра...

— А я думаў, вы не прыйдзеце.

— Чаму вы так думалі?

— Ну, што вы пакрыўдзіліся на мяне... Але давайце па «ты», гэта неяк прасцей.

— Я згодна...

Прарэзліва зазвінеў звапок, яны ўзпяліся ў глядзельную залу. Народу было многа, пераважна моладзь, боль-

шасць — парамі. Абрануты ўсе модна, з густам, страката — ажно мільгаціць у вачах. Рыта задаволена ўздыхнула. Яна першы раз была ў кіно тут, у Мінску, і каб не гэты Лявон, яшчэ невядома, калі сабралася б, хоць дзяўчаты, з якімі яна жыла ў адным пакоі, і запрашалі яе некалькі разоў. А яна не хадзіла, бо шкадавала грошай.

Пасля спартыўнага журнала пачаўся фільм — японскі, каляровы. Пра танцавальны дзявочы ансамбль. Рыце было цікава глядзець. Яна адчувала побач цёплае плячо суседа, Лявона, — і ёй было ўтульна і прыемна. Іх рукі ляжалі побач на адным падлакотніку. Вось яго рука заварушылася, і яго далонь накрыла яе кісць. Рыту нібы пранізала токам, але яна адразу не вырвала свае рукі, пачакала трохі, нібы прыслухоўваючыся, якія сігналы ў яе цэле адзавуцца яшчэ на гэты кантакт, і павольна, але рашуча зняла сваю руку з падлакотніка, адхінуўшыся ад хлопца. Ён сеў роўна, скасіў вока на яе твар і за ўвесь сеанс больш пават не дакрануўся плячом да яе пляча.

Рыта выйшла з залы як аглушаная. Яна спачатку неяк не магла разабраць, дзе яна, — так яе захапіў гэты віхор японскага танца.

Яны выйшлі на бульвар, скіравалі да праспекта.

— Ніколі не думала, што японачкі так умеюць танцаваць! Ну, як заведзеныя! А якая зладжанасць у іх! Проста дзіва — адкуль у іх гэтулькі калектывізму!

— Статнасці, ад слова статак! — скаламбурыву Лявон, што Рыце вельмі не спадабалася.

— І яшчэ я не думала, што танец гэтулькі вымагае ад чалавека. Ведаеш, як у вёсцы? Танцулькі, гультайскі занятак. Аказваецца, гэта работа, і работа — да сёмага поту...

— Во, во, і я хацеў сказаць: дзівакі гэтыя япошкі! Ад кожнага іх танца нясе потам. І ўсё для таго, каб пазабаўляць сытага абывацеля. Для чаго яшчэ? Хіба толькі за грошы?

Рыта зноў была здзіўлена яго разважаннем. Лявон глядзеў на ўсё з пейкага свайго боку. І бачыў нешта такое, чаго зусім не бачыла Рыта. Ёй было пават цікава пачуць такую думку, хоць згадзіцца з ёю яна не магла.

— Чаму ж толькі грошы? Вось мы глядзелі — і нас гэта радавала, узвышала, калі хочаш. Ужо для аднаго гэтага варта было так старацца.

— Глупства! Я гавару пра тое, што з чалавека хочучь

зробіць робата, загнаць яго ў потавыціскалку, каб ён там круціўся, як вавёрка ў коле, а некаму ішлі грошыкі. Не, дудкі, я на такое не згодзен. І не здольны! Праца павінна быць асалодай, як казаў Горкі. А раз яна не прыносіць асалоды, радасці, урэшце, хоць грошай — да д'ябла!

Ён гаварыў так, што Рыце было не толькі цяжка спрацаваць з ім, а нават цяжка зразумець. Таму яна слухала яго, часам перапытвала што, часам нават не згаджалася з яго довадамі, а вось даказаць, што ён памыляецца, у яе не хапала слоў.

— Вось мой стары...

— Хто гэта? — не зразумела Рыта.

— Бацька, хто ж яшчэ? Дык ён без сваёй работы не можа пражыць і дня, — працягваў сваю думку Лявон. — Калі ён захварэе, то не думае пра сябе, пра тое, як паправіцца, а перажывае за сваю работу — як яна там, стаіць на месцы ці робіцца? Дзівак! Я яго зусім не разумею!

— А мо так і трэба? — спыталася Рыта. — Хто ён?

— Вайсковы... Інжынер-падпалкоўнік. Вечна ў камандзіроўках. Усё нешта будзе. Нібы без яго не могуць абысціся... Вось паехаў — і захварэў...

— І сур'ёзна?

— Ды ўжо ж! У яго ўсё сур'ёзна, нават хвароба.

Яны падышлі да праспекта.

— Зойдзем у парк? — спытаў Лявон Рыту.

Яна згодна кінула. Яны прайшлі праз падземны пераход, скіравалі на асфальтавую дарожку ў парку. Народу і тут было многа, найбольш моладзі, але хадзілі і пажылыя, пенсіянеры, а то выйшлі на пагулянку цэлымі сем'ямі, з дзецьмі.

Ля пляцоўкі з атракцыёнамі спыніліся.

— На чым пакатаемся? Вось гэтае высознае кола? — спытаў Лявон.

— Не, баюся.

— Ну, тады гайданка, качэлі.

— Згодна.

Ён пастаяў у чарзе, узяў білеты. Потым яны сталі ў чаўнок, Лявон разгайдаў яго высока, у Рыты ажно абрываўся сэрца, калі яна ляцела ўгару, а потым аж калала ў пяты, калі падала ўніз. Побач на ўвесь парк вішчалі ад перабольшанага страху маладыя дзяўчаты.

Нагайдаўшыся, яны хадзілі па людных дарожках і алеях, елі марожанае, гаварылі абы аб чым, Лявон увесь

час жартаваў, але жарты яго былі нейкія такія, што Рыта не ведала, у якім месцы смяяцца, а сам ён быў сур'ёзны. Яна адчувала, што ён больш адукаваны за яе, начытаны, што ён усяго многа ведае, па ўсё ў яго ёсць свая думка, хоць мо і не яго ўласная, а вычитаная ці пачутая, але ён падаваў яе так, нібы вось толькі тут, у гэтую хвіліну ён яе прыдумаў. «Не быў бы то гарадскі чалавек. Усё ў яго нейкае другое», — з зайздрасцю падумалася Рыце.

— Эй, стой! Хадзі сюды! — кінуў пальцам Лявон, падзваючы Рыту, якая трохі адстала ад яго — кідала абгортку ад марожанага.

Яна падышла. Перад імі была нейкая дзіўная загарадзь з густое драцяное сеткі, толькі так мудрагеліста расстаўленая, што нельга было знайсці, дзе пачатак, а дзе канец.

— Што гэта? — здзівілася Рыта.

— Ла-бі-рынт, — па складах сказаў Лявон. — Памятаеш крыцкага цара Міноса і яго лабірынт? Вось зараз я праверу, якая ты растаропная.

— Як?

— А вось ідзі сюды. І па гэтых дарожках шукай выйсця — на тым канцы.

Яна з нейкай унутранай падсвядомай трывогай пайшла: налева-направа, налева-направа, паварот вакол восі, яшчэ адзін віраж ці васьмёрка — яна ўжо не ведала, дзе яна. Азірнулася: праз драцяныя сеткі ледзь прасвечвалася фігура Лявона. Але ён не стаяў на месцы, і таму яго пельга было ўзяць за арыенцір — ён хадзіў вакол гэтага лабірынта. Рыта зусім страціла арыентацыю і ўжо стала баяцца, што не знойдзе ні пачатку, ні канца. Яна кідалася то сюды, то туды, але скрозь былі толькі тупікі. Яна ўжо рада была б вярнуцца туды, адкуль пачала, ды ўжо не ведала, дзе тут той пачатак. Урэшце яна выбілася на край драцяное загароды і ў рашотцы ўбачыла вялікую дзірку, як пралезці чалавеку. Яна ўзрадавалася і, азірнуўшыся, каб ніхто не бачыў, падняла адну нагу, другую — пераступіла цераз сетку і апынулася на волі.

Да яе падыходзіў Лявон.

— Бач, хітранькая ліса! А каб гэтай дзіркі не было?

— То і не выбралася б, — прызналася яна і ўздыхнула з палёгкай — нібы скінула з плеч вунь які цяжар.

— Улічы, што ў сапраўдных лабірынтах сцены каменныя. І без дзірак, — глыбакадумна зазначыў Лявон.

Яны пахадзілі яшчэ трохі, ужо без ранейшай цікавасці. Выбраліся на край, да праспекта. Людзі валам валілі да аўтобусных і тралейбусных прыпынкаў.

— Ведаеш, Рыта, што? — сказаў нечакана Лявон. — Хадзем да мяне!

Яна нават спынілася, уражаная.

— Як гэта — да цябе? Ты што?

— А што тут такога? Ну, а каб ты запрасіла мяне да сябе? Хіба гэта грэх?

Яно так, але ж там у іх нехта старэйшы — калі не бацька, дык маці. І ёй стала страшна.

— А што скажучь твае? Што я ім скажу? Не, я згару ад сораму.

— Дзівачка, чаго? Ды маіх нікога няма. Я ўжо ж табе сказаў: бацька ў камандзіроўцы, хворы. Інфаркт... Яго нельга кранаць з месца. А маці паехала да яго... І больш у доме нікога. Брат — у арміі.

— Дык вось чаму ты стаў хадзіць у нашу кухню! — усклікнула Рыта.

— Ты здагадлівая... І яшчэ таму, што спадзяваўся там убачыць цябе.

— Хіба ты мяне тады запамніў?

— На ўсё жыццё... Я тыдзень хадзіў за табою па пятах, покуль ты не прывяла мяне ў сваю кухню.

— А я і не ведала. — Гэта яе ўзрадавала: Лявон шукаў яе, хадзіў за ёю па пятах.

— Вось бачыш. А дзе твой гадзіннік?

— Прадала, — схлусіла яна. — Навошта ён мне? Яшчэ каб хто адабраў...

— Выдумляеш! Патрэбны грошы?

— Былі патрэбны.

— А цяпер — многа?

— Хапае...

— Калі што — кажы. Не саромейся. У мяне ёсць, — і ён паляпаў сябе па задняй кішэні.

У яе пацяплела на сэрцы, што ён такі клапацлівы, што ў яго заўсёды для яе раскрыты кашалёк і — што тут казаць! — мо нават душа.

— Дык як? Пойдзем да мяне? Тут зусім недалёка. Вось гэты шэры высокі дом.

— Не, не пайду.

А яе падмывала сказаць: пайшлі! Хоць было і страшна, а хацелася пабачыць, як ён жыве, што ў іх за ква-

тэра. Што ён хлопец, мужчына, а яна — дзяўчына, што яны будуць адны, — гэта яе не турбавала і не палохала: яна не дапускала і думкі, што ён дазволіць сабе нешта такое, што дазваляюць людзі дарослыя і сталыя.

— Чаму? Ты можаш мне сказаць толкам?

— Не магу... Але і не пайду. — І, бачачы, што ён насупіўся і вось-вось гатоў сказаць нешта рэзкае, дадала, каб змякчыць удар: — Позна.

Ён глянуў на свой гадзіннік.

— Гэта праўда... Я правяду цябе.

— Не трэба, толькі да прыпынку.

— Сёння хай будзе па-твойму.

— А заўтра?

— Заўтра — толькі па-мойму.

— Пабачым...

Яны дайшлі да прыпынку і развіталіся.

* * *

Назаўтра Лявон Барковіч забег на кухню паабедаль і шапнуў Рыце, што зойдзе па яе ў канцы дня.

Рыта за ноч і сённяшні дзень паспела ўсё перадумаць, узважыць і вырашыла, што да Лявона яна пойдзе. Нічога ёй ад гэтага не станеца, а калі што якое, то яна зможа пастаяць за свой гонар. Яшчэ так пакажа гэтаму зялёнаму Лявону, што ён навек яе запомніць.

Але да канца дня яна ўжо была нейкая не такая, як дагэтуль. Разумная і праніклівая цётка Анюта не прамінула, каб не спытаць у Рыты зноў, што хоча гэты вала-сакік. І сёння Рыта ўжо схітравала: сказала, што ён запрашае яе на танцы, але яна не хоча. Цётка Анюта пахваліла яе і сказала зноў, каб вельмі не верыла гэтым гарадскім. Зуб у яе на гарадскіх, відаць, быў, бо сама яна гадала сына, а ад каго — невядома. Пра гэта Рыта дазналася толькі нядаўна. «Думаеш, калі табе не пашэнціла, дык і мне? Невядома яшчэ. Мой, здаецца, не такі хлопец, каб што кепскае зрабіць». І калі яна які тыдзень назад была ўдзячна цётцы Анюце за ўсю яе дапамогу, то цяпер гэты залішні клопат, гэтае апякунства яе ўжо злавалі. «Буду я яшчэ слухаць нейкай цёткі Анюты? Многа яна ведае! Пяць класаў скончыла — і ўся яе навука. А яшчэ лезе ў настаўнікі! Хай хоць вучыць свайго сына».

Маладосці, больш чым каму, уласціва самаўсхваленне. І калі ўсё ідзе добра, то юнаку ці дзяўчыне здаецца, што заслуга ў гэтым толькі яго ці яе. І што так будзе заўсёды. Так і Рыта. Яна жыла не ў раскошы, але пра яе сніла і марыла. Яна не бачыла яшчэ кахання, але пра яго думала і з нецярпеннем і страхам чакала, калі ж яно, урэшце, завітае да яе. І вось яно зусім нечакана паўстала тут — трывожнае, нясмелае, але ад таго не менш палкае і вабнае.

Лявон чакаў яе ля выхада. Яна ўсміхнулася яму і падала руку. Так, узяўшыся за рукі, яны і пайшлі. Пахадзілі трохі па вуліцы, пагаварылі, памаўчалі, па бульвары дайшлі да кінатэатра, але ў кіно не пайшлі — фільм быў той жа, што і ўчора.

Памалу і непрыкметна дайшлі да таго шэрага высокага дома.

— Мне неяк страшна, — сказала Рыта і стала.

Спыніўся і Лявон.

— Чаго ты? Як маленькая! Пайшлі!

І ён пацягнуў яе за руку.

— А як суседзі ўбачаць, што ты не адзін?

— Хай бачаць! Скажу потым, што гэта мая школьная сяброўка.

— А ты яшчэ ў школе?

— У дзесяты перайшоў. А што?

— Нічога. Я думала, ты студэнт.

— Праз год — буду!

— Ці будзеш яшчэ?

— Чаму ж не? Хіба гэта праблема?

— Для многіх — праблема.

— Толькі не для мяне.

Рыта не распытвала ў яго чаму, а ён сам не сказаў. Ці мо проста ён такі самаўпэўнены?

Яны прайшлі па шырокай лесвіцы на трэці паверх. Ім ніхто не сустраўся. Лявон упэўнена, як гаспадар, адмакнуў дзверы — ажно трыма ключамі — і прапусціў Рыту ў прыхожую, прасторную, як добры пакой. З яе вялі дзверы — направа, налева, прама.

— Разувайся. Вось нейкія макасіны.

Сам Лявон скінуў пінжак, туфлі, абуў тапкі.

— Ну, чаго ты? Не саромейся. Ідзі пакажу, як я жыву. — Ён падштурхнуў яе да адных дзвярэй. — Сюды мне ўваход забаронены. Гэта — спальня старых... Тут — наша

гасціная. Падзівіся — як у лепшых дамах Філадэльфіі. Усё ёсць: дываны, люстры, мэбля чырвонага дрэва, карціны, кнігі. Адным словам, многа лішняга, што я з асалодай выкінуў бы на сметнік. Пакінуў бы хіба адзін тэлік.

— Выкінуў бы? Бо сам не набываў, — тут ужо піяк не магла пагадзіцца з ім Рыта.

— Можа быць. Хай старыя пацешацца. Да сарака яны жылі бедна. Усё ездзілі па свеце, больш трох гадоў на адным месцы не сядзелі. І гэта ўсё — маці. — Лявон паказаў шырокім жэстам на абстаноўку. — Па бацьку тут былі б голыя сцены. У гэтым сэнсе ён мне сімпотны.

Рыта глядзела на ўсё гэта, і ў яе разбягаліся вочы. «Жывуць жа людзі!.. А каб цябе, хлопча, загнаў у тую хату, у якой мае бацькі жывуць, што б тады ты заспяваў? Гэта ж такая шафа! На ўсю сцяну! Да самае столі! І што ў ёй там такое напакавана?» А ўголас сказала:

— Не грашы богу, Лявон. Цані тое, што маеш...

— О, ты мудры настаўнік, між геніяў геній! Вучы, вучы, бо я многа забыўся. Асабліва з таго, што там у вас, у вёсцы. Там многа простых ісціп, якія мы тут пачынаем забываць. Ці не так?

— Адно страцілі, другое набылі. Але я ахвотна памянялася б з вамі. Але ўпэўнена, што не памяняліся б вы.

— Магчыма. — Ён зачыніў цяжкія шклянныя дзверы ў гасціную і адчыніў другія. — А гэта — мой бярог. Ты прабач, што тут такі парадачак. Халасцяцкі быт... Тут мы жылі з братам, цяпер ён у арміі. Пасля дзесяцігодкі. Між іншым, бацька пастараўся. Кажа, каб не разбэсціўся.

— Відаць, былі падставы?

— О, падставы заўсёды знойдуцца. Але, кажа бацька, там з яго зробіць чалавека. Можа быць! Іншы раз тое, што ён гаворыць, мае ўласцівасць збывацца. Як ні дзіўна...

— Чаму ты лічыш, што нашы бацькі дурнейшыя за нас?

— Яны закасцянелі ў сваім быце. Ім не хапае шырынё погляду на жыццё.

— О, які ты шырокі! За іх плячыма... Нябось, каб пажыў на голым месцы, іначай стаў бы думаць. На ўсім гатовым лёгка так гаварыць!

Рыта сама сябе не пазнавала. Дома яна гаварыла са сваімі бацькамі амаль вось так, як цяпер Лявон. А тут яна неяк раптоўна перайшла на іх бок і ўжо нібы спрачаецца не толькі з Лявонам, але і з сабой, з тою, якую

яна была зусім пядаўна. А мо ў ёй загаварыла яе сялянская жылка? Мо яна, сама таго не падазраваючы, зацятая патрыётка і абаронца таго, што пакінула без усякага жалю і смутку? І мо гэты сум па страчаным прачынаецца ў ёй і вось тут загаварыў зусім чужымі для яе словамі і пэзнаёмымі думкамі?

— Мае старыя рады былі б пачуць гэта з тваіх вуснаў. Нават пахвалілі б. Асабліва бацька. Ды і маці... Але даволі дыскусій. Хадзем, пакажу кухню. І будзе ўсё.

Кухня была прасторная, як добры пакой,— нягледзячы на тое, што тут стаяла ўсяго многа: шырокі белы стол, крэслы вакол яго, вялізны халадзільнік, газавая пліта, нейкія, таксама ўсе белыя, кубікі-шафчыкі, вялізны буфет з мноствам усялякага посуду. Рыта стаяла як зачараваная. «Вось каб мне пажыць тут хоць з месяц. Такі рай! Проста не верыцца».

Лявон адчыніў масіўныя дзверцы халадзільніка. Там было поўна ўсяго, а чаго — Рыта не разабрала. На дзверцах, як на гратцы ў вёсцы, стаялі бутэлькі, але нейкія не простыя — з яркімі этыкеткамі і залатымі галоўкамі. Лявон дастаў адну, паставіў на стол. Потым стаў вымаць з халадзільніка кілбасу, сыр, масла, рыбу.

— Хочаш, разagrэю супу? Яшчэ маці зварыла.

Рыта ўсміхнулася толькі і адмоўна пакруціла галавой: ходзіць у дамавую кухню, а суп стаіць амаль тыдзень. Ну і хлопчык, ну і сыноч!

Яна глядзела на белы шырокі стол, на вялікую модную пляшку з незнаёмым пітвам,— і ёй стала страшна: яе цягнула паспытаць, што там. І яна ведала, што, калі Лявон налье чаркі, яна не зможа адмовіцца.

Так яно і было. Яны селі за стол. Лявон, як бывалы мужчына, стараўся прыслужваць Рыце, але нават яна заўважыла, што робіць ён гэта няўмела, скавана — нешта яго як стрымлівае ці палюхае. А мо ён проста яшчэ не ўмее?

У яе адразу зашумела ў галаве, свет зрабіўся нейкі інакшы, чым быў. І нейкая смеласць з'явілася ў яе, нейкая ўпэўненасць. Яна ўжо не адчувала сябе няўклюдным падлеткам, які не ведае, што рабіць і што гаварыць, а чалавекам, які па меншай меры ведае сабе цану. Але з гэтай яе раптоўнай сталасцю неяк не вязалася тое, што ёй вельмі хацелася смяяцца. І яна смяялася, аж заходзілася, ад

Лявонавых жартаў, хоць па-ранейшаму не ўсё ў іх разу-мела.

А вось Лявон быў усё такі ж роўны і спакойны, толькі рухі яго рук сталі больш упэўненыя, хоць і трохі запаво-леныя. І нейкая сур'ёзнасць усё больш і больш насоўвала-ся на яго твар, нібы ён راشыўся на нешта вельмі важнае ў жыцці.

— Выпі яшчэ! — Ён наліў ёй поўны крыштальны кілі-шак на тонкай гранёнай ножцы, увесь парэзаны нейкімі шнарамі, якія ўтваралі мудрагелісты ўзор. — І я вып'ю. Адзначым дзень нашай свабоды! Не калі тое было, не калі будзе! Салют!

Ён выпіў да дна, яна толькі прыгубіла. Напітак, які першы раз ёй спадабаўся, цяпер ужо страціў свой смак і больш не ішоў. Яна ўсяго разы два і каштавала дома моц-ныя напіткі, а такі піла ўпершыню. І не знаходзіла ў ім нічога смачнага.

— Э-э-э, так не пойдзе! Раўнапраўе! Я выпіў — выпі і ты. Чуеш, Рыта-Маларыта?

Яна марудзіла — баялася, што зусім страціць галаву.

— Што, баішся? Глядзі! — Ён наліў сабе зноў поўны кілішак, чокнуўся з ёю. — Цяпер не адмовішся?

Яна кіўнула, зарагатала і выпіла да дна.

Праз колькі часу адчула, што ногі ў яе як прапалі, ні-бы адняліся, а рукі сталі цяжкія і непаслухмяныя: відэ-лец выпадаў у яе праз кожныя дзве-тры хвіліны, то падаў з рукі хлеб. А твар, яе ўласны твар, якога яна ніколі не адчувала, стаў як чужы — бы нехта наклаў ёй цяжкую цвёрдую маску. Яна пакратала кончык свайго носа: ён быў нейкі задубянелы, нібы адмёрз.

Покуль яна прыслухоўвалася да таго, што з ёю адбы-ваецца, Лявон таксама не драмаў. Ён спрабаваў спяваць, але голас у яго абрываўся, ён зноў пачынаў з таго самага месца, на якім скончыў. Потым, скінуўшы талерку, ён устаў з-за стала, паківаўся, нібы спрабуючы, ці моцна стаіць на нагах, і, абапіраючыся аб сцены, выйшаў з кухні.

Дзіўна, што яны, якія паўгадзіны назад былі нібы не-падзельнае цэлае, цяпер адгарадзіліся, кожны быў сам па сабе і не хацеў бачыць другога, кожны быў заняты толькі сабою. Рыта толькі краем вуха, а праўдзівей, краем свядо-масці пачула, як бразнулі дзверы, потым нешта грукнула, нібы ўпаў на падлогу цвёрды качан капусты. Потым чу-

ваць было, як палілася з крапа вада: цурчэла роўна і доўга.

Рыта зразумела, што Лявону, няйначай, кепска. Яна ўстала, як і ён нядаўна, астаялася, бо адчувала, што галаву водзіць у бакі, і аспярожна, каб не спатыкнуцца на роўным месцы, пайшла на шум вады. Як яна зразумела, гэта быў ванны пакой. Праз адчыненыя дзверы яна ўбачыла, што Лявон, стаўшы на калені над ваннай, трымае галаву пад струменем вады. Здавалася, ён заснуў, бо нават не варушыўся. Рыта падышла да яго, спытала:

— Лявон, табе кепска?

Ён не скрануўся, нічога не адказаў.

— Ты чуеш? — Яна дакранулася да яго мокрага пляча.

— Адыдзі!

Гэты грубы выкрык яе крыху ацверазіў. Яна выйшла з ваннага пакоя і ўжо не ведала, што рабіць далей. Першае памкненне было — ісці дадому. Але яна спалохалася гэтай думкі. Як яна, п'яная, выйдзе на вуліцу, як яна гляне людзям у вочы? На яе будуць паказваць пальцамі: вунь п'янае дзяўчо, яшчэ малако на губах не абсохла, а ўжо дапала да гарэлкі. Ды яшчэ завядуць у міліцыю. Не, трэба трохі пачакаць, покуль хмель пройдзе зусім, а тады ўжо... О не, яна не будзе больш ні хвіліны!

Усё так жа няўпэўнена ступаючы, яна зноў вярнулася на кухню, адсунула крэсла ад стала і села. Хацелася прылегчы, галава была цяжкая і хілілася ўніз. Яна зноў пасунулася да стала, паклала на яго рукі, на рукі — галаву і заплюшчыла вочы. Але ў галаве закруціла яшчэ больш, ажно стала нядобра пад лыжачкай. Яна расплюшчыла вочы — і зноў усё стала на месца. Што гэта за насланне? Такое з ёю было першы раз. Яна зноў звяла вочы — і тут жа яе пацягнула на ваніты. Тады яна ўставілася ў акно і ўжо больш не заплюшчвала вачэй. Думкі, нейкія няясныя малюнкi-вобразы, не звязаныя між сабою, мільгальчэ лёталі ў яе галаве, у вушах стаяў звон, а кроў у скронях стукала моцна, як малаткамі, а сэрца неяк сцішылася, нібы яго і не было зусім, — і чамусьці Рыта баялася, што яно спыніцца.

Яна заснула непрыкметна, і калі раптоўна прахапілася, то спачатку не магла ўдзяміць, дзе яна. Узняла цяжкую галаву, аглядзелася, успомніла ўсё. У хаце пачынала шарэць. Яна ўскочыла на ногі, кінулася да ваннага пакоя. Але там Лявона не было, хоць вада з крапа лілася. Яна

закруціла крап і пайшла ў Лявонаў пакой. Ён ляжаў на канапе ніцма, як труп, тварам уткнуўшыся ў ляжак.

Рыта села ля яго, пашукала вачыма падушкі, але не знайшла. Здагадалася, што гэта раскладная канапа і ўсярэдзіне ў ёй нешта павінна быць. Яна засунула руку за спінку ўніз і якраз трапіла на падушку. Гэта была невялікая падушка, трошкі большая за ясік, туга набітая пер'ем, цяжкая, як сырая.

Рыта ўзняла Лявонаву галаву, надсунула падушку і сама прысела ля хлопца. Ён быў як нежывы, і яна спалохалася, што яму зусім кепска. Яна надсунула сваю далонь пад яго грудзі і адчула, як хутка і слаба стукае ў яго сэрца. Ёй стала шкада яго: «Не, я не пайду адгэтуль, покуль ён не ачунае. Што ўжо будзе!»

У кватэры тым часам зусім сцямнела, але яна не хацела ўключыць святло: так ёй было лепш. Раптоўна зазваніў званок — недзе ў прыхожай. Яна не разабрала — гэта тэлефон ці той, што ў дзвярах. Яна, як акамянелая, сядзела і не магла скрануцца з месца. Званок зазвінеў яшчэ некалькі разоў — з роўнымі перапынкамі — і заціх.

Яна сядзела побач з Лявонам ціхая, задуменная і гладзіла яго мокрыя збэрсаныя валасы. Не гэта супакойвала, а ў душы зараджаліся нейкія новыя нязнаныя дагэтуль пачуцці: нібы гэты чужы хлопец робіцца для яе сваім, самым блізкім і родным чалавекам, і на вачах яе, невядома ад чаго, паяўляліся слёзы. Яна сама сябе яшчэ не разумела — і не ведала.

Колькі яна так прасядзела — невядома, але адчула раптоўна, што хмель у яе прайшоў, у галаве пасвятлела і пацішэла, толькі ў целе з'явілася страшэнная стома — яе галава так і хілілася ўніз, да падушкі. Тады яна неяк машынальна ўстала, павярнула Лявона на бок і адсунула далей да спінкі канапы, а сама лягла побач. Прыемнае цяпло ад яго цела сагравала ёй плечы, і яна не заўважыла, калі заснула.

Раніцай яны прачнуліся ў адзін момант, нібы хто штурхануў іх: яны ляжалі, прытуліўшыся адно да другога.

* * *

Іхнія адпосіны маглі застацца сяброўскімі, чыстымі, але Лявон у парыве шаленства перайшоў мяжу дазволенага і разбурыў светлы прывід яе вясёлкавых мараў. Ён за-

хацеў адчуць тое, што прыходзіць у жыццё чалавека паяк само, і ўжо тады, калі галава мае большую сілу над парываннямі сэрца, калі чалавек глядзіць на свет не праз вузкую шчыліну свайго жыцця, а нібы з гары — з вышыні пражытых гадоў і набытага вопыту, які памагае двяроза ацаніць свае ўчынкі, а пачуцці — кантраляваць.

Рыта, якую стрымліваў спачатку прыродны страх, таксама не змагла стрымаць у сабе спакусы пакаштаваць забаронены плод.

Яны сарвалі гэты плод, не даўшы яму даспець, раскусілі яго — і пашкадавалі абое, што паспяшылі: смак яго быў горка-кіслы, як у кожнага плода, сарванага дачасна. Яны сарвалі кветку, якая яшчэ не распусцілася, і не адчулі таго водару, які дае гэтае цудоўнае тварэнне прыроды тады, калі яно расквітнее на поўную сілу, калі пах яго робіцца хмельны і вяселіць душу.

Але Рыта ішла на работу — з Лявонавай кватэры — нейкая ўзнёслая, ненатуральна вясёлая і задзірыстая: толькі каб хто што сказаў, каб зачапіў! Аднак глыбей у душы ляжала трывога — яшчэ да канца не ўсвядомленая, не расшыфраваная, а таму і не вельмі страшная. Нешта толькі змянілася: у яе галаве біліся словы з нейкай песні, дзе юнак і дзяўчына, разам сустрэўшы ранак, глядзяць на свет як бы другімі вачыма і пытаюць сябе, што ж перамянілася раптам — свет ці мы? Раней яна не разумела іхняга запытання, сёння яна сама далучалася да яго.

Ды што пытаць? Яна была ўжо не тая, што дзень назад. Усяго дзень назад! І яна ўжо хацела б вярнуцца ва ўчарашні дзень, ды гэта было немагчыма. Але быў сённяшні дзень, яшчэ не пражыты, і быў вечар. Лявон чакаў яе там.

Толькі яна ўвайшла ў кухню, пераапанулася, як яе паклікалі да тэлефона. Рыта ледзь не абамлела: па тэлефоне ёй ніхто ніколі не званіў. Няўжо Лявон? Але што магло адбыцца за гэты час? Яна са страхам узяла трубку.

— Рыта Кушнер, гэта ты? — крычаў у вуха трохі знаёмы дзявочы голас, але Рыта не магла пазнаць, хто гэта.

— Я, я, а хто гэта? Каця? — Нарэшце яна пазнала адну з дзяўчат, з якімі была на кватэры. — Як ты мяне знайшла?

— Бачыш, знайшла! — крычала Каця. — Табе і галава не баліць, што мы ноч не спалі.

— Чаго гэта? — здзівілася Рыта.

— Ох, дурная! Як гэта — чаго? Чалавек прапаў, а яна — чаго?

Тут ужо Рыта спалохалася не на жарт — нешта здарылася, можа, там, дома?

— Які чалавек? — са страхам спытала яна. — Што ты мелеш?

— О божа! Які чалавек? Ты, ты! Няўжо ў цябе няма галавы на плячах? Ты ноч дома не начавала! Ці мо ты не верыш у гэта?

— А-а-а! — зацягнула Рыта і разрагаталася. Але тут жа схамянулася, абарвала смех. — Я і не падумала нават! І праўда, што дурная. Выбачайце мне, усе вы там... Проста зусім не падумала.

— А дзе ж ты была? — дапытвалася Каця.

— Ды тут... — Рыта не ведала, як выкруціцца, яна нават не падумала, што скажа гаспадыні і дзяўчатам-суседкам, калі прыйдзе дадому. Але раз пачала хлусіць, то трэба да канца: — Ды тут... Спаткала зямлячку, схадзілі на танцы... А потым яна запрасіла мяне да сябе нанач... Тут зусім недалёка ад мае работы...

— Зямлячка, кажаш? Нешта ты раней пра яе не гаварыла. Ну, глядзі, дзеўка! — так жа строга, як цётка Анюта, пагразіла ў трубцы Каця. — Я за цябе вазьмуся!

— А што тут такога! Ці я маленькая? Я і сёння не буду дома...

— Вось як! Зноў на танцы?

— Не, сёння ў кіно...

— І ўсё з гэтай зямлячкай? Ну, глядзі, каб потым не кусала сябе за локці.

— Не бойся, я не маленькая.

Каця першай паклала трубку.

Рыта агледзелася: у пакоі якраз нікога не было, і гэта было хоць невялікім сучашэннем. Званок ад Каці і яе рэзкі тон і падазронасць з пачатку дня трохі адбіліся на яе гуморы, але праз якую гадзіну-другую яна ўжо забылася на яго і ў думках перабірала ўсе падзеі апошніх двух дзён. Было многа такога, ад чаго яна шчасліва ўсміхалася і ажно салодка ўздрыгвала, успамінаючы пацалункі, словы, моцныя абдымкі Лявона, яго нехлапечую пяшчотнасць, яго бяскончую дураслівасць. Але яна ніяк не магла забыць і яго беспрычинную рэзкасць, якая, здаецца, нічым не выклікалася з яе боку, а находзіла на яго неяк

раптоўна, як хмара на сонца, і ён тады рабіўся халодны і калючы, як асенні дождж. За той вечар і раніцу Лявон рабіўся такім некалькі разоў, хоць гэта цягнулася і нядоўга, і ён зноў адыходзіў, а пра гэтыя дзіўныя выбрыкі яна баялася ў яго пытацца, каб не ўскіпеў яшчэ раз. Але ёй вельмі хацелася дазнацца, што за прычына ў яго такой рэзкай перамене настрою. А мо гэта характар і такім ён будзе ўжо да канца? Не дай бог! Рыта ўжо малявала ў думках карціны іх сумеснага жыцця: яна папрацуе, а ён будзе вучыцца, покуль скончыць школу і інстытут. А потым ужо пойдзе яна — яго даганяць. Мо ў іх будзе дзіцятка, то яны аддадуць яго, падгадаваўшы, у вёску, да Рыціных бацькоў, там яго будзе каму даглядаць. Але было б найлепей, каб дзіцятка з'явілася ў іх як мага пазней. Яны ж яшчэ вунь якія маладыя...

Рыта заходзіла ў сваіх марах вельмі далёка, а потым палохалася: ох, якая яна дурная! Яшчэ ўсё віламі па вадзе пісана. Пэўна, яе бацькі мо і не мелі б нічога супроць, каб Рыта выйшла за такога хлопца — гарадскога, разумнага, з такое сям'і. Але ж яна маладая, каб не сказаць — малая, ды і ён не лепшы — на паўгода старэйшы за яе. А ўжо што яго бацькі не захочуць слухаць ні пра якую жаніцьбу, то ўжо пэўна! Праўда, Лявон казаў, што маці зробіць усё, што ён захоча, што яна гатова выканаць любое яго жаданне — так было і са старэйшым Лявонавым братам, — але бацька ўжо не такі. Тут у іх і ўзнікалі частыя спрэчкі з-за дзяцей: бацька быў за строгасць, маці ўвесь час заступалася за сыноў і давала патачку. А дзеці — народ хітры, яны рана разумеюць, якую выгоду можна мець ад такое двухбокае палітыкі.

Да абеду час прайшоў хутка. У абед цётка Анюта зноў прыстала да Рыты са сваімі маралямі: бач, ужо дома не начуе! Там яе шукаюць, а яна на танцульках, а сёння ў кіно збіраецца.

— Ці не з тым валасацікам? — укалола яна Рыту.

— Вы, цётка Анюта, добры чалавек, мне гэтулькі намаглі, але часам лезеце не ў сваё, кажу шчырую праўду. Ну, навошта вам усё ведаць, дзе я з кім бываю?

— А як жа, мая даражэнькая, ты хацела? Ад бацькоў далёка, хто тут за табою прыгледзіць, дабру навучыць, не дасць у балота ўлезці? Хочаш волі? Яшчэ нацешышся, аж па завязку! Ты ж яшчэ дзіця, ты добрага ад кепскага не навучылася адрозніваць. Вось чаму я хачу, каб ты нічога

ад мяне не таіла і расказвала мне, раілася... Я ж ужо век зжыла, адукаваная-падкаваная, не дай бог кожнаму доб-раму. А ты злуеш!

— Я не злую, але не люблю, каб у маю душу лезлі... без дазволу...

— О, ганарыстая шляхцянка! Але ты не скмеціш, як нехта там апынецца ў брудных ботах. Ды яшчэ і з твайго дазволу.

— Ай, любіце вы ў чужым брудзе капацца...

Яны разышліся, кожная ў свой бок, і да канца работы былі абедзве надзьмутыя, не загаварылі ні разу.

Рыта, як толькі пераапрапулася і выйшла са свае кухні, пазваніла з аўтамата Лявону. Яна званіла па тэлефоне першы раз у жыцці і ажно ўспацела, покуль асвоіла ўсю тэхніку. Нарэшце ў трубцы гудкі, нешта бразнула, гудкі зніклі, і пачуўся голас. Лявон, але яна ледзь пазнае яго — нейкі чужы голас.

— Дык ты мяне чакаеш? — пытаецца Рыта.

— Чакаю, — кажа ён і маўчыць.

— Пастой, не кладзі трубку! Ты вельмі мяне чакаеш?

— Вельмі, — зноў коротка і ясна.

— Ты не ў гуморы?

— Даволі, прыходзь...

Яна нехаця павесіла трубку, нехаця пайшла. Ішла, а так хацелася завярнуць назад і бегчы на прыпынак, каб ехаць да сябе, на кватэру. Але яна не зрабіла гэтага, а хоць нехаця, але пайшла да Лявона.

Калі ўзнімалася па лесвіцы, ногі зноў ажно падгіналіся ад страху. Вось, здаецца, паадчыняюцца ўсе дзверы і адтуль людзі будуць паказваць пальцамі, закрычаць: вось глядзіце, куды і чаго яна ідзе? Што ёй тут трэба?

Але гэта толькі са страху так здавалася. Яна прайшла і нікога не сустрэла. А нават каб і сустрэла? Хіба яе тут хто ведае? Хіба некаму да яе вялікі клопат? Ці многа тут такіх, як цётка Анята, як Каця? Цяпер, у гэтую хвіліну, іх яна баялася больш, чым каго.

Яна пазваніла, за дзвярыма доўга не чуваць было крокаў, затое ёй здалося, што там, у кватэры, нехта гучна гаворыць. Яна ўжо хацела кінуцца ўніз па лесвіцы, як дзверы адчыніліся і Лявон, зазірнуўшы ў вузкую шчыліну, кіўком галавы запрасіў яе заходзіць.

— Хто там у вас? — спалохана спыталася Рыта.

— Ніхто, тэлевізар.

— А я падумала...

— Вашаму брату многа думаць шкодна.

Яму падабалася, калі апошніяе слова было за ім, і Рыта прамаўчала.

І вось яны сядзяць на мяккай нізкай канапе і глядзяць тэлевізар. Ідзе футбол, Рыта нічога ў ім не разбіраецца, ёй зусім нецікава, а Лявон глядзіць і не можа адарвацца. Ён сам сабе каменціруе гульню, на ўвесь голас лае мазілаў, крычыць і ўскоквае, калі забіваюць мяч у вароты, хваліць часам брамніка, калі той бярэ цяжкі мяч. І так, можа, з гадзіну ці болей. Рыта пазяхала, азіралася. Яна была ў той жа гасцінай, якую ёй паказваў учора Лявон, але тады яна здалася ёй прастарнейшай, чым сёння: зала была ўся застаўлена мэбляй, аж, здавалася, не было чым дыхаць. Яна ўзяла з акна кніжку, вельмі ж тоўстую, адгарнула вокладку. Гэта быў нейкі Жан Жак Русо. Здаецца, француз. Няўжо французы могуць пісаць такія тоўстыя кнігі? З іх рухавасцю гэта проста невераемна. І ніводнага малюнка! Колькі часу трэба патраціць, каб прачытаць яе? Рыце зрабілася страшна, і яна паклала кніжку на ранейшае месца.

Але ўрэшце футбол скончыўся, Лявон выключыў тэлевізар і нібы толькі цяпер убачыў Рыту: кінуўся да яе, абняў, прытуліў да сябе. Ёй стала так лёгка і добра, што яна заплакала.

— Ты чаго гэта, Маларыта? — Лявон глядзеў на яе, як на неразумнае дзіця.

Яна не магла б адказаць нават сабе, чаго плача, але неяк адразу ўвесь цяжар і трывога змыліся з душы, свет зрабіўся вялікі і зайграў усімі колерамі высёлкі.

Лявон зноў быў добры, і гэта было даражэй за ўсё на свеце.

Хутка яны селі за стол на кухні, разагрэлі, урэшце, гарохавы суп, што прастаяў у халадзільніку з тыдзень, але яшчэ быў свежы, павячэралі, а потым зноў глядзелі тэлевізар. Калі гэта абрыдла, сталі дурэць, як дзеці, бегаць па пакоях, даганяць адно аднаго, гуляць у хованкі і рагатаць без прычыны.

Спаць клаліся позна. Лявон раскінуў сваю канапу, паслаў пасцель — і яны ляглі разам, як муж і жонка...

Раніцай, яшчэ было цёмна, Рыта — яна спала з краю — прахапілася: па хаце пехта хадзіў.

Яна штурханула пад бок Лявона, але той толькі павярнуўся на другі бок і пешта замармытаў праз сон.

— Лявон, нехта ходзіць па хаце! — зашаптала яна яму ў вуха і тузанула за плячо.

— Што? — Лявон спрасоння залыпаў вачыма. — Хто ходзіць? Дзе?

— У нас, па кватэры...

— Прысніла! — І Лявон абхانیў яе за шыю доўгаю рукою, моцна прытуліў да сябе.

Але трывога ў Рыты не прайшла — яна чула крокі. І вось яны зноў — нехта ідзе да іх дзвярэй, адчыняе. У Рыты на галаве заварушыліся валасы, а скура пад імі нібы амярцвела. Дзверы, лёгка скрыпнуўшы, адчыніліся, на парозе стала жанчына: высокая, пышнавалосая, з прадаўгаватым бледным тварам, апанутая ў дарожнае.

— Мама! — ускрыкнуў Лявон. У яго голасе Рыта ўлавала адначасова трывогу, радасць і страх.

— Я, сыноч... — Яна зрабіла паўзу, як бы прапусціўшы цэлы сказ, які яна збіралася сказаць услых, але сказала толькі ў думках — горла яе на момант звяла сутарга. — Добрай раніцы, дзеці, — дадала яна праз сілу.

— Добрай раніцы, — як не сваімі губамі — анямелымі і непаслухмянымі — і не сваім голасам ціха адказала Рыта. Чаго-чаго, а прыветлівага вітання ад гэтай жанчыны яна не чакала. І нейкая іскра надзеі зацэплілася ў яе сэрцы, а цэла пакінула ранейшая здранцвеласць.

— Як жа бацька? — відаць, перасіліўшы сябе, спытаў Лявон, прыўзняўшыся на локці.

— Цябе гэта цікавіць? — Голас жанчыны стаў ледзяны, і ў Рыты пабеглі па скуры мурашкі. — Цябе гэта цікавіць? — яшчэ больш сурова паўтарыла яна, усё так жа стоячы ў праёме дзвярэй.

— Мама! — крыкнуў Лявон з надрывам і адначасова з пагрозай у голасе.

— Што мама, што тата? Навошта мы табе? Ты ўжо сам сабе гаспадар... І завёў гаспадыню. — Апошні сказ яна вымавіла ціха, з дакорам.

— Мама! — ужо дзіка закрычаў Лявон і ўсхапіўся з пасцелі, скінуўшы коўдру і з Рыты. Ён быў у адных трусах, загарэлы да чарнаты, з распатланымі доўгімі валасамі — і страшны.

Рыта сарамліва абцягнула на нагах камбінацыю і села на канапе, не ведаючы, што рабіць.

Але жанчына ўжо зачыніла дзверы, яе крокі аддаляліся ад спальні.

Рыта ведала, што ёсць хвіліны ў жыцці чалавека, калі ён можа звар'яець, калі яму хочацца памерці, калі яму хочацца некага забіць, але ўсё гэта яна толькі ўяўляла. А цяпер адчула на сабе. Вось цяпер, у гэты момант, ёй хацелася праваліцца праз зямлю, каб ад яе, Рыты, не засталася ніякага следу, каб ніхто ніколі яе не ўбачыў і каб усе забыліся, што яна жыла на гэтым свеце. Ёй хацелася рассыпацца вась тут на парашок, на попел, каб можна было яго развеець па ветры і каб не засталася ад яго ніякага следу і ўспаміну. Ва ўсім-усім яна вінаваціла толькі сябе, і больш нікога. Не, Лявон не вінаваты, ён хлопец, ён мужчына, рана ці позна ён павінен быў гэта зрабіць — не з ёю, дык з пятаю, дзесятай. А яна... Ануча, бязвольная лялька, якая пайшла на павадку ў сваіх самых нізкіх пахуццяў. І вась яна цяпер перад судом свайго сумлення, а яшчэ горш — перад вачыма гэтай жанчыны, і няма ёй, Рыце, ні апраўдання, ні літасці!

— Што ж рабіць? — з распаччу спытала яна ў Лявона, які ўсё гэтак жа, у трусах, хадзіў па пакоі і рваў на сабе валасы.

Ён на хвіліну спыніўся перад ёю, шалёнымі шклянымі вачыма глянуў на яе і крыкнуў, затупаўшы босымі нагамі:

— Адыдзі! Не магу цябе бачыць!

І зноў хадзіў па пакоі, закідаў галаву і тузаў сябе за кудлатыя валасы, а на твары былі распач і адчай.

«Вось лабірынт,— прамільгнула ў затуманенай свядомасці Рыты.— Сцены каменныя. І дзіркі няма... Сцены каменныя. Аб іх можна толькі разбіць сабе галаву...»

Паездка ў мінулае

Львоўскі аўтобус «Турыст», нудна равучы маторам на адной ноце, імчаў на захад па магістралі Мінск — Брэст. Ехалі на экскурсію на знакамітае возера, непадалёку ад якога жыў не менш знакаміты паэт — на вялікі жаль, на нашай зямлі — і не наш.

Аўтобус ужо браўся на горку, за якою павінен быў паказацца Дзяржынск, як шафёр нечакана спыніў машыну. Ён выйшаў з кабіны і нешта пачаў капацца ў маторы. Пасажыры таксама не засталіся сядзець у аўтобусе, яны выйшлі на волю, грэліся на сонцы, хадзілі. Прайшло мо якой паўгадзіны, покуль шафёр скончыў сваю работу, выцер анучкай рукі і сеў у кабіну. Як па камандзе, усе кінуліся да аўтобуса.

Засакатаў стартэр, матор бухнуў адпрацаваным газам, і аўтобус крануўся.

Аднак ехалі нядоўга. Цяпер нават неспрактыкаванаму вуху было чуваць, як у маторы нешта падазрона стукае. Шафёр зноў спыніўся і сказаў пасажырам, што далей не паедзе: стукаюць «пальцы» ў маторы. Машына толькі што з капітальнага рамонту, неаб'езджаная, і ён не хоча рызыкаваць.

Спачатку ўсе павесілі насы, а потым сталі раіцца, што рабіць. Выручыў шафёр: ён сказаў, што трэба некаму дабрацца да Дзяржынска, пазваніць у Мінскі аўтапарк, і адтуль павінны выслаць другую машыну. Два чалавекі пайшлі ў Дзяржынск.

Пры дарозе справа быў лясок, і туды скіравалі астатнія — большасць з тых, што ехалі. І ў гэтым ляску адбылася сустрэча двух людзей, якія яшчэ з самага пачатку

дарогі кідалі адно на другое трывожна запытальныя позіркі.

Яго звалі Валодзя Ждан, а яе Шура Рыжык, хоць яна была зусім не рыжая, а светлавалосая. У яе былі вялікія тоўстыя косы, складзеныя ззаду ў цяжкую куклу.

Ждан быў мажны і дужы, выпэйшы за яе на цэлую галаву.

Яны стаялі адно супраць другога і маўчалі, як тыя закаханыя, якім па семнаццаць год, перапоўненыя пачуццём, што магутнай хваляй разліваецца па ўсім целе і скоўвае рухі, адбірае мову, толькі свецяцца, гараць адны вочы, гэтае чулае люстэрка чалавечай душы.

— Бачыш, што я знайшоў,— першае, што мог сказаць Валодзя Ждан, і паказаў Шуры маленькі таўсматы падасінавік. Патрымаў яго на раскрытай далоні і кінуў на мох.

Яна зрабіла рух, нібы хацела схапіць яго за руку, і сказала з дакорам:

— Ну, што ты робіш? Такі грыбок...— Нагнулася і хацела падняць яго.

— Не падымай! — папрасіў чамусьці Ждан. Ён узяў яе за рукі.— Навошта ён табе?

Твары іх былі побач, ён бачыў яе вялікія спалоханыя вочы, бледныя, як мрамур, шчокі, прыпухлыя губы, з якіх верхняя крыху выставала над ніжняй і рабіла жанчыну капрызнай з выгляду.

— Шура... Як даўно я цябе не бачыў... Ах ты, Шура...— Словы, словы — пяшчотныя, палкія, шчырыя словы прасіліся на язык, але ён не мог цяпер гаварыць іх, вось так, ні з сяго ні з таго.— Ах ты, Шура,— ажно прастагнаў ён,— што ты са мною робіш?

Яна адчувала, што ён увесь перапоўнен парывам, што ён увесь — як бочка з порахам, а яна — тая іскра, што можа запаліць пажар. Яна спалохалася, паспрабавала зваліць рукі, але ён трымаў іх моцна, і яна папрасілася:

— Валодзя, перастань... Яшчэ хто ўбачыць... Хадзем, мо ўжо машына...

Нібы вядро халоднай вады вылілі на яго гарачую галаву. «Перастань, яшчэ хто ўбачыць...» Што ў гэтых словах? Прысуд без жалю? «Яшчэ хто ўбачыць...» А каб не ўбачыў? Тады нічога? Ох, гэтыя людскія вочы! Як іх баяцца тыя, у кім жыве, не памерла, чалавечае чулае сумленне! І колькі высокіх і шчырых парыванняў патушылі мо не раз гэтыя строгія людскія вочы!

Ждан нехаця адпусціў яе рукі, адступіўся на крок. Паволі да яго даходзіла, хто яны і чаго тут апынуліся. Што іх звязвае? Колішняе, даўняе, схаванае ад людскога вока па-чуццё? І болей нічога! Затое не дасць ім зблізіцца многае такое, цераз што цяжка пераступіць...

Яны скіравалі да дарогі, туды, дзе чуваць былі крыкі і вясёлы смех. Яна ішла першая, а ён следам — і прагнымі вачыма абнімаў яе ўсё яшчэ стройны, як дзявочы, стан, кідаў позірк на яе моцныя прыгожыя сялянскія ногі, якія ступалі лёгка і зграбна, хоць і былі ў стаптаных басаножках на нізкіх абцасах. Яму так хацелася пагладзіць яе светлыя валасы, заплеченыя ў косы і закручаныя ў тугую цяжкую куклу, што ён ажно адвёў свае рукі за спіну і сціпіў іх пальцамі. Яна ішла не азіраючыся, а яму хацелася затрымаць яе, пабыць яшчэ хоць адну хвіліну сам-насам з гэтай жанчынай, якая так нечакана сёння ўзбунтавала яго кроў, абудзіла даўно забытыя — здавалася назаўсёды, па-чуцці.

Яна далучылася да жанчын і дзяўчат, а Ждан лёг ніцма на траве пры дарозе і ляжаў нерухома, безуважны да таго, што рабілася навакол. Можна было падумаць, што ён спіць, паклаўшы галаву на рукі. Не, ён не спаў! Ён думаў, навошта ім сёння трэба было ехаць у адным аўтобусе недзе за свет, калі ўжо гадоў дзесяць, як яны бачаць адно аднаго ў два гады раз, і то мімаходзь. І вось гэтая экскурсія перавярнула ўсё ў яго душы, закрывавелі старыя раны...

А каб вельмі было што ўспомніць, дык не... Пасля вучобы яго, маладога спецыяліста, прыслалі на работу ў рэдакцыю... За Шурай Рыжык увіваліся не толькі хлопцы, але і жанатыя мужчыны, хоць яна, здавалася, была зусім да іх безуважнай. У яе ўжо быў хлопец — загадчык аддзела Гушчынскі. Як потым даведаўся Ждан, Гушчынскі даўно заляцаўся да Шуры, і з іх нават пасмейваліся: трэба толькі Гушчынскаму памяняць прозвішча на Рыжык — ён быў сам трохі рыжаваты — і выйдзе добрая пара Рыжыкаў.

Мо з-за таго, каб не бачыць Шуры Рыжык, а хутчэй з-за сваркі з Гушчынскім, сваім непасрэдным начальнікам, Ждан перайшоў на другое месца работы.

Праз нейкі час ён даведаўся, што Шура выйшла за муж, але не за Гушчынскага. Гэта яго ўразіла, але не-надоўга.

Хутка пасля таго ажаніўся і сам Ждан.

Мо ён і забыў бы пра сваё непадзеленае каханне, каб не даведаўся нядаўна, што Шура разышлася з мужам.

І цяпер — раптоўна гэтая сустрэча!.. Тут проста нешта фатальнае.

Па тупаце ног, па ажыўленых галасах людзей Ждан зразумеў, што пад'язджае аўтобус.

Яны ехалі зноў. Ждан сядзеў ззаду, сяды-тады ён бачыў з-за спінкі сядзення Шурыну галаву.

Пачало змяркацца. Аўтобус каціў па грунтавой дарозе, за Стоўбцамі звярнулі на Мір. На калдобінах добра падкідала — аж стукала часам рама аб восі.

З «зубрам», які вёз арматуру, пачалі гуляць у перагонкі: то ён абганяў аўтобус, то аўтобус яго. Але нечакана шафёр МАЗа абагнаў аўтобус і паказаў шафёру спыніцца.

Пасажыраў чакала яшчэ адна затрымка: прабіта задняе кола.

Шафёру памагалі ўсе, хто мог і як мог: дамкрацілі, адкручвалі гайкі, здымалі кола, насаджвалі запаску. Скончыўшы, памылі рукі бензінам, потым перакусілі, а мужчыны з радасці і гора ўзялі па чарцы, стала весялей.

Зноў аўтобус імчаў, ужо ноччу, сярод рэдкіх агнёў, асвятляючы фарамі прыбярэжныя таполі, вербы, ліпы, бярозы.

Ноччу, асветленыя жоўтым агнём фараў, дрэвы здаюцца яшчэ прыгажэйшыя. У іх ёсць нешта рамантычна казачнае, фантастычнае, яны, нібы зачараваныя здані, стаяць пры дарозе і не маюць сілы сарвацца з месца, пабегчы за машынай, толькі махаюць сваімі рукамі-галінамі — і застаюцца на месцы.

Праехалі сонны горад — здаецца, Навагрудак, потым зноў замільгалі прысады, і нарэшце ўехалі ў лес.

Ждана пачало хіліць на сон. Яму мроілася, што яны ўжо на месцы, разбіваюць палаткі, укладваюцца спаць, ён нібы нешта згубіў, а што — і сам не ведае.

Але вось ён прахапіўся — ад штуршка. І праўда, яны стаялі, яшчэ чуваць быў прыглушаны скрып тармазных калодак, а пасажыраў тузанула наперад. Стаялі на ростанях, раздвойвалася дарога. Каб не блудзіць па лесе, паслалі «разведку». Марудна цягнуліся хвіліны... Зноў выходзілі з аўтобуса, але стаялі тут жа, нібы баяліся лесу, які абступаў іх з усіх бакоў. Аўтобус выглядаў зусім мізэр-

ным сярод векавых дрэў, нават негустое святло яго фараў неяк гублялася ў каламутнай цемры, і ён здаваўся звычайным лясным светлячком.

Пачынаў прабіраць холад. Адчувалася, што недзе адтуль, з глыбіні лесу, цягне вільгаццю, халоднай лясной вільгаццю, як з крыніцы.

Урэшце такі прыйшлі «разведчыкі» і сказалі, што возера тут, недалёка.

Машына ішла асцярожна, як конь да ракі. Пад коламі часам пыпела вада, аўтобус варочала з боку на бок, па кузаве скраблі галіны, нават сыпалася ўсярэдзіну лісце, мокрае ад расы.

— Бачу ваду! — пачуліся ўзбуджаныя галасы.

Злева цёмным срэбрам бліснула вада. Дарога вяла на самы бераг. Шафёр чужь збочыў і спыніў машыну.

Цяпер усе выскоквалі з аўтобуса, разглядаліся, беглі на бераг, лезлі ў ваду — праверыць, ці халодная. Некаторыя ўжо валаклі ламачча на агонь, іншыя распіналі палаткі.

Жанчыны спакойна вячэралі, потым адны масціліся спаць у машыне, другія пайшлі ў палаткі.

— Кабеты, ці мы сюды спаць прыехалі? — пачала адна з жанчын, поўная і прыемная з твару. — Усё роўна хутка дзень, хадзем лепей пройдземся пры беразе!

Ахвотнікаў сабралася чалавек шэсць, а з мужчын усяго толькі адзін Ждан, ды і то таму, што Шура таксама падала голас ісці.

— Давайце абыдзем усё возера. Няўжо яно такое вялікае, што не дамо рады? — гаварыла другая, ужо ў гадах жанчына, з сівымі валасамі. Яна прыехала сюды з дачкою-падлеткам, але тая засталася спаць у аўтобусе.

Усе згадзіліся.

Пачынала світаць. Папавала такая ціша, што здавалася, чуваць, як спіць і лёгка ўздыхае возера. Дрэвы таксама насцярожана драмалі, гледзячыся праз сон у празрыстую, чыстую, як шкло, ваду, прыкрытую лёгкім вэлюмам туману. Ад вады ішоў халадок, вільготнае, насычанае халоднай парай паветра студзіла лёгкія, бадзёрыла, праганяла стому і сон. Крокі людзей па тупкім, утаптаным беразе аддаваліся далёка. Спрасоння сям-там падавалі голас чуткія лясныя птушкі, патрывожаныя раннім прыходам людзей.

Дзіва-возера, казка-возера, легенда-возера! На цябе

глядзеў бы і не наглядзеўся б, табою любаваўся б — і не налюбаваўся б! Ты зачаруеш кожнага, у каго ёсць вочы, у каго ёсць душа! І невядома, каму болей вінен вялікі Міцкевіч: Марылі Верашчака ці табе, возера! Ва ўсякім разе, ты не пакрыўдзіла, не адптурхнула яго, як яна, ты лячыла яго сардэчныя раны, ён сумаваў, калі быў у разлуцы з табою, боскае люстэрка Свіцязь!

Яны ўсе ішлі берагам, ціха ахалі, задзіралі галовы, дзівячыся па дрэвы, што глядзелі на водную роўнядзь, якая часамі пачынала стракацець кругамі, хацелі разгледзець, дзе ж парэшце скончыцца гэты роўны прасцяг і пачнецца закругленне, залом, за якім бераг пачне крута забіраць улева і сыдзецца з тым месцам, з якога яны выйшлі.

Ждан і Шура Рыжык ідуць апошнія. Перад імі жанчыны нешта гавораць, спрачаюцца, размахваюць рукамі, але да іх далятаюць толькі абрыўкі слоў, здаецца, вершаў. Яны заняты сваім клопатам. Яны нібы вярнуліся ў сваю маладосць, на гадоў дзесяць назад, і жылі там, бачылі сябе яшчэ маладымі, і ім здавалася, што можна так і застацца — у той маладосці, вярнуць назад, перайначыць, пераправіць тое, што было не так зроблена тады...

— Я так рад, што спаткаў цябе! — гаварыў Ждан, ідучы побач з Шурай і абдымаючы яе за талію.

Шура загаварыла не адразу. Яна была задуменная, здавалася, нават безуважная да ўсяго.

— Хіба гэта што зменіць?

Ён чакаў ад яе пачуць не такія словы і таму палічыў за лепшае збавіць тон.

— Хай сабе... Але проста цікава сустрэць чалавека, якога некалі... Ну, да якога адчуваў сімпатыю...

— Гэта праўда ці ты хочаш мяне купіць?

— Няўжо ты лічыш, што я здольны на гэта?

— Прабач, я не хацела цябе пакрыўдзіць...

Яна замоўкла.

— Як ты жывеш, Шура? Я сёе-тое чуў...

— Калі чуў, то не варта і пытацца.

— Яно так... Але мяне ўвесь час цікавіла, чаму ты не сышла з Гушчынскім, — шчыра сказаў Ждан.

— Гэта доўгая гісторыя. І галоўнае — не цікавая.

Яна спатыкнулася на корані, Ждан паспеў абхапіць яе рукамі, і яны абое ледзь не ўпалі.

— Прабач, я такі нязграбны...

— Што ты? Каб не ты, я ўпала б... Але што гэта ты так позна зацікавіўся?

— Позна? А мяне заўсёды гэта цікавіла, але я не люблю соваць нос у чужыя справы.

— Але каб ты пацікавіўся, то зразумеў бы, што ўсё было не так, як многія лічылі.

— Дык што, вінаваты я?

— Адкуль ты ўзяў? Вінавата я — і за гэта расплачваюся.

— У чым жа ты вінавата?

— Што не ўмела распазнаваць людзей...

— А цяпер навучылася?

— Не ведаю. Нездарма кажучь, што кожны чалавек — загадка. Вось ты... Хіба я ведала, што робіцца ў цябе ў душы?

— А што, я павінен быў хадзіць за табою і крычаць: я цябе кахаю? Што сказаў бы Гушчынскі?

Шура толькі засмяялася. Яны ішлі моўчкі. Да іх даляталі словы з верша. Дэкламавала дзяўчына з букетам кветак у руцэ:

...І сам ты, як хустка, белы,
Застыў — не пазналі б людзі...
Далоні кладзі мне на грудзі!
Грэй вусны на вуснах смела!..
А як спюдаёна ляжаць пад зямлёю!
Памёр ты — мінулі ўжо годы!
Вазьмі і мяне ты — памру з табою!..
Мне свету не шкода...

— Глядзі, як людзі ведаюць Міцкевіча, — пазайздроціла Шура.

Іх зноў захапіла хараство возера — ішлі і пазіралі то на дрэвы, якія звешваліся над самай вадою, на тоўстыя разгалістыя дубы і грабы, якія, няйначай, памятаюць задуменную постаць нешчаслівага паэта, што прыходзіў на гэтыя берагі, каб загарэцца натхненнем і падараваць свету новы бессмяротны твор, то на ціхую, празрыстую, як сляза, ваду Свіцязі, на бялявы рэдкі туман, які нізка слаўся па вадзе і засцілаў сярэдзіну возера, на нерухомыя чароты, што адышліся трохі ад берага ў ваду і сталі — пабаяліся глыбіні.

Бераг увесь час закругляўся, здавалася, пройдзеш вярсту — і ён павядзе назад, ажно яны ішлі і ішлі, а да сярэдзіны па-ранейшаму было далёка.

А маладая дзяўчына з кветкамі дэкламавала:

Гушчар лесу пахне чаборам і мёдам,
Жывіцы настоем смалістым.
Там возера Свіцязь, як шыбіна лёду,
Ляжыць паміж дрэваў цяністых.

...Калі ўжо скарацца нам ворагу трэба,
Калі бярэ верх яго сіла,
Няхай нас ударыць гром з яснага неба,
Хай прыме жывых нас магіла!

І раптам праменнае нешта між ночы
Мяне абвіло белізною.
У дол апускаю спалохана вочы —
Зямлі ўжо няма пада мною!

Мы так уцяклі, не пайшлі ў паланянкi,
Да ворага... Глянь — зеляніна:
І зелле, і кветкі — то ўсё свіцязянкi,—
Нас бог абярнуў у расліны.

Шуру, няйначай, гэта навяло на роздум, яна доўга
маўчала, а потым узяла Ждана пад руку і ціха, схіліўшы-
ся да яго, спытала:

— Дык што, Валодзя, ты таксама нешчаслівы?

— Чаму? Наадварот: сустрэў цябе — і шчаслівы.

— А дагэтуль?

— Што дагэтуль? «Счастье было так возможно, так
близко...»

— Але лёс не даў? Лёс... Мы самі часта робім свой лёс,
яшчэ і як! Адзін раз як трэба, а другі раз — зусім не ў
той бок.

— Твая праўда.

Яны доўга маўчалі. Ждан падышоў да вады, запусціў
у яе руку.

— Вада цёплая, хоць бяры ды купайся.

— Глядзі, яшчэ зацягне ў свае цянёты свіцязянка.

— Зацягне і скажа:

Хіба патрэбна блукаць тут з журбою,
Аж да праменьняў світальных?
Лепей, юначка, мы будзем з табою
Плаваць у водах крышталіных.

Дзень праляціць у гульні бесклапотнай,
Выглянуць зоры начныя,

Ты на лілейнай пасцелі пяшчотнай
Сны будзеш сніць залатыя.

Жаль толькі, што я не юнак і што Свіцязь стала абжы-
тым месцам. Хутка ўсе русалкі адсюль уцякуць.

— Хто рамантык, той знойдзе сабе русалку.

— Я знайшоў русалку. Няўжо я рамантык?

— Няўжо я русалка? — Яна звонка зарагатала. —
Нешта мы зусім здзяцінелі. Пяўжо гэта чары возера?..
Стой, а дзе ж нашы кабеты?

Ждан агледзеўся. Сапраўды, яны засталіся адны. Не-
дзе далёка ад іх па беразе чуліся слабыя галасы.

— Давай даганяць! — сказала Шура.

— Навошта? Хіба нам кепска ўдваіх?

Ждан узяў яе за рукі. Яна зірнула яму ў вочы —
уважліва, строга, нібы хацела прачытаць, што ён думае.
А ён абняў яе за плечы, прытуліў да сябе і прыпаў вус-
намі да яе вуснаў. Яна не супраціўлялася, але і не адказ-
вала яму па пацалункі. Рукі яе звисалі долу, а вочы былі
заплюшчаны.

— Пусці, Валодзя... — папрасіла яна слаба і стала вы-
рывацца.

— Не пушчу, — прашаптаў Ждан і яшчэ мацней пры-
туліў яе да сябе, яшчэ з большым запалам стаў цалаваць
яе твар, шыю.

— Валодзя... Дарагі мой, не трэба...

— Я ж кахаю цябе... Няўжо ты не верыш?

Лес раптоўна зашумеў, нібы ачнуўшыся ад сну, за-
трапяталася лісце на яго вяршынях, хоць тут, унізе, бы-
ло па-ранейшаму спакойна і глуха.

І тут жа затупалі ногі, пачуліся галасы — нийначай,
вярталіся жанчыны.

— Г-гэй! Дзе вы?

Ждан і Шура выйшлі з-за дрэва.

— Бач ты іх, яны не спяшаюцца, — укалола іх таў-
стуха і падазрона агледзела, хаваючы з'едлівую ўсмеш-
ку. — А мы вяртаемся назад. Вельмі ж далёка ісці. Канца
не відаць.

— Эх вы, не хапіла пораху, — з дакорам сказаў
Ждан. — Хадзем, я пайду першы. — Яму цяпер было ўсё
роўна куды ісці і што рабіць.

— Каб ты трохі раней гэта сказаў...

Яны пайшлі адна за адной, і Шура была недзе спе-
раду.

«Няўжо мой такі лёс — ніколі не паспяваць?» — падумаў Ждан.

Ён стукнуў сябе кулаком у грудзі, павярнуўся і пайшоў у другі бок — вакол возера. Над возерам, прабіваючыся праз радкавы туман, уставала вялізнае чырвонае сонца.

* * *

Назад яны вярталіся стомленыя, загарэлыя, выкупаючы ў чыстых водах Свіцязі, нейкія ўсе святочныя і памаладзелыя. Гэты раз Ждан выбраў сабе месца побач з Шурай, і яна не прарэчыла. «Калі ты не баішся, то чаго баяцца мне?» — сказала яна разважліва.

Вось на дварэ непрыкметна сцямнела, у аўтобусе таксама стаяў паўзмрок, і Ждану было прыемна сядзець побач з Шурай і слухаць яе такія мілы, з характэрным зрывам на высокіх нотах голас — тады, калі яна пачынала хвалявацца. А хвалявацца ёй было чаго, бо тое, пра што яна расказвала, не магло не пакінуць у яе душы глыбокага следу.

Слухаючы яе, Ждан часам улоўліваў ледзь прыкметны папрок і сабе — гэта было тады, калі яна, як і ў пачатку іх сустрэчы і размовы, вінаваціла сябе, што не ўмее разбірацца ў людзях, вінаваціла сваю нясмеласць. Сваю! То яна ж была дзяўчына, што ад яе патрабаваць смеласці? А вось ён мужчына, хлопец, а не было ў яго той праніклівасці, смеласці, якой патрабуе ад чалавека жыццё. За сваё шчасце, калі ты хочаш, каб яно цябе не абмінула, трэба змагацца, а не чакаць, покуль яно само прыйдзе табе ў рукі, як падае ў рукі яблык з яблыні.

Пэўна ж, вінават Гушчынскі, які тады заляцаўся да Шуры Рыжык, а потым пешта як бы перадумаў, але ж і ён, Ждан, мог набрацца смеласці і спытаць у той жа Шуры, што ў яе з Гушчынскім. Мог ён пра гэта спытаць у Шуры? На цяперашні розум — мог, і ніхто не сказаў бы, што ён нетактоўны, што лезе не ў сваё. Але ж каб гэта ведаў тую ліхую бяду.

— Добра, што з Гушчынскім у мяне не дайшло да сур'ёзу, інакш... У мяне быў малодшы брат, тады ён трапіў у турму, хоць, праўда, выпадкова...

Ждан уявіў сябе на месцы Шурынага брата. Выпадкова — мякка сказана. Хлопец усю вайну быў звязаны з

партызанами, дастаўляў зброю, разбіраў снарады і міны, даставаў тол і перадаваў у лес, а на яго нехта напісаў, што ён служыў у паліцыі. У якой паліцыі ён мог служыць, калі ў сорок чацвёртым яму было семнаццаць гадоў? На допыце ён сарваўся, даў волю свайму гневу. І апынуўся на Поўначы.

— Адночы мы сабралі грошай і маці адправіла мяне да брата. Дзяжурны на прахадной сказаў мне: «Зараз яны будуць вяртацца з работы. Вось сядай тут і пазнавай свайго брата». Я яго не пазнала, хоць усе вочы прагледзела. Усе яны былі нейкія аднолькавыя, шэрыя, запыленыя. І ён мяне ледзь пазнаў — пакідаў мяне, лічы, малою.

Гісторыя была доўгая і сумная — як потым Шура вярталася без рубля грошай у кішэні, бо ўсе да капейкі аддала брату. Але свет не без добрых людзей, памаглі. То спагадлівы праваднік узяў яе ў сваю каморку, то салдаты, якія ехалі цераз Маскву на Брэст, захапілі яе ў сваю цяплушку.

Ждан нецярпліва перабіў яе:

— Але пры чым тут Гушчынскі?

Шура паглядзела на яго доўгім праніклівым позіркам, нібы сказала: «Валасы сівеюць, а розуму не нажыў», — усміхнулася.

— Ты стаў нецярплівы. Я цябе такім не ведала.

— Усё можа быць, — пакрыўдзіўся Ждан, але пастараўся схаваць сваю крыўду. — Тады я меў час на цярпенне, цяпер у мяне гэтага часу ўжо няма.

— Не крыўдуй, Валодзя. — І Шура пагладзіла яго левую руку, якая ляжала на калене і амаль дакраналася да яе калена. — Якраз гэтым цярпеннем ты мне і падабаўся, калі хочаш ведаць. У параўнанні з другімі нецярплівымі...

— Э-э-э, глупства! Цярпліваму заўсёды дастаюцца аб'едкі, — груба адказаў Ждан і тут жа пашкадаваў свайго рэзкага тону.

Але Шура, відаць, зрабіла выгляд, што не зразумела намёку.

— І ўсё ж я — за цярплівых.

— І дарэмна!

— Не думаю. Жыццё трымаецца на іх.

— Яны толькі стрымліваюць жыццё...

— Яны яго стабілізуюць...

Размова гатова была перарасці ў спрэчку, і Ждан у час спахаліўся — замоўк, а потым нагадаў Шуры:

— Я пытаўся пра Гушчынскага...

— Вось гэта якраз яркі экзэмпляр нецярыплівага. Думаю, па яго месцы ты зрабіў бы іначай.

— Што ж ён зрабіў?

Шура задумалася, і Ждан яе не падганяў.

— Ты адчуваеш, як змяніўся час? — спыталася яна раптам. — Узяць якіх дзесяць гадоў назад — і цяпер.

— Не разумею, пра што ты. — Ждан глянуў ёй у цёмныя вочы, такія блізкія ад яго, такія свае, родныя, што ў яго аж зайшлося сэрца.

— Ну, атмасфера...

— А-а-а, разумею! Неба і зямля... Дык што?

— Дык вось... Ніякначай, усё той «пільны», якому нечым не спадабалася наша сям'я, напісаў на мяне ў райком заяву: яна на ідэалагічным участку работы, у рэдакцыі, а між тым брат яе сядзіць у турме за службу ў паліцыі. А яна гэты факт у сваёй аўтабіяграфіі напэўна ж утаіла. Ну, а калі ёсць заява, то будзе і справа. Гушчынскі як наш камсамольскі сакратар павінен быў праверыць факты. І ён праверыў! На сходзе, які разглядаў «асабістую» маю справу, ён патрабаваў выключыць мяне з камсамола за ўтойванне факта з біяграфіі. Добра, што заступіўся рэдактар, то далі толькі вымову... — Голас яе сарваўся, яна закрыла твар рукамі і замоўкла.

Ждан прыслухаўся: мо плача? Не... Яму стала трохі сорамна: здавалася, ён ведаў Гушчынскага, ведаў Шуру Рыжык, а вось такі факт неяк прайшоў міма яго свядомасці і не зачапіў за жывое. Чужы лёс? Чужы боль? Ніякначай, гэта... Ждан хацеў успомніць, калі гэта было, чаму ён не трапіў на той сход, — і ніяк не мог успомніць. І ён неяк вінавата спытаўся ў Шуры:

— А калі гэта быў той сход? Нешта я не памятаю.

Шура ўжо сядзела, адкінуўшыся на спінку крэсла, скрыжаваўшы рукі на грудзях.

— Ты быў у адпачынку. Я гэта запомніла. Я шкадавала, што цябе няма. Думаю, што ты не маўчаў бы.

— Усё можа быць, — другі раз за гэты вечар паўтарыў Ждан гэтую фразу. Што цяпер клясціся, што гаварыць? Дарэмна. — А ведаеш, Гушчынскі знешне да цябе не змяніўся, я гэта заўважыў бы адразу.

— Ого, ён хітры. Хацеў застацца сумленным у вачах людзей.

— А што? Ён рабіў так, як тады рабілася. Цяпер усё гэта выглядала б па-іншаму.

— Смяешся? Цяпер гэтага зусім не было б!

— Каб не было таго, не было б і гэтага.

Шура павярнула да яго галаву, хмыкнула.

— Ну і філосаф! З табою толькі пачні гаварыць! Пятвойму выходзіць, што дарога да добрага вядзе цераз кепскае.

— Выходзіць, што так,— каб пазлаваць Шуру, сказаў Ждан. — Як ішлі мы з табою.

— Мы? — здзівілася Шура. — У кожнага была свая дарога. Твая, спадзяюся, светлая і прамая.

— Смяешся! Адны зігзагі, пад'ёмы, спускі, калдобіны і тунікі.

— Не наверу. Я думала, што толькі ў мяне такія зігзагі.

Яны зноў адхіліліся ад таго, пра што пачалі, але зноў і зноў вярталіся да таго часу, калі ішлі побач, калі бачыліся на рабоце, калі маглі сказаць адно аднаму хоць слова, хоць усміхнуцца. Дзіўна, але яны гаварылі пра мінулае, якое было больш як дзесятак гадоў назад, так, нібы гэта ўсё было ўчора, а пра тое, што адбывалася з імі ўчора, год назад — не гаварылі ні слова, нібы яго, таго ўчора, і зусім не было. Яны гаварылі пра той час, калі іх нешта звязвала, калі іх лёсы-дарогі маглі перакрывавацца, і не гаварылі пра тое, калі кожны ішоў адзін. І гэты апошні час, які па колькасці быў у дзесяць разоў даўжэйшы, цяпер здаваўся ім зусім кароткі, нібы яго і зусім не было, нібы цяпер, нядаўна, яны і зусім не жылі, а жылі толькі тады, калі былі блізка, ведалі адно пра другога, і вось цяпер, калі яны зусім побач.

Што гэта і як гэта назваць?

Ждану раптам стукнула ў галаву гэтая думка, і ён нібы ачнуўся, вярнуўся з таго стану, у якім быў. Ён стаў углядацца ў вокны, каб вызначыць, дзе яны, бо дагэтуль ён нібы не заўважаў, дзе яны і што з імі. І так і не ўстанавіўшы, дзе яны, ён зноў вярнуўся да сваіх ранейшых думак і сказаў сам сабе: «Дзякуй табе, Свіцязь, што вярнула мяне ў мінулае, што вярнула ў маладосць. Інакш я ўжо ніколі туды не вярнуўся б. Адзін не вярнуўся б...»

І толькі калі яны прыехалі ў горад і Ждан праводзіў Шуру дадому, несучы на плячы свой лёгкай рукзак, а ў рука — яе сумку, яны трохі пацікавіліся тым, што ў іх цяпер. Ждан расказаў ёй пра сябе, хоць яна, пэўна, і сама ўсё ведала, а калі не ведала, то здагадвалася, і зусім спакойна і абыякава прыняла тое, што расказаў пра сябе Ждан. А расказаў ён нямнога: як ажаніўся, нібы жартам, як жыў без усякай цікавасці з жонкай. Мо на бяду, а мо і на лепшае, у іх не было дзяцей. І вось цяпер, калі ён зноў сустрэў яе, Шуру...

Яны спыніліся ля пад'езда пяціпавярховага дома.

— Можа, зойдзеш да мяне? — спыталася Шура.

Яна не сказала, хто там у яе дома, а гэта многа значыла для яго. Ён трохі падумаў, а потым сказаў рашуча:

— Сёння позна. А вось... калі? У сераду, у восем вечара, я прыйду да цябе. Якая кватэра? Трыццаць тры? Добра. — Ён падаў ёй руку і сказаў на развітанне: — Дзякуй табе, дзякуй Свіцязі, што вярнулі мяне ў маладосць. Да сустрэчы!

Падаць руку...

Хлопцаў я баялася, уцякала ад іх, ніколі не слухала, што яны гаварылі. Асабліва не любіла я ўсякіх пахвальных слоў, кампліментаў. Яны не лашчылі маё вуха — за імі я чула зусім другое: прыхаваны фальш. Таму хлапечыя словы не мелі нада мной улады, я ніколі не адчувала над сабою іх магіі. Я не ведала яшчэ, што гэтыя словы маюць большую сілу тады, калі гаворацца не на хаду, не жартам, а адзін на адзін, у нейкіх іншых, інтымных абставінах, з вуснаў у вусны...

Мо таму ва мне і ўкаранілася вера, што я застануся такой роўнай і разважлівай і нішто не зменіць размернага і спакойнага цячэння майго жыцця. Я паволі нават прывыкала да думкі, што застануся адна, без пары, бо не толькі не ўмела яе выбіраць, а не хацела нават, каб выбіралі мяне самую.

...Аднойчы вечарам я вярталася дадому. Накрапваў дожджык, людзей на вуліцы было мала. Я ішла хутка, глядзела пад ногі, каб не ступаць у лужыны на асфальце, і ледзь не наткнулася на чалавека. Ён плёўся паволі, яго трохі вадзіла ў бакі. Я абмінула яго, але ён нібы ачнуўся і затупаў ззаду, не адстаючы, пачаў нешта гаварыць. Я хацела пабегчы, але ён уцапіўся мне за рукаў плашча. Я закрычала. Ён аскаліўся ва ўсмяшцы і абазваў мяне брыдкім словам. Тады я, не думаючы, што будзе, ударыла яго па шчацэ. Ён адразу нібы працверазеў — стаў на месцы і апусціў рукі. Я кінулася бегчы, са страхам чуючы за сабою яго хуткія крокі і лаянку. На шчасце, уперадзе я заўважыла чалавека. Гэта прыдало мне смеласці і сілы.

Я дабегла да таго чалавека і ўцапілася яму ў руку.

— Там нейкі п'яны... Памажыце мне...— задыхаўшыся, прамовіла яму проста ў твар.

Мужчына ўзняў галаву і прыветліва ўсміхнуўся:

— Не бойцеся, ён вас не кране.

І мы пайшлі ў яго бок, я трымала яго пад руку, незнаёмага мужчыну ці хлопца, і мне не было ні сорамна, ні страшна. Наадварот, я адчула сябе намнога дужэйшай і смелай. Вось і той чалавек, што мяне даганяў. У мяне прабег па скуры мароз... Цікава, але той зрабіў выгляд, што нас не заўважыў зусім: ішоў сабе, перавальваючыся з нагі на нагу, і пешта сам сабе мармытаў.

Мы прамінулі яго, і я міжвольна спынілася.

— Вам не ў той бок? — спытаў мой сусед.

Дагэтуль я была занята сабою, сваімі пачуццямі і тым чалавекам, што хвіліну назад размінуўся з намі, і толькі цяпер глянула на таго, з кім ішла пад руку. Гэта быў яшчэ малады мужчына, мо трохі старэйшы за мяне, у капелюшы, чарнявы, з прыемным мяккім выразам твару, сярэдняга росту, добра апрануты.

Мне стала самой сорамна, што я так доўга разглядаю незнаёмага мужчыну. Ён апусціла вочы і сказала вінаватым голасам:

— Прабачце, але ў той бок я баюся.

— Што ж, калі вы згодні, то я вас правяду. Вам далёка?

— Не вельмі... Пару кварталаў... Калі ласка... Я вам так буду ўдзячна! Вы нібы з неба ўпалі мне на дарозе. Што я рабіла б адна — не ведаю... Якраз нікога побач... І тут вы...

Словы самі сабой зляталі ў мяне з вуснаў, і я ўжо злавіла сябе на тым, што раней ніколі, ні з адным хлопцам не была такою гаваркой, як сёння з гэтым незнаёмцам.

Ён павёў вачыма ў мой бок і сказаў з роздумам:

— Добра, калі ў бядзе ёсць побач нехта, хто паможа.— І мо засаромеўшыся банальнасці, сказаў ужо рэзка, з насмешкай у голасе: — Як бачыце, я нічога не зрабіў, нават пальцам не зварухнуў, а вы кажаце: каб не я... Мо гэта мне пашанцавала, што я раптам праводжу такую дзяўчыну...

У яго апошніх словах я пачула тое знаёмае, чаго я заўсёды баялася і чаго не любіла слухаць, але сёння яму я гатова была дараваць і не гэта... А ён гаварыў далей:

— У жыцці такія выпадкі рэдка бываюць. Са мной,

напрыклад, першы раз. І, як ні дзіўна, за гэта я павінен буду дзякаваць таму п'янаму дзядзьку, які вас так напалохаў, што вы нават не заўважылі, як узялі мяне пад руку...

Толькі цяпер гэта да мяне дайшло, і я рэзка вырвала сваю руку.

— Прабачце...— Я праз сілу сказала гэтае слова.

Ён павярнуў да мяне галаву, і я ўбачыла яго поўныя дакору вочы. Твар яго пасуравеў.

— Вы мяне не так зразумелі, гэта я павінен прасіць прабачэння за неасцярожнасць... Я ніколі не лічыў шчырасць чалавечай заганай... Мо таму, што сам шчыры... А вы спалохаліся шчырасці. Так?

— Цяпер свет такі, што са шчырых людзей могуць толькі смяцца.

— Мне здаецца, вы паўтараеце словы свае бабкі, а не свае, уласныя...

Так непрыкметна мы апынуліся ля майго дома.

* * *

З таго часу мы пачалі сустрэкацца. Я ведала, што яго завуць Анатоль Шахновіч, што ён працуе на вялікім заводзе механікам. Ён прыходзіў да нас не часта — у тыдзень раз, а то і радзей — скардзіўся, што няма часу, збіраецца паступаць на вярхоўнае аддзяленне політэхнічнага інстытута.

Шчыра прызнаюся — ён мне спадабаўся. У ім усё, здаецца, было на месцы, ён быў заўсёды засяроджаны, сур'ёзны. Ён не дазваляў сабе ні грубага жэсту, ні вольнага слова, ні пошлага намёку. Я проста зайздросціла яго стрыманасці. Такім мне і ўяўляўся сапраўдны мужчына. З ім прыемна было пагаварыць аб чым-небудзь сур'ёзным, пасядзець у кіно ці паспрачацца аб нядаўна прачытанай кнізе. Мяне толькі здзіўляла, што яму не падабаліся вершы. Я думала спачатку, што толькі сучасныя, ажно не — усе. Затое прозы ён чытаў многа, асабліва прыгодніцкай, навукова-фантастычнай. Вядома, чалавек сам звязаны з тэхнікай — рукі ў яго ўсе паабіваны, у масле, з чорнымі пазногцямі, а галава забіта нейкімі формуламі, схемамі, чарцяжамі, праекцыямі. Але пры мне ён стараўся меней гаварыць аб гэтым.

Пакрысе я стала заўважаць, што мне робіцца чагосьці

сумна. Часам дома без прычыны пасваруся з маткай, на-крычу на брата, які лянуецца рабіць урокі, а ўсё бегае з кампаніяй на вуліцы ці сядзіць у кіно. На рабоце час цяг-нецца доўга-доўга, а той тыдзень, калі ён ні разу не прыйдзе, здасца месяцам. Неяк пра гэта я сказала нават яму. Ён толькі ўсміхнуўся, нічога не адказаў. Але пасля таго хадзіць стаў часцей, хоць і ненадоўга, усё спяшаўся, каб не спазніцца на работу, калі ішоў на другую змену.

Неяк вечарам мама пайшла да суседкі, брат сядзеў над задачамі, а я ўзялася шыць сабе новыя фіранкі на вокны. Зазваніў званок. Па званку я ўжо здагадалася, што гэта Анатоль. Я ўскочыла і пабегла адчыняць.

Ён увайшоў, павітаўся і неяк нясмела стаў у парозе.

— Праходзь далей. Чаго ты?

— Не, я толькі на хвіліну...

— Чаму?

— Сёння я на другой змене.

— У цябе вельмі часта другая змена...

— Праз тыдзень... Ты ж ведаеш...

Пакуль мы стаялі і гаварылі ў парозе, брат непрык-метна вышмыгнуў на вуліцу. Я пачула толькі стук дзвя-рэй. Чамусьці сёння мяне не ўзрадавала тое, што ён не застаўся сведкам нашай размовы. Толькі чаму?

— А дзе твая маці? — спытаў Анатоль.

— Недзе выйшла. А што, ты баішся са мною?

Ён быў сур'ёзны, нечым нават як бы ўсхваляваны.

— Цябе якраз не баюся. Ты не з пароды страш-ных. На жаль, я ведаю такую пароду... Некалі табе рас-кажу.

— Буду чакаць таго «некалі». — Я знарок цяжка ўздыхнула.

Ён не адказваў на жарт, заклапочанасць не сыходзі-ла з яго твару.

— Ну, я пайду, — неяк няпэўна сказаў Анатоль.

Мне хацелася, каб ён пабыў, але што зробіш?

— Калі трэба, то ідзі.

Я нахілілася да яго і пацалавала ў шчаку — першы раз! Яго нібы апякло. Ён ірвануўся да мяне, але нешта яго стрымала.

— Люба... Люба...

Голас яго задрыжаў, словы нібы заселі ў горле.

— Ты часам не хворы? — спытала я неспакойна.

Ён стаяў, апусціўшы галаву, маўчаў, сцяўшы вусны,

толькі пад скурай на шчоках варушыліся жаўлакі. Твар яго паволі пакрываўся потам. І вось ён расцяў вусны.

— Я хворы, ты праўду кажаш... Нават горай, чым хворы. Хвароба — гэта глупства ў параўнанні... Толькі я ніяк не магу табе сказаць... Не хапае смеласці...

— Ты ж сказаў, што мяне не баішся. Дык чаго ж маўчыш?.. Хадзем сядзем.

Я ўзяла яго за руку, падвяла да канапы. Мы селі. Ён адкінуў галаву на спінку канапы, задумаўся. Вочы пазіралі на столь у адну кропку.

— Я не маўчу, Люба... Я крычу! Усё ва мне крычыць! Няўжо ты не чуеш?

Нейкі страх раптоўна ахапіў мяне — падсвядома я адчувала, што трачу яго, трачу назаўсёды — першага чалавека, з якім я не пабаялася гаварыць, сядзець побач, пускаць у сваю кватэру, у сваю душу... Я яму так давярала, я была з ім шчырай, як з маткай... І вось ён аддаляецца ад мяне, аддаляецца, паміж намі вырастае сцяна ці прорва, яна разбірае нас, разлучае, раз'ядноўвае... Ён прападае... Яго няма... Навошта тады я адна, навошта?

Мяне абудзіў яго голас:

— Люба, чаму ты не пытаеш, што са мною робіцца? Няўжо табе ўсё роўна?

— Ах, Толя, што ты гаворыш? Няўжо мне ўсё роўна? Толькі я баюся, што ты пакрыўдзішся, адмахнешся ад маіх роспытаў... Гавары! Я гатова да самага горшага.

Ён сеў прама, упёрся рукамі ў калені, пазіраў у падлогу. Ён увесь час адводзіў ад мяне вочы. Гэта я заўважала і раней, а сёння ён яшчэ, здаецца, ні разу не зірнуў мне проста ў вочы...

— Ты мо і гатова, а вось я сам... Я ведаю, што толькі я скажу — і ты адвернешся ад мяне назаўсёды, я болей не ўбачу цябе ніколі... Таму я не гаварыў, таму так доўга цягнуў... Але, урэшце, нельга, каб так цягнулася бясконца...

Ён аддаляўся ад мяне, адплываў, нейкая сцяна ці прорва зноў пачала вырастаць паміж намі. Мы стаялі як на расколатай крызе — па адной палове ён, на другой — я, і бурнае цячэнне няўмольна раздвойвала крыгу і цягнула яе кавалкі ў розныя бакі. На адным кавалку ён, на другім — я... І нічога не можа нас болей злучыць. Нічога!

— Нават вось гэтыя хвіліны, якія ты са мной, я хачу прадоўжыць, бо болей...

Ён замоўк.

— Гавары! Гавары! Гава-ры-ры-ы! — прашу я са стогнам.

І ён гаворыць — нібы б'е мне ў сэрца халоднай сталлю, халоднай і вострай.

— Я... жанаты...

Я падаю ў пропасць. Усё... Канец...

* * *

Праз тыдзень пасля яго прыходу я атрымала ліст. Спачатку хацела яго парваць, не распячатаўшы, але спакуса даведацца, што піша Анатоль, была такой вялікай, што не змагла. Да Анатоля ў мяне жыло дваістае пачуццё — то я ненавідзела яго, то шкадавала. Кажуць, калі толькі шкадуеш, то яшчэ не кахаеш. Мне здаецца, што не. Блізкага чалавека заўсёды шкадуеш. А мо і не? Адкуль мне гэта вядома? Гэта я гавару з чужых слоў...

Разрываю канверт. Вымаю спісаную роўным буйным почыркам паперу. Рукі ў мяне дрыжаць, і я пенавіджу сябе за гэта. Чаго я павінна хвалявацца?

«Мілая Люба!

Я ўсё ж асмеліўся напісаць табе. Павер, інакш я не мог. Я павінен табе сказаць усё, інакш... Думаў спачатку прыйсці да цябе, але ўспомніўшы, якая ты была тады, калі пачула ад мяне тыя страшныя словы, проста збаяўся і рашыў напісаць.

Я пішу не для таго, каб ты даравала мне. На гэта ў мяне няма ніякага права і ніякай надзеі... Хату толькі, каб ты ведала, што ў жыцці не ўсё так проста і што чалавек часам ператвараецца з гаспадара, уладара, каваля ўласнага лёсу ў звычайную ляльку ў руках нейкіх фатальных сіл. У мяне гэта ўсё пачалося са знаёмства з адной асобай, якая занадта хутка стала маёю жонкай. Я стаў жанаты як у казцы: лёг у пасцель нежанаты, устаў жанаты... У мяне хапіла дурпоты прыйсці ў госці да знаёмай, якую, дарэчы, бачыў усяго другі раз, і пасля вячэры легчы з ёю ў адзін ложак. Ранічкай нас падняла з пасцелі маці гэтай дзяўчыны, якая... Не магу ўсяго пісаць, ты мне даруй і за гэта, але хачу, каб ты зразумела ўсю нізкасць гэтых людзей, як і маю нікчэмную прастату... Дык вось, яна нас падняла венікам і літаральна пагнала ў загс. Вось як я стаў жанаты! У мяне не хапіла тады смеласці, па да-

розе ў загс, уцячы куды-небудзь, урэшце скочыць пад колы трамвая... Я, наіўны, думаў, што мо не адзін я так жанюся, што ў наш век касмічных хуткасцей гэта не так ужо і нова... Не ведаў я тады, што быў не першы з тых, каму даводзілася пераступаць гэты «гасцінны» парог. Затое стаў апошнім... Потым... Але што з таго, што я зразу меў потым? Я дорага за гэта павінен быў заплаціць. Са страхам я стаў чакаць, калі ў нас з'явіцца дзіця. Мне хутчэй хацелася ўбачыць, ці падобна яно да мяне... І вось малому ўжо два гады, а я ўсё гляджу на яго і пытаю ў сябе: што ж у яго маё? Вочы? Не! Нос? Здаецца, трохі падобны. Валасы? Сярэднія паміж маімі і яе — ні чорныя, ні светлыя. І так усе два гады — то знаходжу нешта сваё — хоць круцінку, то нічога не знаходжу — і тады га-тоў палажыць на сябе рукі... Мала таго. Яна чакае ад мяне помсты за падман, за прыніжэнне, яна чакае расплаты — яна баіцца мяне і ненавідзіць. Яна бачыць кожны мой крок, кожны мой рух, яна ўся як узведзеная спружына. І горш за ўсё, што яна мяне любіць. Яна чапляецца за мяне, як дзікая кошка. А я пачынаю яе ненавідзець...

І вось я спаткаў цябе, чалавека нібы з другой планеты, чалавека, аб якім мог толькі марыць і сніць... Я так мала ведаў людзей! Быў такі бесклапотны і недалёкі! І вось за гэта пакараны жыццём!.. Няўжо ж ты сустрэлася мне для таго, каб адцяніць яшчэ болей глыбіню майго падзення? Ці для таго, каб падаць мне руку і выратаваць, выпягнуць мяне з гэтай ямы, у якую я трапіў так безразважна, так наіўна! Ці мо... Мне страшна нават падумаць, і я маўчу... Я рад толькі, што спаткаў цябе, бо цяпер ведаю, што на зямлі не адна погань, а ёсць і такія, як ты! Я шчаслівы, інакш я зненавідзеў бы свет!.. Не падумай, што я хвалю цябе, каб заваяваць тваю спагаду, твае сімпатыі — не! Я гавару шчыра — і гэта адзінае, для чаго я так гавару.

І яшчэ... Дазволь, дай мне права хоць калі-небудзь паглядзець на цябе хоць здалёк, дазволь хоць калі-небудзь прайсці па тых сцежках, па якіх мы з табой хадзілі, каб хоць на хвіліну ажылі ў маім сэрцы тыя шчаслівыя пачуцці, якія перапаўнялі мяне тады, калі ішла побач са мною. Вясновы промень, цень пчасця, чароўны сон — вось хто ты для мяне. Напішы мне, прашу цябе! Напішы! Я буду такі шчаслівы, як ніхто ў свеце. Напішы!!!

Да скону твой Анатоль Шахновіч.

У канцы быў прыпісан «канспіратыўны» адрас, незнаёмае прозвішча.

Я чытала ліст і плакала... Але адказу ўсё ж не дала. Не магла я адступіць ад свайго.

Тады праз тыдзень зноў атрымала пісьмо. Кароткае, вострае, як брытва. У ім я ўлавіла пагрозу — цераз сябе ён пагражаў мне. «Ты адзіная, што звязваеш мяне з жыццём. Калі ў ім не будзе цябе, яно траціць для мяне ўсялякі сэнс». Я задумалася. А што, калі гэта сур'ёзна? Калі яму сапраўды цяжка? Калі ён гатоў на ўсё, а я ў такую хвіліну не падам яму рукі, адварнуся? Што, калі ён... Я ўспамінаю яго словы з першага ліста. «Ці мо... Мне страшна нават падумаць, і я маўчу». Што ён хацеў сказаць? Што? Што?

Мяне ахапіла вялікая трывога. Але я прымусіла сябе маўчаць!

Тады прыйшоў яшчэ адзін ліст — ужо зусім не падобны да першых. Словы яго палілі мяне агнём. «Як цяжка расчаравацца ў самым дарагім, у самым святым на зямлі! Няўжо і праўда, што ўсе такія, як мая жонка? Няўжо? Сэрца маё не мірыцца з такім довадам, а свядомасць кажа, што гэта праўда. Тая адзіная, не падобная, святая — такая ж самая, як і ўсе, як твая жонка, твая цешча. Каб толькі добра ім, ёй самой, а што кепска некаму, што нехта гіне, просіць літасці, дапамогі — ім напляваць! Яны гатовы толькі працягнуць руку, каб узяць тое, што выгадна...»

Не, такога я не магла стрымаць. Я напісала адказ.

* * *

Мы ўжо ляглі спаць, як пачуўся рэзкі доўгі званок. Так да нас ніхто раней не званіў. У ім чулася трывога ці пагроза — нешта такое страшнае, незвычайнае. Мы схаліліся ўсе — маці, я, брат. Пайшла адчыняць маці. Чамусьці яна нават не спытала, хто звоніць, — адчыніла адразу.

У пакой зайшлі дзве жанчыны — адна старэйшая, другая яшчэ даволі маладая. Адразу відаць — маці і дачка. Маці ўжо грузная, з буйным тварам, дачка — хударлявая, рухавая, з вялікімі вачыма, з тонкімі вуснамі, з нервовым тонкім носам.

Мне адразу стала холадна.

Першая, маладая, не зводзіла з мяне вачэй. Яны гарэлі нядобрым бляскам.

— Чаго вы хацелі? — спытала ўрэшце мая маці.

— Гэта ты Люба Ліхтаровіч? — падыходзячы да мяне ўпрытык, спытала маладая. Рукі яе, сціснутыя ў кулакі, узняліся, і я міжволі зрабіла крок назад.

— Я Люба... А што вам трэба? — Голас у мяне дрыжаў, і сама я пачала калаціцца, як голы на марозе. «Што я такое зрабіла? Што ім трэба?.. Няўжо гэта тыя?»

— Што нам трэба? Я прыйшла забраць у цябе свайго мужа! Дзе ён тут у вас схаваўся? Дзе? Не аддасце — я паклічу міліцыю!

Спачатку мяне, як варам, абліло чырванню сораму, страшэнна ганебнага, бруднага сораму — я забрала ў яе мужа! Мне гавораць аб гэтым у ночы перад маімі роднымі. Я гатова была праваліцца праз зямлю. Язык мой прысох у роце, а я не магу прамовіць і слова, я гляджу, як загіпнатызаваная, на гэтую пчуплую сярдзітую жанчыну і сама сабе здаюся нікчэмна малой істотай, якую вось зараз раздушаць між пазногцяў. Я закрываю твар рукамі.

— У нас нікога чужога няма, — чую я голас маці. — І вы не маеце права крычаць на нас. Мы вас не ведаем, хто вы...

— Не ведаеце, то будзеце ведаць! — загрымеў ад парога другі голас, трохі сішлы, грубы. Я чую цяжкія крокі, тая, старэйшая, набліжаецца да мяне.

— Ты што ж гэта сям'ю разбіваеш, разлучніца?..

Тут яна яшчэ дадала некалькі слоў, якіх ад жанчын я ніколі не чула.

І ўжо другі голас — тонкі, як напятая струна, сярдзіты:

— Яна не ведае! Не прыкідвайся! Усе людзі ўжо ведаюць! Дзе ён прападае начамаі, дзе, калі не з табою ў пасцелі? Дзе ты дзела майго мужа, шлюха, дзе? — крычыць маладзейшая.

Я чую на сабе яе гарачае дыханне, мне здаецца, што вось зараз на маю галаву пасыплюцца яе ярасныя ўдары.

І тут здарылася нечаканае. Пачуўся рэзкі, загадны голас брата:

— Прашу вас выйсці! — І ён расчыніў дзверы насцеж. — Інакш я выведу вас і без міліцыі. Тут ніякага вашага мужа не было і няма.

— Смаркач! — завішчала дачка. — Не да цябе прыйшлі, дык і заткніся. Мы да гэтай сукі...

— Што? — Ён грозна падышоў да яе. — Ты яшчэ лашся? Марш за дзверы. — Ён азірнуўся, схапіў табурэтку. — Марш!

Жанчыны выскачылі, пасылаючы нам праклёны.

У тую ноч мы доўга не спалі. Маці прабірала мяне, лаяла, угаворвала, плакала, шкадавала. Брат маўчаў, а калі маці пачынала вельмі ўжо насядаць, заступаўся.

А што я магла сказаць, чым апраўдацца? Вінавата... Мала таго, што пазнаёмілася з жанатым, дык яшчэ завяла перапіску. І вось, калі ласка. Пісьмы — нітачка, за якую яны ўхапіліся і прыйшлі сюды. Зло ўзяло на яго...

Дзень, якога я ледзь прыкакала жывая, аказаўся не лепшы за ноч. Яна, гэтая жанчына, прыйшла да нас на работу. На шчасце, дырэктара ў той час не было, паехаў недзе ў камандзіроўку, і з ёю гутарыў старшыня мясцкома Міша Кузьмічэнка, яшчэ малады мужчына, вясёлы і несур'ёзны для свае пасады. Ён выклікаў мяне па калідор.

— Я цябе лічыў... і цяпер лічу — спіплаю дзяўчынай. Думаю, што не памыляюся... А гэтая, што прыходзіла, — мне хочацца назваць яе моцным словам, прабач, — гэтая жанчына гэтулькі выліла на цябе памыяў, што калі б усё прымаць сур'ёзна, то не ведаю... Ты была б не ты, а нешта невераемае... Шчыра кажучы, адразу мне хацелася папрасіць яе за дзверы — у яе ўсе замашкі гандляркі і вулічнай дзеўкі. Але што зробіш? Я — афіцыйная асоба, прымаю яе заместа дырэктара. Павінен быў не вылазіць з рамак... Супакоіў як мог, сказаў, што разбяромся і прымам меры... Так што глядзі... Не думай, яна на мне не спыніцца, дойдзе і да дырэктара. Гэта з такой катэгорыі, што да бога дастане...

У канцы ён нясмела спытаў, што ж усё такі было па самай справе. Я шчыра ўсё расказала — як пазнаёмілася, як потым каялася, калі дазналася, як урэшце пашкадавала яго і напісала ліст.

— Калі выкліча дырэктар, — сказаў мне Міша Кузьмічэнка, — гавары, што не ведала, жапаты ён ці не, — гэта раз. Па-другое, што адносіны ў вас былі чыста сяброўскія, звычайнае знаёмства. Так ці не? Не чырваней, мы ж дарослыя...

— Калі трэба будзе, я вазьму даведку ад доктара, — сказала я і яшчэ больш пачырванела.

— Правільна, — падхпіў Міша Кузьмічэнка. — Вазьмі... І самае галоўнае — што ты цяпер наогул не водзіш з ім ніякага знаёмства. Ліст напісала проста з жаласці да яго... І глядзі, каб ніхто не мог даказаць, што гэта не так. Вось і ўсё. Можаш працаваць спакойна.

Мяне ўзрадаваў яго сяброўскі тон і шчырае спачуванне. Неяк я адчула сябе смялей.

Пасля той памятнай ночы прайшло два дні, і я атрымала ліст, у якім Анатоль прасіў мяне дазволу сустрэцца. Ён кляўся, што яму трэба сказаць мне нешта вельмі важнае, што ад гэтага залежыць яго лёс...

Толькі цяпер я са страхам адчула, што яго лёс для мяне не абыйкавы. Няўжо я кахаю яго?.. Я не магла дачакацца таго дня і часу, калі было прызначана спатканне. Сэрца маё прагнула сустрэчы, хоць у свядомасці я праклінала сябе за легкадумнасць: я ж дала сабе слова ніколі больш не бачыць яго і не гаварыць з ім, — што б там ні сталася. Адзінае, чым я сябе супакойвала, — гэта што я не пакажу яму, кахаю яго ці не, буду весці сябе так, каб ён падумаў, што яго для мяне ўжо больш няма на свеце. Мо гэта яго астудзіць.

* * *

Я не пазнаю сама сябе... Мы памяняліся ролямі...

Мы сядзелі на лаўцы ў скверыку. Над намі шумелі ліны, ужо сям-там пафарбаваныя ў жоўты колер. Першыя нажоўклыя лісточкі ўжо ляжалі на дарожках, шапцелі над нагамі ў людзей. Набліжалася восень...

Мы сядзелі і гаварылі. Ён трымаў маю руку ў сваіх далонях. Ён быў вясёлы, нават сяды-тады спрабаваў жартаваць. Я разумела, што гэта настрой чалавека, які рашыўся на ўсё. Так, прынамсі, выходзіла з яго слоў. Адзінае, што яго турбавала, — гэта што яго жонка кусае мяне і можа нашкодзіць мне на рабоце.

— Няўжо гэта ўсё, што ты хацеў мне сказаць? Гавары мне, што ты надумаў рабіць?

Ён задумаўся, закусіў ніжнюю губу.

— Што? Вось што! Слухай. Усё залежыць ад цябе. Мой лёс у тваіх руках... Калі ты мяне толькі кахаш...

У мяне забілася сэрца, я заплюшчыла вочы і адкінула-ся на спінку лаўкі. Ён гаварыў далей — хутка, узбуджана:

— ...Тады я гатовы на ўсё, мне нічога не страшна... Я кіну яе, кіну ўсё. Я пайду за табою, толькі скажы... З ёю развядуся — так ці інакш. Я не дарую ёй здзеку над сабой... і асабліва над табою. Што — ты вінавата?

— А як яна даведалася пра мяне?

Анатоль замоўк, глянуў на мяне і апусціў вочы.

— Яна лазіць па маіх кішэнях. Знайшла твой адрас... Ты даруй, што я такі непрактычны... Мне ніколі не даводзілася займацца ніякімі сакрэтнымі рэчамі, у мяне ўсё на паверхні — бяры, глядзі...

Я слухала — і нібы мяне рассякалі на дзве палавіны. Адна крычала: «Што ты робіш, куды ты? Там вір, там пропасць, ты загінеш! Ты не ўбачыш болей белага свету! Гэтая ведзьма не дасць табе болей прасветлай гадзіны, яна стане сачыць за кожным тваім крокам, стане гадзіць табе, бэсціць, таптаць у грязь. Яна зробіць усё, каб ты зненавідзела таго, з-за каго рашылася на такі крок! Ты безрассудная! Ты прападзеш!» А другая даводзіла іншае — шчыра і пераканаўча: «Не бойся, ідзі смела! Кінь сваё соннае спакойнае жыццё! Ты знайшла чалавека, якога пакахала, які спадабаўся табе душою, характарам, выглядам, чалавека, які разумее цябе, а ты яго. Ведай, што ў жыцці такія шчаслівыя выпадкі здараюцца адзін толькі раз! Не абыходзь свайго шчасця!.. Не забывай, што шчасце само ў рукі не ідзе, яго трэба заваяваць! Трэба перамагчы ўсе злыя сілы, якія сталі на вашай дарозе, як у таго чалавека, што шукаў кветку папаратніку на купалле. Не бойся кінуцца за сваё шчасце ў вір, у агонь! Толькі той варты шчасця, хто змагаецца за яго! Змагайся — і ты пераможаш, ты будзеш шчаслівай, вось пабачыш!»

Каму было паверыць, якой палавіне? Дзе, на чым баку праўда? Хто прарок?

Да мяне зноў даляцеў Талеў голас:

— ...кажу яшчэ раз: калі ты толькі мяне кахаеш, я гатовы на ўсё... Толькі папярэджваю: нам будзе нялёгка, нам давядзецца перажыць усяго, покуль мы збудзем сабе шчасце. Калі ёсць у цябе сілы, калі ёсць цярпенне — згаджайся. А няма — што ж, я застануся адзін...

Ён кажа праўду... Я кахаю яго... У мяне ёсць сілы і цярпенне ўсё вынесці... Мы збудзем сабе шчасце... Адчуваю, што я, як і ён, гатова на ўсё.

Раптам перад зрокам маім праплывае спалоханы

твар маці, і я, здаецца, вось над самым вухам чую яе папераджальны голас: «Дачушка! Адумаўся! Што ты робіш? Ты загубіш сябе і мяне!.. Я лепш памру, чым буду цярпець такую ганьбу ад свае дачкі!»

Усё ўсярэдзіне ў мяне ледзянее. Увесь запал, уся смеласць прападаюць адразу.

Я спыталася ў Толі:

— А ты падумаў, што скажа мая маці?

— Маці...— задумліва паўтарыў ён.— У кожнага з нас ёсць маці... Самы блізкі чалавек... А мы не пытаем у яго нават парад... Калі б я перад тым, як ісці ў госці... спытаў сваю маці...

— Вось бачыш... Я ведаю, што скажа мне маці... Яна ўжо сказала. Я чула яе голас...

— Скажы, каб і я ведаў,— папрасіў Толя.— Не, лепей маўчы. Я ведаю сам.— Ён паклаў мне на вусны палец.— Ты спалохалася?

— Я не ведаю, што табе сказаць. Дай мне падумаць. Хоць тыдзень.

— Добра. І я падумаю.

Лёгка сказаць — думаць. Тут трэба рашаць... Думаць ужо дарэмна... Тут трэба рашаць... Я думаю... Я рашаю... Кінуць усё... Што ўсё? Яго? Гэта так проста! Скажаць яму: «Мы з табой болей не знаёмы!» Як проста, як праявічна проста! І потым усё стане на месца: будзе спакойна на рабоце, перастане з трывогай і страхам пазіраць на мяне маці, не будзе падазрона цікаваць за мною брат. Усё стане на месца... Я буду зноў такой, якой была дагэтуль...

Ды ці стану я зноў такою? Ці змагу я выкінуць з сэрца тое, што там засела? Не! Хіба толькі з сэрцам! Я буду чужой, незнаёмай сабе! Я ўзненавіджу сябе за тое... за тое, што прамыяла на спакой... сваё шчасце! Да д'ябла спакой! Ён надакучыў мне за мае дваццаць сем год... Дваццаць сем! За годам год, за гадамі годы... Не заўважыш, як табе трыццаць... А потым... Невядомае? Спакой і цішыня... Сон, яда, работа... Работа, сон, яда... Цішыня і спакой... Не, даволі!

З такімі думкамі ішла я ў кабінет да дырэктара, калі мяне выклікала сакратарка. Я ведала, навошта ён мяне кліча. Толькі не ведала, што скажа.

Заўсёды высёлы са мною, дырэктар сёння быў змрочны. Ён ледзь прыкметна кінуў галавой на маё прывітанне.

— Сядайце,— ён паказаў на крэсла перад яго сталом. Я села — нібы на гарачае вуголле.

Ён спытаўся спачатку пра работу: як выконваецца план, як паддаецца тэма, як ідуць доследы. Па-мойму, гэта ён добра ведаў і так, без мае інфармацыі, праз загадчыка аддзела.

Але я сказала.

— З вашых слоў відаць, што вы працуеце... А вось ваш загадчык кажа зусім іншае...

Дырэктар пакапаўся ў паперах, нешта хацеў знайсці, мо які доказ сваіх слоў, але потым махнуў рукою.

— Ён кажа, што вы многа часу траціце на ўсякія пабочныя справы... напрыклад, на любоўныя гісторыі...

Я ўскочыла з крэсла.

— Што? — не сваім голасам спытала я.

— Сядайце, я яшчэ не ўсё сказаў. Не кіпяціцеся... Вы маладая, прыгожая... Што ж тут такога? З кім гэта не было? Так? — Ён нават усміхнуўся.— Сядайце, прашу вас! Вось так... Вы ведаеце, што нядаўна ў мяне была жонка... гэтага вашага знаёмага... Ведаеце? Ну дык вось... Я вам скажу, гэта непрыемная жанчына... І я не хацеў бы болей бачыць яе тут, у маім кабінёце. Вы разумееце?

Спачатку да мяне не дайшоў прыхаваны сэнс яго «Вы разумееце?», а потым мне нібы стукнулі чым цяжкім па галаве. Кроў застукала ў скронях. Я ўстала. Ён маўчаў, толькі не зводзіў вачэй з майго твару.

— Я вас добра разумею,— сказала я.— Дайце мне толькі падумаць.

— Даю вам адзін дзень.

Дырэктар устаў з-за стала.

І вось я думаю. Адзін дзень... Тыдзень... Што думаць? Тут трэба рашаць!

Асеннім вечарам

1

На горад апусціўся дажджлівы вечар вераснёвай пары. Людзі пасля работы спяшаліся ў магазіны, каб купіць што-небудзь, спяшаліся ў кіно ці яшчэ куды — вуліцы не былі пустыя, і слотны роўны дожджык нікога не палохаў — у большасці, асабліва ў моладзі, вопратка на восень была апошняя моды — непрамакальная, з башлыкамі-капюшонамі, але не ўсе хавалі пад іх свае кудлатыя галовы. Што для іх значыў гэты дробны назойлівы дожджык? Яны нават зімою будуць хадзіць з голымі грывамі, характэрным рухам галавы страсаючы з валасоў пушышкі снегу. У моладзі, як і ў дзяцей, яшчэ моцна сядзіць жаданне вылучыцца сярод другіх. Толькі з гадамі гэтае жаданне пройдзе, ды і то не ва ўсіх: чалавек любіць здзіўляць свет, і ў гэтым адна з прычын вечнага прагрэсу.

У амаль няспыннай плыні людзей, што ішлі па трауары шырокай вуліцы, нічым асабліва не вылучаючыся, ішла маладая пара: і ёй і яму было недзе па дваццаць, мо нават ёй меней, а яму трохі больш. Для светафора яна ледзь не трапіла пад машыну — ці мо была задумаўшыся, ці нечым узбуджана, — хлопец ледзь паспеў схопіць яе за рукаў балоннай блакітнай курткі з капюшонам, які ад рыўка зваліўся ёй з галавы на плечы, адкрыўшы светлыя хвалістыя валасы колеру вымачанага лёну — трэшкі папярэстыя, з блакітным адлівам.

Яны пачакалі, пакуль загарыцца зялёны сігнал, і пайшлі далей — яна па-ранейшаму рвалася хутчэй, а ён усё стрымліваў яе за руку.

Збоку можна было падумаць, што яны нечага пасварыліся, што дзяўчына адчувае сябе як бы вінаватай перад

хлопцам і ёй непрыемна ісці з ім поплич, бачыць яго — і яна парывасца ўцячы.

А колькі хвілін назад яны выйшлі з прахадной фабрыкі, дзе навучэнцы праходзілі вытворчую практыку. Хлопец — яго звалі Анато́ль Гасце́й — быў майстрам групы, у якой займалася Жана Кулікоўская. Пазнаёміліся яны месяц назад, калі пачаліся заняткі, майстар нешта з таго часу як прывязаўся да Жаны, — так і стараецца правесці, як у яе ідзе работа, то падпільнае, каб застацца з ёю адной, прайсціся. Вось і сёння: дзяўчаты з іх групы ўжо ўсе пайшлі, яна затрымалася ў раздзявалцы знарок, думала, і ён пойдзе з імі. Ды не: не адстае. Яны доўга ехалі трамваем, цяпер тут засталася прайсці некалькі кварталаў да інтэрната.

Майстар быў сярэдняга росту, плячысты, у светлым жаўтаватым кароткім плашчы, з цёмнымі доўгімі валасамі набок, ад чаго ён увесь час рэзка кідаў галавой улева, каб валасы з левага вока ляглі на месца. Ён быў даволі прыемны з твару, з роўным вострым носам і кароткімі тонкімі вусікамі, з поўнымі вуснамі і пахабнымі пукатымі вачыма цёмнага колеру.

— Як твой майстар, — гаварыў хлопец, паварочваючы да Жаны свой твар, — павінен зрабіць табе вымову, Кулікоўская: ты сёння знарок затрымалася. У мяне няма часу гэтак доўга цябе чакаць.

— А хто цябе трымаў? — не паварочваючы галавы да майстра, адказала Жана. Яны гаварылі на «ты» — такі ўжо ўзрост, хоць ён быў майстар, а яна яго вучаніца, студэнтка. — Я не прасіла.

— Дапусцім, што так... Але паслухай, — гаварыў далей майстар, пазвоньваючы манетамі ў правай рудэ, — што лёс мне прарочыць. Ён кажа, што я на правільнай дарозе. Вось глянь: тут у мяне пяць манетак — чатыры двойкі і адна дзесятка. Я, шпацыруючы тут ля прахадной, загадаў: калі тры разы ўзапар дастану з кішэні дзесятку, маё жаданне збудзецца. — Ён змоўк і шматзначна зірнуў на дзяўчыну сваімі нахабнымі вачыма.

— Што ж ты загадаў? — абы не маўчаць, спыталася дзяўчына.

— Гэта пакуль што сакрэт... Але звязана з табою... — Ён адкінуў валасы з левага вока і зноў зірнуў на Жану з інтрыгай у вачах. Але яна гэтага не заўважыла. — Дык вось, уяві сабе! Я апускаю руку ў кішэню... — Ён, гавора-

чы, робіць гэта зноў — апускае руку ў кішэню плашча, звоніць там манеткамі і дастае адну, разглядае. — І ты паверыш — не тры, а пяць разоў запар я даставаў дзесяць капеек! Ты разумееш, што гэта такое?

— І праўда. — Дзяўчына як бы трохі ажывілася, вочы яе бліснулі цікаўнасцю. — Як гэта ў цябе выйшла? Дай я паспрабую. — І яна смела сунула руку ў яго правую кішэню, дзе звінелі манеткі.

Ён зрабіў рух не пусціць яе — прыціснуў злёгка яе руку да свайго бока, але як бы перадумаў і адпусціў.

Яна апусціла руку на дно глыбокай кішэні яго плашча і абмацала пальцамі нешта такое металічнае, не надта вялікае, вуглаватае, з тупымі шыпамі — і дастала наверх, здзіўлена глянула на хлопца.

— Што гэта? — у яе на далоні ляжаў прадмет, які яна бачыла ўпершыню: нібы чатыры зшываныя пярсцёнкі грубай работы з чорнага жалеза, у якія лёгка пралазіла далонь, і пярсцёнкі гэтыя выступалі па тыльным баку далоні сваімі пагрозлівымі чатырма ці пяццю тупымі шыпамі.

Майстар закрыў яе далонь сваёй, спіснуў пальцы і забраў рэч назад. Ён нават як бы трохі разгубіўся пад яе пільным позірмам, што за ім раней не заўважалася.

— Гэта... такая штучка. Называецца кастэт.

Жана памаўчала: нешта як бы знаёмае.

— Кастаньеты я чула, а вось кастэт — першы раз. Навошта гэта? — спыталася яна, хоць да яе ўжо трохі даходзіла прызначэнне гэтага прадмета.

Ён пагардліва скрывіў вусны.

— Няўжо не ведаеш?

— Не...

— Святая прастата! Гэта адзін з прадметаў навучання. Ведаеш? Вось так, па чэрапе. — І ён пастукаў правай рукою з надзетым на пальцы кастэтам у адкрытую далонь левай рукі. — Дае выдатны эфект.

— З адмоўным знакам?

— Чаму з адмоўным? — здзівіўся майстар. — З самым сапраўдным плюсам, — дадаў ён самаўпэўнена.

— Нешта не верыцца. Мой бацька кажа: бой — не ўмалот. І гэта, відаць, праўда.

— Старая песня.

— Не ўсё старое — кепскае.

— Як правіла — і без выключэння.

Жана толькі цяжка ўздыхнула. Нечакана для сябе гэтая рэч — кастэт — як бы падвяла рысу пад тым, што яна думала пра майстра. У яе ў душы сядзела ад бацькоў сялянская асцярожнасць: не давяраць чалавеку адразу. Нават і тады, калі ён здаўся табе вельмі добры і шчыры. І нават тады, калі ты яго спадабаў з першага позірку. Сем разоў адмерай — раз адрэж, прыгледзься, распазнай — тады ўжо раскрывай душу, падавай руку.

А гэты Анатоль адразу здаўся ёй нейкі падазроны — проста так і лезе, як аса ў вочы. Так яна ўжо яму спадабалася, жыць без яе ён не можа! Нібы да яе ён тут і не бачыў дзяўчат, нібы няма тут лепшай за яе ў сто разоў у іхнім вучылішчы. Проста яму нешта трэба ад яе, а чаго — яна здагадваецца, ужо не маленькая. Ды пра каханне думаць яшчэ рана — ёй, па крайняй меры: бацькі жывуць у калгасе, бацька механізатар, а маці дома, апошнім часам хварэе на раматус, прастудзілася на ферме. А яшчэ двое школьнікаў: пракармі, апрані, абуй!

Праўда, каб яна сказала дома, што да яе заляцаецца такі хлопец, ды яшчэ майстар, — пэўна ж, адразу сказалі б, што не будзь дурніцай, не адпыхвай яго, а трымайся абедзвюма рукамі. Кулікоўскія — людзі не гордыя, а больш практычныя, і ты не адставай, будзь разумнай.

Але чамусьці сама яна не хоча быць такою, як яе бацькі, — яна гордая і не хоча быць іншай. Не хоча яна, каб яе выбіралі. Яна хоча сама вырашаць свой лёс. Ды і гэты Анатоль... Яна ўжо чула сёе-тое пра яго. Не яна ў яго першая, не яна апошняя. Не адна ўжо клюнула на яго вудачку, асабліва зялёныя першакурсніцы. А потым каяліся і плакалі, але было позна. Яна не хоча ісці па іх слядах.

— Нешта піць захацелася, — сказаў майстар. — Давай зойдзем у гастронам. — І ён амаль сілай спыніў дзяўчыну ля дзвярэй магазіна.

Жану гэта пачынала дражніць: раней Анатоль не дазваляў сабе такога самавольства.

— Я не хачу. Ідзі адзін.

— А куды ты спяшыш?

— У інтэрнат. У мяне баліць галава.

— Пабаліць — перастане. Пайшлі!

— Пусці, — яна паспрабавала вырваць сваю руку, але ён моцна спіснуў запясе.

— Не пупчу! — Ён засмяяўся, але смех быў няшчыры, роблены, як са сцэны.

— Пусці, мне баліць! — Жана ледзь не заплакала ад болю. — Я не хачу піць!

— Дык захаці, — дражніўся Анатоль. — Не будзь ганарыстай. Урэшце, хто я табе? На правах майстра магу загадаць.

— Загадвай каму другому, — ужо са злосцю сказала Жана. — Мне няма часу стаяць тут.

— Будзеш каяцца, — ужо закіпаючы злосцю, Анатоль тузапуў яе да сябе, сказаў у твар: — Ты ад мяне не выкруцішся, вось пабачыш.

— Не страш, не баюся.

— Пабайшся. Як нахапаеш двоск на практыцы, тады пабайшся.

— Пусці! — Яна вырвалася і пайшла.

Ён дагнаў яе і моўчкі пайшоў побач.

«Хоць плюй у вочы, а ён скажа, што гэта дождж», — падумала Жана з агідай.

Яны перасеклі вуліцу, прайшлі яшчэ па бульвары, засаджаным маладымі ліпамі, з якіх вецер і дождж ужо трохі паспелі атрэсці пажоўклае лісце, і апынуліся перад высьнявым, у дзесяць паверхаў, новым будынкам інтэрната. Жана без затрымкі хацела прайсці з ганка ў шкляныя дзверы, але Анатоль зноў уцапіўся ў яе руку і затрымаў.

— Не забывай, колькі я сёння зрабіў табе заўваг на практыцы. Заўтра, думаю, ты не будзеш паўтараць сваіх памылак.

— Не забуду. А паўтараць — як захачу, гэта мой клопат.

Жана сказала так і тут жа пашкадавала: майстар змяніўся з твару, яго вочы, і без таго навывада, акругліліся яшчэ болей і ажно ашклянелі, сталі халодныя і жорсткія — і ён яшчэ мацней сціснуў яе руку.

— Прабач, я жартую, — паспрабавала Жана змякчыць яго сэрца.

— Ну, твае жарцікі вылезуць табе бокам. — Ён трохі аслабіў яе руку, але зусім не адпуская. — Я цябе навучу паважаць старэйшых! А то жыла недзе там у пушчы і нічога на свеце не ведаеш. Уся цывілізацыя прайшла міма цябе і следу не пакінула.

— Міма мяне прайшла, а на табе спынілася. Няхай будзе так. Але пусці, мне трэба адпачыць.

— Паспееш... Пабудзь!

— Пусці, кажу!

Я выйшаў з магазіна — хацеў купіць кілбасы, але чарга была доўгая, стаяць не захацелася, — і нос у нос сутыкнуўся са сваім знаёмым, былым гаспадаром кватэры, у якога жыў гадоў дваццаць назад. Тады я толькі ажаніўся, знайшоў сабе пакойчык... Слова за слова — разгаварыліся. Ён ужо збіраўся на пенсію, новыя клопаты... Накрапваў дожджык, але неяк ніхто на яго не зважаў, усе ішлі паволі і нават спыняліся на вуліцы, гаварылі, як і я з былым гаспадаром мае кватэры. Не па малым часе зусім побач ля нас запыніліся хлопцы з дзяўчынай, маладыя, гадоў па дваццаць, як мне здалося. Мо нават ёй трохі менш, а яму — трохі болей. Яны — ці нават толькі ён — хацелі зайсці ў магазін, але яна нечага заўпарцілася, сказала, што ёй не хочацца піць, а ён усё пастойваў і нават пагражаў. Але яна ўсё ж не пайшла, хоць ён ледзь не цягнуў яе за руку. Мы ўжо нават хацелі ўмяшацца, але вырашылі пачакаць: покуль што ў іх нічога такога кепскага не было. Мы пастаялі яшчэ хвілін колькі, развіталіся, і я пайшоў, забыўшыся нават на таго хлопца і дзяўчыну, але праз метраў сто я дагнаў іх — аказваецца, нам было ў адзін бок. Яны і цяпер пешта ўсё гыркаліся, ён яе ўсё прытрымоўваў, а яна ўсё вырывалася ад яго і ледзь не плакала. Чаго яны спрачаліся, я, натуральна, не мог ведаць. Яны прайшлі па бульвары і звярнулі на вуліцу ўправа — якраз у мой бок. «Што за д'ябал, навошта яны мне здаліся? Не хапала мне яшчэ чужога клопату», — падумаў я сам сабе, але пайшоў за імі. Яны хутка звярнулі ўлева, кіруючы да высокага будынка інтэрната нейкага вучылішча ці тэхнікума, а я папраставаў па вуліцы, цікуючы адным вокам, што ж будзе далей. Мяне ўжо зацікавіла гэтая спрэчка, а ў душы закіпала злосць на хлопца. На ганку інтэрната ўсё паўтарылася зноў, як ля магазіна, толькі наадварот: яна хацела ісці, а ён не пускаў.

Чамусьці мяне так і павяло ў іх бок — памалу, не спяшаючыся, я падышоў да ганка, стаў і пачаў слухаць іх спрэчку. Яны мяне, відаць, не заўважалі, а калі і бачылі, то што ім было да нейкага там дзядзькі ў акулярах, якому няма чаго рабіць? У яго свой клопат, у іх — свой. Свет цяпер іх звужаў, яны толькі і бачылі, што адно другога.

Але калі я адчуў, што дзяўчына гатова заплакаць, а

ён яе ўсё не пускае, я ўзышоў на пляцоўку ганка і даволі бесцырымонна ўмяшаўся ў іх спрэчку. Я сказаў, што ўжо колькі часу сачу за імі і мяне проста абурае тая грубасць, з якой ён, малады хлопец, абыходзіцца са сваёю сяброўкай. Яны неяк разгубіліся, я адразу адправіў дзяўчыну ў інтэрнат, яна, праўда, як бы нешта хацела мне сказаць, але, відаць, саромелася ці баялася свайго хлопца, — і паслухмяна пайшла, а той ужо не асмеліўся пры мне яе затрымліваць. Але затое яго цікавасць — а мо і злосць — перакінулася на мяне: хто я і чаго мне трэба? Адказваю, што я проста чалавек, у два разы старэйшы за яго, і мне сорамна за твае паводзіны, малады чалавек. Голас у мяне пачынаў зрывацца, я называў яго на «ты».

«Я не дазволю вам называць мяне на «ты», — сказаў ён мне рэзка, з пагрозай ў голасе. «А ты заслужы, каб цябе называлі на «вы», а не гавары так: «Я не дазволю!» Чаму я павінен называць цябе на «вы», калі ты некультурны грубіян, каб не сказаць горай». Тут ён ужо ўскіпеў: «Стары, лезеш не ў сваё... Зматвайся адгэтуль, покуль цэлыя акуляры». Ну, мяне як абдало гарачаю хваляй — ах ты, смаркач, думаю, і хацеў урэзаць яму як след, але толькі адпіхнуў ад сябе. А ён, відаць, палічыў гэта за маю слабасць, за страх — тут жа падскочыў да мяне і стукнуў па галаве, недзе, здаецца, трохі вышэй левага вуха. Пада мною гайданулася зямля, але я не ўпаў, нават і болю вялікага не адчуў, толькі зазвінела ў вуху. Тут жа саскочылі недзе на зямлю мае акуляры, звалілася шапка. Пачатак быў зроблены, і я быў нават рад, што пачаў першы ён: цяпер трымайся, хлопча!

У маладосці мне часам даводзілася біцца, хоць сам я да нікога першы не лез, а калі і ўвязваўся ў бойку, то для самаабароны, ці каб разбараніць хлопцаў, або заступіцца за пакрыўджанага. І тады я ўжо гатоў быў стаяць да капца. Вось і тут... Ах ты, смаркач! Я прамым з правай сунуў яму ў твар, ён адляцеў ад мяне на момант і тут жа стукнуў мне зноў — як па тым жа самым месцы. Мяне гайданула, боль я адчуў вастрэй, чым першы раз, — здалося, ён ударыў нечым цвёрдым і не зусім вострым. Але ўсе гэтыя адчуванні былі ў мяне цяпер недзе на дзесятым плане. Я ўжо добра не памятаў, што раблю. Без акуляраў я бачыў свайго праціўніка як праз матавае шкло, але гэта мне не шкодзіла пасылаць свайму праціўніку ўдар за ўдарам — з правай, а левай хоць трохі адбіваць яго ўда-

ры. Праз пэўны час, калі мы добра ўжо такі патузаліся, я адчуў, што мой праціўнік хоча ад мяне адвязацца, што я яму ўжо больш не патрэбен. Ясна, раз вінават, то стукнуў — і давай драпака. Але я не даваў яму адарвацца: мы некалькі разоў хапаліся адзін аднаму за вопратку, цэлячы ўчапіцца ў горла, некалькі разоў падалі, качаліся па зямлі. Адзін раз я выразна адчуў сваімі плячыма халодны сыры асфальт дарожкі, але толькі на момант, бо я крутнуўся і ўжо апынуўся зверху над сваім праціўнікам і мае пальцы дакрануліся да яго голай шыі. Але сціснуць пальцы я неяк не паспеў, бо ён спрытна вылузаўся з-пад мяне і ўскочыў на ногі раней за мяне, — ускочыў і кінуўся ўцякаць. Я паспеў схапіць яго за плашч, мы зноў сцапіліся, зноў пападалі і тут жа ўсхапіліся на ногі. Я ўвесь час ішоў на яго, а ён стараўся не падпускаць мяне блізка, замахваўся нагой, цэлячы пад ніз жывата, але трапляў толькі ў сцягно левае нагі, бо я ішоў на яго, таго не заўважаючы, не прама, а бокам.

Я яшчэ не адчуваў у сабе стомы, я хацеў усё ж злавіць смаркача і накруціць яму вушы. Але ў адзін з момантаў, калі мы зноў схапіліся і паляцелі на зямлю, а потым зноў ускочылі на ногі, ён апынуўся далёка ад мяне, і я ўжо не стаў яго даганяць.

Па дарожцы, якая па дыгганалі ішла да інтэрната з вуліцы і якую я адваіваў у нядаўным паядынку, я пайшоў назад. Убачыў белы шалік — яго! — падняў з зямлі, а потым кінуў у той бок, куды пабег хлопец. У канцы дарожкі падняў сваю кепку, знайшоў і акуляры — яны былі нават цэлыя. Азірнуўся: з дзвярэй інтэрната выйшла некалькі хлопцаў і дзяўчат, і той, што ўцякаў, кінуўся спачатку да іх, а потым завярнуўся і стаў абмінаць дом, нібы ўбачыў якую небяспеку. Так яно і было: побач са мной спыніліся два маладыя міліцыянеры. «Што тут было, бацька?» — спытаў у мяне адзін. Я не паспеў адказаць, як другі ўжо з трывогай у голасе спытаўся: «Хто вас пабіў, бацька?»

Пабіў? Мне стала нават трохі крыўдна: праціўнік уцякае, а мне кажуць, што мяне пабілі! Тут я першы раз дакрануўся да свае левае шчакі і адчуў на ёй ліпкую кроў. Вось чаму яны так спыталі!

Я паказаў рукою на светлую фігурку, якая рабілася ўсё меншай. «Вунь той, што ўцякае».

«Вы пастойце, мы зараз яго дагонім», — сказаў адзін

з міліцыянераў. «Як хочаце,— сказаў я ім,— можаце даганяць, а мне няма часу».

І я пайшоў, нават ні разу не азірнуўся, і не ведаю, ці дагналі яны таго хлопца.

Я дастаў хусцінку і стаў выціраць кроў — яна, здаецца, цякла з раны над левым вухам, — якраз тое месца, якое востра забалела ад другога ўдару. «Няўжо кастэтам? — падумаў я са злосцю. — Ах ты, смаркач! Не ведаў я, што ў цябе кастэт, іначай ты ад мяне не выкруціўся б».

Слабасці ў нагах ці шуму ў галаве я не адчуваў і ведаў, што яшчэ мог бы біцца з тым хлопцам «раундаў» тры ці болей. Шкада, што ў гарачцы я не паспеў заўважыць, як ён спусціў з мяне кроў. І дзіўна, што ў мяне нервы былі спакойныя, я нібы не паспеў раззлавацца — нават рукі ў мяне не дрыжалі, а дыханне было як пасля лёгкай размінкі ў спартсмена. Але настрой быў паганы...

Прышоў дадому ў гадзін адзінаццаць. Дзеці спалі, а жонка яшчэ нешта рабіла на кухні. Распрануўся, глянуў на плашч — увесь выкачаны ў зямлі, запырсканы крывёю, а каўнер пад левым вухам дык і зусім чырвоны. Пайшоў у ванны пакой, намачыў ручнік у цёплую ваду, абмыў кроў. Нішто сабе выгляд: левае вока пачынае заплываць, на косці вачніцы супроць вуха — ажно чорная, налітая крывёю пляма. Моцна збіта правае брыво — нійначай, стукнуўся, як падаў на асфальт; моцна баліць левая пашчэнка. Ранка над вухам неглыбокая, і кроў хутка перастала ісці... Нішто сабе гісторыя! Якраз падыдуць табе гэтыя знакі да тваіх акулераў і да сівых валасоў — здэкаваўся я з сябе. І якога д'ябла мяне ўвагнала? А тут яшчэ жонка — убачыла плашч, мяне з ручніком і пачала плакаць. «Інвалідам хочаш застацца? Дакуль ты будзеш такі? Усюды табе трэба ўсунуць свой нос».

Доўга я не спаў у тую ноч, варочаўся і абмацваў гумы, зноў пачынаў «разыгрываць» баталію ад пачатку да канца і знаходзіў многа нявыкарыстаных момантаў. А ўся бяда, аказваецца, у тым, што я мала памятаў, як усё рабілася. Як у тумане! І так было горка, што нейкі там хлапчук пабіў мяне, ужо сівога чалавека. За што? Што я паказаў пальцам на яго некультурнасць, дзікасць? Вось ён ужо лічыць сябе культурным, патрабуе, каб яго называлі на «вы», а хто не захоча, таго ён будзе біць па чэрапе кастэтам — вучыць «культуры». І будзе прыста-

ваць да дзяўчат, вымагаць ад іх страхам таго, чаго не зможа дабіцца іншымі, больш гуманнымі сродкамі. Ах, як шкада, што я мала яго правучыў!

3

Назаўтра майстар Анатоль Гасцей не прыйшоў на практыку ў пятую групу, як абяцаў. Не прыйшоў ён і на наступны дзень. Студэнты потым даведаліся, што ён хворы — нібыта недзе трапіў у аварыю.

Пра «аварыю» ведала адна толькі Жана Кулікоўская. Яна тады, як незнаёмы чалавек у акулерах падышоў да іх па ганку інтэрната і адправіў яе ў будынак, адразу была абурылася гэтым умяшаннем і ледзь стрымалася, каб не сказаць абразлівае слова. Потым адумалася: дзядзька ў акулерах заступіўся за яе, жадаючы ёй добра, яшчэ невядома, чым скончылася б яе спрэчка з Анатолям. І трэба дзякаваць было за гэта, а не абурацца. Яна тады стала ўзыходзіць на свой чацвёрты паверх, а потым яе раптам як пацягнула ўніз: яна вопрамеццю кінулася па лесвіцы, стрымліваючы сябе, прайшла па вестыбюлі, каб не выклікаць падазрэння ў дзяжурнага дзядзькі, і стала ля шклянных дзвярэй, прыгледзелася. Так яна і думала: майстар і той чалавек у акулерах біліся! Жана, як закамянелая, стаяла і пазірала. Чаму яна не выскачыла на двор, чаму не закрычала, не ўзняла трывогі? Гэтага яна не магла сабе растлумачыць і тады і цяпер. Няўжо яна хацела, каб той пажылы дзядзька ў акулерах правучыў маладога нахабнага майстра Анатоля Гасцея? Здаецца, што якраз гэтага яна і хацела. І кожны раз радавалася ў душы, калі бачыла, што дзядзька бярэ верх, што ён наступае. Яна, зусім недасведчаная ў мужчынскіх бойках, адразу, аднак, зразумела, што Анатоль трусіць, што ён, нанёшы ўдар, тут жа хоча адарвацца, уцячы ад праціўніка — як баязлівы шакал уцякае ад смяротна параненага, але яшчэ грознага льва. І раптам яна жахнулася: у Анатоля кастэт! Гэта ж ён б'е таго чалавека ў акулерах кастэтам, тою жалязякаю з шыпамі! А той чалавек напэўна ж з голымі рукамі! Яна кінулася да дзвярэй, каб выскачыць на двор, узняць трывогу, але ўбачыла, як дзядзька паваліў Анатоля, яны пакаціліся па зямлі, як клубок змеяў, нека раптам распляліся і ўскочылі на ногі — далёка адзін ад другога — і зноў Анатоль уцякаў, а дзядзька спасцігаў яго,

чапляўся за яго вопратку і зноў стараўся паваліць. І ў такія хвіліны яна ўжо шкадавала яго, Анатоля.

Усё-такі, што ні кажыце, а ён выбраў яе з сотні ці больш такіх жа дзяўчат, як яна, значыць, толькі ён змог ацаніць яе па-сапраўднаму, ён адзін убачыў у ёй тое, чаго ніхто ў ёй не ўбачыў дагэтуль і мо ніколі не ўбачыць. Значыць, ён яе любіць, ён, майстар, а не які-небудзь злёны студэнт, які ходзіць у бацькавых штанах...

І калі яны зноў счапіліся і ўпалі на зямлю, Жана ўжо з трывогай сачыла, хто з іх наверсе, але ў цьмяным святле вулічнага ліхтара нельга было разабраць, хто каго перамагае, хоць плашч Анатолеў быў святлейшы, чым у таго дзядзькі: усё мільгала ў яе вачах. Зноў яны ўскочылі на ногі, зноў Анатоль кінуўся наўцёкі, але дзядзька гэты раз не даганяў яго, а спыніўся, нешта падняў з зямлі. Нешта белае. Здаецца, Анатолеў шалік. Дзядзька кінуў яго на зямлю, махнуў рукою, нібы сказаў сам сабе: «А няхай ты спрахні!» — і пайшоў па дарожцы да вуліцы. Якраз тут і спынілі яго два міліцыянеры...

Жана больш не магла глядзець. Яна спалохалася за Анатоля і пабегла ў свой пакой. І калі яна назаўтра пачула, што майстар трапіў у «аварыю», яна падумала, што яго затрымала міліцыя.

За той тыдзень, калі Анатоля не было ў іх групе, яна многа перажыла. Задумалася над сваім жыццём, пад вучобай, над сваімі адносінамі да майстра. І сказала сабе: калі гэты чалавек не прыме яе ўсур'ёз, калі яна яму патрэбна як рэч, як цацка, а не як таварыш, сябра, дарадчык, як роўны сярод роўных, то тады ім не па дарозе. Усё будзе залежаць ад яго. Хоць... Хіба ён раскрыве сябе, свае патаемныя намеры? Ён будзе цалаваць табе рукі, толькі каб дабіцца свайго, а потым адвернецца і плюне. І больш не азірнецца, хоць ты ўпадзі ад разрыву сэрца. Як навучыцца пазнаваць чалавека, яго думкі, яго намеры? Як разгадаць, што думае пра яе гэты майстар?

Анатоль Гасцей прыйшоў у групу праз тыдзень — і нічога, здаецца, на ім не засталася ад таго вечара. Толькі зблізку, добра прыгледзеўшыся, можна было заўважыць след сіняка на пераносі, а пад левым вокам яшчэ не растаў чырвоны паўмесяц. Здаецца, нешта ў яго было з верхняю губай — нібы нейкае патаўшчэнне засталася ад удару, але след яго хаваўся пад вусікамі, якія цяпер Анатоль адпусціў большыя і шырэйшыя.

На практыцы майстар не знікаў адразу, як звычайна, а доўга быў з грунай, быў роўны да ўсіх і нейкі нязвычайна ўважлівы — памагаў кожнаму, у каго што не выходзіла, цярпліва тлумачыў, як зрабіць, каб не было браку.

Жане нават рабілася смешна: бач, памякчэў, пайшла на карысць табе тая бойка! Але душой Жана адчувала, што майстар толькі прыкідваецца такім уважлівым, што гэта толькі павярхоўны бок яго натуры, а там, усярэдзіне, усё ў яго зусім інакш. І калі ў час заняткаў ён падыходзіў да яе пару разоў як бы між іншым, каб нікому не кідалася ў вочы, то як толькі скончыліся заняткі і яна выйшла з галоўнага корпусу, ён ужо чакаў яе.

Ён быў апрануты ў шэрае дэмісезоннае паліто, а не ў ранейшы светла-жоўты плашч, у якім быў тыдзень назад: ныйначай, здаў у хімчыстку. Майстар перайшоў ёй дарогу і счытаўся, гледзячы ва ўпор:

— Куды ідзеш, Кулікоўская? — І не даў адказаць, нібы яго гэта зусім не цікавіла. — Мне трэба пагаварыць з табою.

Яны выйшлі на вуліцу. У вочы біў моцны вецер і сек дажджом, нібы надвор'е не мянялася цэлы тыдзень з таго вечара, як яны ішлі разам да інтэрната. Жана нацягнула на галаву капюшон курткі і азірнулася павокал, ці няма каго блізка з іх групы. Здаецца, нікога не было, і ёй стала лепш. Яна не любіла, калі па вачах у сваіх да яе падыходзіў майстар, ды яшчэ на вуліцы, а не ў вучылішчы ці на практыцы. Ужо і так шэпчуць у іхняй групе дзяўчаты, што майстар Анатоль Іванавіч заляцаецца да яе, Жаны.

— Пра што гаварыць? — яна спытала гэта даволі мякка, хаваючы ад яго сваю непрыязнасць, якая жыла ў ёй сёння з самага ранку.

— Знойдзем пра што... Дык куды ты? — спытаў ён, бачачы, што яна верне не ў тую дарогу.

— Мне трэба схадзіць да сваякоў.

Ужо цэлы месяц Жана збіраецца да дзядзькі — матчынага брата, які працуе тут на заводзе, і ўсё ніяк не выбіраецца — няма часу.

— Паспееш. — Ён узяў яе пад руку, але яна тут жа вырвалася. — Ты што, зноў капрызніш?

— А ты не лапай мяне рукамі. Апошні раз кажу.

— А то што?

— Пабачыш...

Ён, відаць, адчуў, што яна настроена сур'ёзна, і засмяяўся калючым, нейкім не сваім смехам:

— Ах ты, дзіця горкае! І яна мяне страшыць. Тут камісар, тут яшчэ і яна. Як тут жыць?

Камісарам яны называлі нампаліта вучылішча, духоўнага свайго настаўніка.

— А што камісар? — пацікавілася яна, і ён, відаць, узрадаваны, што яна паварочваецца да яго добрым бокам, і сам перайшоў на мірна-жартоўны тон.

— Камісар сказаў, што ён увогуле мяне не пазнае. Тут і праўда, мяне цяжка было пазнаць гэты тыдзень... Яму стала вядома, што я аднойчы вечарам перад інтэрнатам распачаў бойку. Што ні ў якую аварыю я не трапіў... Хто мог бачыць? Хто мог далажыць?

— Ну хто ж? — усміхнулася Жана. — Хто ж мог гэта бачыць, апроч мяне?

— Ты што, сур'ёзна? Няўжо ты здольна на гэта?

Ён зусім не пачуў насмешкі ў яе голасе.

— А што, хіба я не здольна бачыць праўду, гаварыць праўду?

— Пры чым тут праўда? Што ты вярзеш?

— Як пры чым? А ты што, не біўся? Не ты біў гэтага дзядзьку ў акульрах?

— Што значыць — біў? Мы біліся сумленна, на роўных.

— Сумленна, кажаш, на роўных? А кастэт? Хіба ў яго таксама быў кастэт?

Анатоль наструніўся, зрабіў знак рукою, каб яна гаварыла цішэй:

— Ты пра кастэт мне ні гуку! Зразумела?

— Вось як! Значыць, ты пездарма ўцякаў ад міліцы?

— Адкуль ты ведаеш?

— Я ўсё бачыла. Нават хацела падысці да міліцыянераў і назваць тваё прозвішча, — гаварыла яна ўжо знарок, каб пазлаваць яго, каб са злосці ён сказаў тое, чаго можа ніколі не сказаць спакойны.

Анатоль стаяў ля яе, сціснуўшы зубы, гатовы, здаецца, кінуцца на яе з кулакамі.

— Чаму ж не падышла? Чаму не сказала?

— Пашкадавала цябе.

— Няўжо ты здольна на гэта?

— Вось бачыш! Я здольна пашкадаваць нават злачынцу, а ты можаш абвінаваціць чалавека, які вучыў цябе

дабру. І б'еш яго кастэтам. За што ты яго біў? Скажы мне сумленна, і мо я яшчэ табе дарую?

— Што ты мне даруеш? Што ты тут выступаеш, як пракурор?

— А ты думаў што? Размахнешся кастэтам — і ўсе цябе спалохаюцца, замоўкнуць?

Яны то ішлі, то спыняліся, і людзі, што ішлі за імі, то абцякалі іх з двух бакоў, як рака абцякае востраў, — адны абцякавыя да маладой пары, якая нешта спрачаецца пасярод тратуара, другія з цікаўнасцю ўглядаліся ў іх, лавілі словы іх спрэчкі, нават спыняліся: што будзе далей?

— Цішэй гавары, а то ўся вуліца чуче, — прыгразіў ёй Анатоль.

— Хай чуче! Хай увесь свет чуче, які ты сумленны і чысты чалавек.

— Ціха, Жана, супакойся, што з табою? — спрабаваў суняць яе ўстрыжаны Анатоль.

— Не супакоюся, пакуль ты не адстанеш ад мяне. Знайшоўся майстар! Выхавацель! Чалавек яму сказаў праўду ў вочы — дык ён яму кастэтам!.. І ты яшчэ хочаш, каб я цябе пасля гэтага любіла? Забі на месцы — не буду! Не магу! — І, памаўчаўшы, дадала: — Ты хоць разумееш, што ты зрабіў, ці не?

— Што я зрабіў? — спытаў ён разгублена. — Што я зрабіў? — перапытаў ужо з надрывам, гучна, не баючыся, што яго пачуюць.

Аказваецца, вось хто святая прастата. Ён зусім не можа глянуць на гэты факт збоку, а не са свайго вузкага пчыліны. Ён у гэтым сваім учынку не бачыць нічога дрэннага. Каб ён ды быў у чым вінаваты? Не можа гэтага быць! Увесь свет будзе вінаваты, толькі не ён. О, ад такога чалавека ўсяго можна чакаць, асабліва калі яму чым не дагодзіш, калі яму наступіш па мазоль.

Жана з пагардай паківала галавой:

— Ты сваім кастэтам разбіў ва мне веру... у цябе. Калі раней я яшчэ думала, што ты чалавек, то цяпер бачу, што ты — карлік, крэтын, табе яшчэ трэба дзесяць год расці, каб стаць чалавекам. Ты хоць разумееш гэта ці не?

Ён маўчаў, стаяў і маўчаў, нізка апусціўшы валасатую сваю галаву. Яна павярнулася і пайшла.

«Цяпер глядзі, каб табе не звалілася часам на галаву цагліна», — з іроніяй падумала Жана пра сваю смеласць.

Назаўтра зранку я падзеў цёмныя акуляры, але яны не схавалі ўсяго, што трэба, і я дадаў яшчэ два пластыры — адзін над правым брывом, а другі — на косці вачніцы насупроць левага вуха. Левая шчака мая распухла, балела папчэнка — я ледзь раскрываў рот. Але ранка ў валасах над вухам за ноч засохла, утварыўся невялікі струп. І гуза там амаль нікага не было. Я нават скінуў павязку з галавы.

Глядзеў на сябе ў люстэрка і смяўся горкім смехам. Ну чаго ты лез? Што ты хацеў? Маладыя пасварацца і памірацца. Што табе да іх? Выхоўвай сваіх дзяцей, у цябе іх двое. Не будзь унтэрам Прышыбеевым, не лезь, куды цябе не просяць. Праўду казала жонка, праўду...

Але жыў нейкі яшчэ адзін голас, які не згаджаўся з тым, што я сабе выказаў перад люстэркам.

А чаму я павінен праходзіць моўчкі міма ўсякага свінства, хамства, нібы яно мяне не датычыць? Сёння я магу гэта балота абысці, а заўтра яно зойме вунь якую плошчу, яно выйдзе з берагоў і прыйдзе ў мой дом, у маю кватэру. Дык чаму я павінен чакаць, пакуль яно прыйдзе, а не змагацца з ім на далёкіх подступах? Калі мы будзем абыхавымі да ўсяго кепскага, што ёсць у нас і побач з намі, то чым мы адрозніваемся ад таго чалавека, які жыве ў грамадстве, дзе чалавек чалавеку — воўк? Нічым!..

Выйшаў з дома — і здаецца, на мяне ўсе сустрэчныя пазіраюць і ў душы смяюцца: стары напіўся, трапіў недзе пад машыну ці яшчэ куды або пабіўся з жонкай, ды, відаць, яна баба не промах, добра апрацавала яго качалкаю... Смешна і грэшна... На прыпынку сустрэў аднаго знаёмага, той вырачыў вочы і кажа: «Ледзь пазнаў. Што з табою?» Давялося тлумачыць. Кажа мне, што я яшчэ лёгка расплаціўся. Вось у яго ёсць прыцель, дужы мужчына, дык той адразу трапіў у бальніцу. Хацеў не пусціць без чаргі аднаго фрасра ў магазіне. І той яму ў падбародак. Адразу зрушэппе мазгоў. «А ты, — сказаў мне на развітанне, — смелы чалавек. Не чакаў ад цябе. Віншую, маладзец». І пайшоў.

Вось яно, запозненае прызнанне, першае спачуванне ці нават пахвала. Праўда, мне ад гэтага не надта лягчэй. Саджуся ў аўтобус і еду. Народу многа. Праціснуўся ўся-

рэдзіну, узяўся за парэнчу, стаю, пазіраю праз свае цёмныя акуляры. Ну, вядома, і думкі змрочныя. Ды тут якраз і здарэнне такое. Спераду ў мяне стаяць дзед і бабуля, яшчэ не слабыя, калі могуць стаяць, нешта гавораць. Але, відаць, не муж і жонка, а проста знаёмыя, бо распытваюць адно другога пра здароўе, пра тое, гэта. Яны так гавораць, а побач з імі сядзяць на двайным сядзенні дзве дзяўчынкі недзе па гадоў дваццаць, не больш. Ну якраз у такім узросце, як тая, што я абараняў ад грубіяна. Сядзяць яны і пазіраюць у акно. Але вось адна ўстала, тая, што ад акна, найпачай, хоча ўступіць месца старым. Не, проста ёй трэба было хутка выходзіць. А тая, што сядзела з краю, пасунулася да акна, ля дзеда ўтварылася вольнае месца. Ён, як стары джэнтльмен, пасадзіў на яго бабулю, а сам стаіць побач з ёю, пазірае на дзяўчо, а яна хопь бы што, яна занята нейкімі сваімі важнымі думкамі, ёй не да старых. І тут адзін чалавек, апрануты проста, але ўжо не малады, нібы падслухаў мае думкі, бо я зноў збіраўся «ўмяшадца». Ён кажа дзяўчыне: «Няўжо ты не бачыш, даражэнькая, што каля цябе стаіць стары чалавек, а ты расселася, як у карэце, і глядзіш у акно?» Але дзяўчына не разгубілася, нават не пачырванела. Мяне здзіўляе, што многія з цяперашняй моладзі не ўмеюць чырванець, — гэта кепская прыкмета. Вось і гэтая — не пачырванела, а толькі павярнула галаву і праз зубы адказала дзядзьку: «Старым месца спераду. І заходзіць яны павінны праз прыдворныя дзверы». Людзі, што былі бліжэй і чулі яе адказ, адны засмяяліся, другія пачалі «абстрэльваць» яе рэплікамі. Адна мне здалася трапнай. Нехта сказаў: «Што ад яе чакаць? Яна ўжо ўсё ведае. Яна і родную матку пасадзіць на месца, калі тая не туды сядзе». Дзяўчына ў спрэчку не ўступала, сядзела моўчкі. А дзед стаяў па-ранейшаму. Я сышоў у цэнтры горада, а яны паехалі далей. Пэўна ж, гэта дробязь, але яна даканала і без таго мой кепскі настрой. А я ж заступіўся за такую вось дзяўчынку. Ці трэба было? Іду і думаю. І не магу адказаць сам сабе.

Насланнё

Стася знайшла яго ў студэнцкім інтэрнаце, пайшла знарок позна, каб застаць яго на месцы. Яна абышла тры ці чатыры інтэрнаты, пакуль ёй сказалі, што Ілья Прахараўка жыве ў 46-м пакоі ў корпусе «б». Ілья сядзеў з хлопцамі і гуляў у шахматы. Ён і тут вылучаўся сярод сяброў сваім ростам і хараством — адразу яе вочы міжволі спыніліся на ім, калі яна зайшла ў іх пакой.

Студэнты па адным, па два непрыкметна павыходзілі з пакоя, нібы ім нешта яшчэ трэба было зрабіць, а яна з Ільёй засталася адна. Яны неяк не знаходзілі слоў. Ён быў насуплена-суровы, а ёй чамусьці хацелася плакаць. Але пакрысе яна пераламала сябе і сказала:

— Цябе не так лёгка знайсці, як згубіць...

Стася села на крэсла пры сталае, агледзелася. У пакоі стаяла чатыры ложка, засланыя пакамечанымі чорнымі коўдрамі з жорсткага сукна. У пакоі быў беспарадак — хлопцы, няйначай, збіраліся ўжо спаць. Непамытыя шклянкі і чайнік стаялі на тумбачцы пры самых дзвярах. На сцяне вісеў партрэт нейкага вучонага — маладога, але з вялікай барадой. Над адным ложкам была прыклеена фатаграфія грудастай артысткі кіно — здаецца, Аніты Экберг. Сам стол быў скрэмзаны формуламі і лічбамі, разрысаваны. У беспарадку ляжалі кнігі і дошка з шахматнымі фігурамі.

Ілья пахадзіў па пакоі, падышоў да стала. Ссыпаў фігуры на стол і згроб іх у скрынку.

— Хіба я табе патрэбны? — азваўся ён урэшце на яе словы і сеў на ложка — якраз той, над якім была прыклеена Аніта ў сваёй глыбока дэкальтаванай сукенцы.

— Я хацела цябе бачыць,— суха сказала Стася.

Ён толькі паварушыўся, пад ім прарэзліва зарышела спружынная сетка.

— То я пайду, калі ты...— Яна ледзь стрымалася, каб не заплакаць.

— Як хочаш,— прамовіў ён абьякава.

— Скажы, Ілья, няўжо табе не значаць нічога гэтыя два гады, калі ты быў у мяне частым госцем? Калі я чакала твайго прыходу, як свята? Няўжо ты так лёгка выкінеш з памяці ўсё тое хорошае, што было між намі? Чым я цябе накрыўдзіла, калі напракнула, калі не зрабіла так, як ты хацеў? — Голас яе ўзбіраўся на высокія ноты, гатовы ў кожную хвіліну сарвацца на плач.

А Ілья сядзеў і нават не варушыўся, як каменны, толькі дробны пот высыпаў у яго на высокім ілбе.

— Няўжо ты такі... бяздушны? — спытала яна, устаючы.

Ён па-ранейшаму маўчаў, упарта пазіраючы ў адну кропку на падлозе.

І ўсё ж ёй хацелася кінуцца яму на шыю, абняць, заплакаць у яго на грудзях, паскардзіцца яму на свой лёс. Ды яна прагнала ад сябе гэтую спакусу — і пайшла, толькі праглынула горкі камяк і ўцяла галаву ў плечы, халадзеючы нутром над яго знішчальным позіркам.

Ён устаў і зачыніў за ёю дзверы. Яны нават не развіталіся.

Стася ішла дадому і праклінала сябе за тое, што пайшла яго шукаць. Цяпер мала таго, што яна перажывала яго страту,— яе мучыў цяжар прыніжэння, якое яна перанясла там, у яго студэнцкім пакоі. Цяжка быць гордай у яе становішчы, але яшчэ цяжэй адчуваць сябе такой прыніжанай. Цяпер ён падумае, што яна вінавата,— сама прыйшла да яго ў інтэрнат. А што яна такое зрабіла? Ёй, як і ўсякай жанчыне, хацелася паказаць — не каму-небудзь, а самой сабе, якую вялікую ўладу яна мае над ім. Аказалася, што не мае ніякай. Яна захацела, каб ён прыходзіў да яе часцей — не раз у тыдзень, а часцей, і не ў будзень, а ў суботу, у нядзелю... А якое яна мае права на яго час? На яго лёс, урэшце? Ён студэнт, вольны чалавек. Ён скончыць вучобу, паедзе працаваць, а яна застанецца тут, з дачкою і маткаю, будзе думаць пра свае звычайныя клопаты, пра тое, як стаць зарплату, каб хапіла да новае, каб дачка не прыясла «хвастоў»; будзе сварыцца са

жміндліваю маткаю, якая ўсё ніяк не можа змірыцца, што яе, старое, ніхто не хоча слухаць — ні дачка, ні нават унучка.

Жыццё яе зноў стане шэрае, як было дагэтуль. Яна выйшла замуж таму, што адкладваць ужо не было калі — яе маладосць з'ела вайна, акупацыя. Яе муж не падабаўся ёй з першага разу, але маці ўгаварыла яе, пераканала, што потым прывыкне. Але яна не прывыкла, а пачала ненавідзець яго. Ён хутка адчуў гэта і пачаў ёй плаціць тым жа. Яны разышліся нават з большай радасцю, чым сышліся. Малой Алачцы было тады ўсяго два гады. Маладая маці — Стася, не ведаючы сну, спакою і адпачынку, выгадавала дачку — тая скончыла дзесяцігодку, пайшла працаваць на завод, а год назад паступіла ў інстытут на вярэнне аддзяленне.

А Стасі часам так хацелася мець сваё сямейнае шчасце, так сумавалі рукі, што ім няма каго абняць, так чарсцвела душа. Шчодрое на ласку жаночае сэрца яе было перапоўнена да краёў, але каму дарыць яе — яна не ведала. Яна баялася. Яна чакала на нейкі цуд. У яе ўяўленні маляваўся нейкі нетутэйшы рыцар, стройны і высокі, пяшчотны, як дзіця, і дужы, як асілак, які з'явіцца аднойчы перад ёю і скажа: я твой, мілая Стася! Я гатоў рабіць усё-ўсё, што ты скажаш. Я так шукаў цябе, я прайшоў увесь свет, пакуль знайшоў такую, як ты. Ты — самая прыгожая, самая любая, самая дарагая!.. Чакала яна доўга, але мо лёс злітаваўся над ёю — яна прыцавала яго.

У парку Чалюскінцаў яна пазнаёмілася са студэнтам — чарнявым, стройным, прыгожым. Яна закахалася ў яго, як дзяўчынка, а ён казаў, што кахае яе. Яны былі шчаслівыя... Не, яна была шчаслівая цэлыя два гады! Яна ўжо прывыкла бачыць яго дома, лічыць яго сваім чалавекам, звывалася з думкаю, што так і павінна быць, што нічога не зменіцца... І трэба ж было ёй навіязваць яму сваю волю, парушаць той парадак, да якога прывыклі яны абое! Так заўсёды: чалавеку мала таго, што ён мае.

* * *

Тая яе крыўда пачала забывацца, жыццё брала сваё. І час ляцеў, як вецер. Яна адчувала, што патроху старэе: нават пачала баяцца люстэрка. Страшна было бачыць, як на твары глыбеюць маршчыны, як сівеюць, нібы пакры-

ваюцца шэранем, валасы, як цяжэй і цяжэй стала падымацца па сходах на свой пяты паверх. І непрыкметна падкрадвалася паўната, якое яна так не любіла і якой баялася: вось яна, старасць! Мяккая, цульхная, як цеста...

Прыйшоў водпуск, але яна нікуды не паехала — не хапала грошай, ды ў дачкі якраз пачалася сесія. Трэба было сачыць, каб хоць трохі заглядвала ў падручнік.

Хадзіла часам толькі на возера, часам у парк — пазагараць, адпачыць душой ад вечных клопатаў, паглядзець на людзей.

Аднойчы побач загаралі студэнты — з канспектамі, кніжкамі, з мячыкам. Яна хацела ўцячы ад іх, бо не давалі спакою. Потым яны запрасілі яе пагуляць у мячык. Слова за слова — аказалася, што яны з політэхнічнага. Яна спытала, ці ведаюць яны Прахарэнку. «Чаму ж не, — дружна адказалі хлопцы. — Ён на апошнім курсе». Яна больш нічога не распытвала, але яны самі расказалі, што ў яго была дзяўчына, але пядаўна выйшла замуж, а ён застаўся з носам...

Напамінак пра Ілью ўсхваляваў яе душу, вярнуў на памяць дарагія яе сэрцу малюнкі... Ды што ўспамінаць? Ужо год, як яны бачыліся апошні раз.

Прайшло які тыдзень ці болей — і да яе заявіўся Ілья. Для Стасі гэта было гromам з яснага неба. Яны абое так разгубіліся, нават не ведалі, што рабіць, што гаварыць.

Час ішоў пад полудзень, Стася адразу ж выскачыла ў магазін. Яна ўзяла кілбасы, некалькі кансерваў і бутэльку чэшскага віна. Калі вярнулася з магазіна, у кватэры быў толькі адзін Ілья: дачка і маці недзе пайшлі.

Ён устаў з крэсла, забраў у яе з рук сумку і занёс на кухню. Потым падышоў да яе і абняў. Так яны прастаялі доўга, і яна нават усхліпнула, уткнуўшыся тварам у яго грудзі. Ціхае шчасце распасцірала над ёю свае мяккія крылы, адыходзіла, як закалелая на марозе, яе спакутаная на адзіноце душа. Яна глядзела на свет вачыма шчаслівага чалавека.

Потым яны разам прыгатавалі абед. Ён раскрываў бляшанкі, бутэльку, кроіў хлеб, яна завіхалася ля пліты, грэла, скварыла, пекла. Яны гаварылі — буркавалі нешта, як галубы, і было ім спакойна і лёгка на душы, нібы і не пайшоў ён ад яе год назад, а толькі так недзе паехаў на тыдзень і вось вярнуўся. І ўся тая злосць, якая жыла ў яе

сэрцы, растала, як вясенні лядок на сонцы. Ён зноў для яе быў мілы і дарагі, а той, халодны і насуплены, якога яна бачыла тады ў інтэрнаце, здавалася, быў зусім не Ілья, а нехта іншы.

Селі за стол. Яна — на крэсле, бліжэй да кухні, а ён на канапе, насупраць яе.

— Ідзі сюды, нам тут будзе лепш.

— Не,— адказала яна,— я хачу бачыць цябе перад сабою.

У яго былі тонкія, нават далікатныя рысы твару, высокі, трохі сціснуты лоб, рэдзенькія прылізаныя валасы на прабор, цёмныя разумныя вочы.

— А ты перамяніўся, Ільюша.

— Ты таксама...

— Ну, я пастарэла. А ты сама цвіцеш.

— Адцвітаю... Вось абараніў дыплом... Думаю, да каго пайсці, пахваліцца? І ўспомніў цябе...

— Дзякую, што не забыў, Ільюша. Віншую цябе... За твае поспехі, за новае жыццё...

Ён еў з апетытам, ніякначай, добра прагаладаўся. Хваліў усё, што браў у рот. Яна рагатала, што ён хваліць нават тое, да чаго не дакраналіся яе рукі: рыбныя кансервы, салату, нават хлеб. І ёй усё ж было прыемна: яна ведала, што калі чалавеку смачна есца за гэтым сталом, што яму тут усё падабаецца, то тут ён пачувае сябе як дома. Што ёй больш трэба на сёння? Яна прывыкла браць ад жыцця не ахапкамi, не абярэмкамi, а малымi дозамi... Ну і няхай. Кожнаму сваё! Сёння ён прыйшоў да яе — і яна шчаслівая, і болей ёй нічога не трэба. Гэты вечар, што б там ні было, будзе іх, і ніхто ім не перашкодзіць быць шчаслівымі...

Яна перайшла да яго на канапу, цяпер яны сядзелі плячo ў плячo, ён абдымаў яе леваю рукою, туліў да сябе і палаваў у шчаку. Яны гаварылі пра нешта нязначнае, лёгкае, прыемнае, словы ішлі самi сабой, яны смяяліся, як малыя дзеці, што вырваліся з-пад нагляду старэйшых і цяпер займаюцца тым, што ім любя. Пасля кожнае чаркі яны цалаваліся ў вусны і хмялелі яшчэ больш — ужо не ад віна, а ад шчасця быць разам, адчуваць побач цяпло жаданага цела.

— Я не думала, што ўбачу цябе болей у нас...

— Мне здаецца, што сёння ў мяне самае вялікае свята ў жыцці...

— Я так многа думала пра цябе, Ільюшка...

Так яна гаварыла, а ён шукаў яе вусны, пасля кожнай фразы доўга і прагна цалаваў у адказ.

Сёння чамусьці ён быў маўклівы — не расказваў, не хваліўся, як раней. Ён любіў расказваць пра людзей подлых, нікчэмных, зласлівых — якія становіліся на яго жыццёвай дарозе і з якімі ён вёў бязлітасную барацьбу і выходзіў пераможцам, таму што яго саюзнікамі заўсёды былі праўда і прынцыповасць. Ён умеў выставіць сябе паборнікам добра і справядлівасці, умеў выклікаць у яе захапленне сваёю асобай. Часам ёй іншы раз рабілася прыкра ад гэтага яго самаўсхвалення, але такое пачуццё хутка праходзіла, забывалася, ён заставаўся зноў для яе адзіным, непарэшным, не падобным да нікога на зямлі, яе самым мілым чалавекам.

...Ён песціў яе грудзі, цалаваў шыю, плячо, туліў яе да сябе, то раптам, адхіснуўшыся, акідваў вачыма яе поўнае загарэлае цела і яшчэ з большым імпэтам пачынаў песціць і цалаваць. Яна ніколі не бачыла яго такім пражным да ласкі, хоць ведала яго ў пасцелі, і ёй было ў сто разоў прыемней адчуваць, што яна, Стася, для яго такая жаданая, такая патрэбная і любая.

У яе кружылася галава, гарачая хваля захліствала сэрца, зводзіла сутаргай мускулы. Яна нібы правальвалася ў мяккую нецялесную бездань і праз кароткія прамежкі забыцця зноў вярталася да памяці... Толькі потым, калі прайшлі першыя хвіліны экстазу, яна адчула нязвыклы цяжар яго цела.

Сэрцы іх моцна стукалі — нібы два молаты білі па адным кавадле...

— Ты мне падабаешся ўсё больш і больш... Калі ты і мяняешся, то ў лепшы бок,— сказаў Ілья, супакойшыся.

— Мужчыны гавораць гэта кожнай... апошняй. Апошняя — самая лепшая. Ці не так?

Ілья закруціў галавою.

— Не, хоць усё і пазнаецца ў параўнанні... За гэты час у мяне было некалькі знаёмых, але іх нельга паставіць нават блізка з табою... Хоць яны і маладыя...

— Бо маладыя бяруць сабе, а такія, як я,— аддаюць сябе без астатку. Ім няма чаго шкадаваць...

— Не ведаю... Але без цябе мне будзе сумна...

— Ну, ты яшчэ будзеш шчаслівы...

— Лёгка сказаць... Вось была ў мяне дзяўчына, а цяпер я адзін...

— Помні адзінаццатую заповедзь — не зявай!
З прыходжай да іх даляцеў працяглы званок.

* * *

Гэтыя некалькі дзён Стася жыла як у сне: заплюшчвала вочы і бачыла Ілью, чула яго голас, адчувала на сваім целе дотык яго дужых далоняў. Шчасце поўніла яе ўсю, яна ні з кім не хацела гаварыць і нікога не хацела бачыць, нібы баялася, што новыя ўражанні сатруць з яе памяці той незабыўны дзень, калі ён прыйшоў да яе і ператварыў шэрае аднастайнае быццё ў свята.

Яна ішла з работы і прысела на лаўцы перад сваім домам. Свяціла сонца, шумелі таполі на лёгкім ветры, ля яе ног галубы збіралі крошкі, насыпаныя некім на асфальт, побач бегалі і крычалі дзеці. А яна, здавалася, нічога гэтага не чула і не бачыла. Перад унутраным зоркам яе стаяў Ілья: вась ён ідзе — у светлым касцюме, высокі, смуглявы, вочы яго смяюцца, абяцаючы нешта добрае і радаснае... Яна міжволі ўстае з лаўкі, ступае крок і... о, божа! Ён і праўда стаіць перад ёю — такі, як яна толькі што бачыла, толькі бледны з твару і з халодным, нават сярдзітым бляскам вачэй.

— Зойдзем у кватэру, мне трэба з табою пагаварыць, — сказаў ён холадна і пайшоў у пад'езд.

Яна ледзь паспявала за ім па лесвіцы — недзе ўжо на трэцім паверсе задыхалася, стала не хапаць паветра, а ён крочыў наперадзе і нават не азіраўся.

А Стасіна сэрца чуе, што нешта тут адбылося, толькі ніяк не можа даўмецца што. Мо трапіў у якую бяду? Але чаму ён такі непрыветлівы, нібы сярдзіты на яе? Што яна яму зрабіла? Яна дагнала яго на пятым паверсе, ён чакаў яе на пляцоўцы. Ён не глядзеў ёй у вочы, нібы баўся, што яна прачытае яго думкі.

Яна не асмелілася спытаць у яго, што з ім, але страх ужо агортвае яе самую. Яна доўга не магла трапіць ключом у замок — у яе дрыжалі рукі. Урэшце дзверы адчыніліся, Стася прпусціла яго першага, зачыніла дзверы.

Ілья сеў на канапу, на тое месца, дзе сядзеў колькі дзён назад, пранізаў яе кароткім позіркам і спытаў нечакана груба:

— Ну, дык скажы, колькі іх у цябе было да мяне?

У яе ўсярэдзіне ўсё пахаладзела, ад твару адліла кроў. Ногі ў каленях задрыжалі, і яна паспяшыла сесці на крэсла.

— Пра што ты, Ілья? — Яна яшчэ не разумела, што ён хоча ад яе.

— Не прыкідвайся! — крыкнуў ён. — Я заразіўся ад цябе, шлюха!

— Ілья, клянуся табе — я здаровая! Ты не мог ад мяне... заразіцца...

— Яшчэ клянецца! У яе хапае нахабства клясціся... Я быў у доктара...

Страшэнная слабасць пахлынула па Стасю — пібы цяжкі груз раптоўна расціснуў яе, прыдушыў да зямлі.

— Не можа гэтага быць, Ілья! Павер мне! Пасля цябе ўвесь гэты год я не ведала ні аднаго мужчыны...

— Перастань, я табе не веру! І не адкладвай — заўтра ідзі да доктара, калі не хочаш, каб гэта было праз міліцыю... Пяты кабінет!

Ён устаў з канапы, пастаяў хвіліну і выйшаў з пакоя.

Стася сядзела і плакала.

Назаўтра зранку яна адпрасілася з работы і пасехала ў другі канец горада — у тую страшную паліклініку, у якую рэдка заходзяць добрыя людзі. Перад уваходам яна азірнулася — глянула ў адзін канец вуліцы, у другі — каб хаця не ўбачыў хто знаёмы. Са страхам яна адчыніла дзверы, гідліва выцерла далонь аб сукенку. Здавалася, тут само наветра насычана бактэрыямі...

Хацела спытаць спачатку ў рэгістратуры, ці браць нумарок, але пасаромелася і пайшла па калідоры, чытаючы таблічкі з нязвыклымі назвамі кабінетаў. Вось і той пяты кабінет...

Некалькі жанчын ужо чакалі ля дзвярэй.

— Хто апошні? — ледзь асмелілася спытаць Стася.

— Вы будзеце апошняя, а я крайняя, — са злараднасцю сказала адна бландзінка з чорнымі падведзенымі бровамі і вейкамі. Здаецца, каб паставіць яе пад душ, то паўгадзіны вада ішла б чорная.

Стася прамаўчала — не было настрою ўвязвацца ў спрэчку. Яна ўздыхнула і хацела сесці на крэсла, але схамянулася. Яна нават баялася прыхінуцца да сцяны...

Візіт нічога пэўнага не даў, нічога страшнага не выявіў. Трэба было толькі тры месяцы хадзіць на праверку,

будуць браць мазкі і рабіць аналізы. Прыпісалі і нейкіх таблетах.

Стася хацела пасварыцца з доктарам: што гэта такое, не можаце сказаць адразу, хворая яна ці не? Але падумала, што лепей пачакаць, пакуль будзе гатовы аналіз. Ішла яна адтуль трохі паспакайнеўшая, але калі пачынала зноў думаць пра ўсю гэтую гісторыю, ёй рабілася млосна. Хацелася нешта рабіць, некуды дзецца, каб вырвацца з гэтага зачараванага кола, у якое яна трапіла.

Праз дзень хадзіла глядзець аналізы. Аналіз быў добры, ніякіх прыкмет хваробы ў яе не знайшлі. Але на праверку і на мазкі казалі прыходзіць. Тады яна не вытрымала і нагаварыла доктару рэзкіх слоў. На шчасце, ён быў чалавек спакойны і толькі ўсміхаўся ў адказ на яе закіды.

— Мы вас трымаем на ўліку, — гаварыў ён разважліва, — для вашага добра. Я вам веру — вы здаровая, але я не веру вашаму партнёру, які даказвае адваротнае. Самы лепшы наш суддзя — час. Пацярпім — і ўсё будзе відаць. Як толькі мы пераканаемся, што вам нічога не пагражае, мы вас адпусцім. Няўжо было б лепей, каб вы ўтаілі ад нас такі факт, а тады прыйшлі да нас... Прафілактыка — першы памочнік медыцыны, вы гэта самі разумееце... Заходзьце, будзем заўсёды рады!

Яна не ўтрымалася — усмешка сагнала з яе твару заклапочанасць і страх.

— Дзіва, што вы рады сваім пацыентам!

— Наш абавязак, дарагая! — сказаў доктар і пагладзіў яе па плячы. — А я думаў, што вы не ўмееце смяцца... Ды ў вас да таго ж і прывабная ўсмешка...

— Доктар, вам небяспечна заляцацца да сваіх пацыентах, — асмялела Стася.

— А што мне застаецца рабіць? — развёў ён рукамі. — Прафесія.

— Ад такой прафесіі можна без пары пасівець, калі не горай...

— Можна палысець, — пажартаваў доктар.

* * *

З самага ранку ёй сапсаваў настрой загадчык аддзела — прынёс панова перадрукаваць некалькі матэрыялаў і зрабіў заўвагу, што яна ўчора была зусім няўважлівая.

На кожнай старонцы ў яе па дзесяць памылак, а то і больш. Такога з ёю ніколі не было.

Зазваніў тэлефон. Яна чамусьці падумала, што гэта ёй, бо яна ўсё чакала званка — ад яго, Ільі.

— Стася, цябе! — крыкнула суседка і паклала трубку на стол.

Стася падышла.

— Алё, я слухаю... Стася, я...

Гэта сапраўды быў Ілья. Голас яго гучаў весела і моцна.

— Дык у мяне ўсё ў парадку, — гучала ў трубцы. — Я здаровы... Можаш супакойцца...

— Я таксама... Здорова. — Стук машынак перашкаджаў гаварыць, ды і не хацелася, каб сяброўкі ведалі, пра што яе пытаюць. — Я ж табе гаварыла, а ты не верыў... Дык чаму ты...

У трубцы пачуліся гудкі. Нехта, відаць, перарваў іх размову. Яна паклала трубку, пачакала — мо перазвоніць. Але званка не было.

Радасць зноў аказалася няпоўнай. Кепска, што яны так хутка скончылі размову. Гэта на яго падобна. Нават не спытаў пра яе, не папрасіў прабачэння... Відаць, па-ранейшаму лічыць, што вінавата яна.

Дзень цягнуўся доўга. З работы прыйшла стомленая і разбітая. Распірануўшыся, адразу хацела прылегчы на канапу, але са спальні паклікала маці.

— Нешта мне холадна, дачушка, — сказала яна Стасі. — Накрый мяне чым цёплым.

Па тым, што маці назвала яе «дачушкай», Стася зразумела, што з маці нешта нядобрае. Яна ўкрыла старую ватоваю коўдрай, прыклала далонь да сухога лба. Лоб быў гарачы. Пайшла па градуснік, доўга шукала. Звычайна ён ляжаў у буфце, разам з лекаствамі. Цяпер яна перавярнула ўсё і не знайшла ні градусніка, ні лекастваў. Пайшла шукаць у шафу. Нечакана ёй трапіла на вочы заліковая кніжка. А колькі дзён назад пытала ў дачкі — пакажы кніжку, што там у цябе, — сказала, што ў дэканце.

Стася разгарнула кніжку, пачала праглядаць вынікі. Большасць было чацвёрак, пракідаліся тройкі і пяцёркі, але мала. Каб хацела дзяўчына, магла б вучыцца. А вось апошні семестр, гэты, што нядаўна скончыўся. Стася ахнула: стаяла два «неуды». І ні слова не сказала ёй!

— Дзе ты там дзелася? — пачула яна слабы голас са спальні. — Дай мне вады.

— Зараз іду!..

Яна забылася, чаго шукала. Пайшла на кухню, наліла маці вады з чайніка.

Давялося ісці ў аптэку — купіць градуснік, а заадно і якога лякарства, бо сёння ўжо доктара выклікаць позна. Яна стала ў чаргу за нейкім салідным дзядзькам у капелюшы і з вялізным жоўтым партфелем. Дзядзька азірнуўся, агледзеў яе з ног да галавы і нечакана сказаў:

— Гэта вы, Стася?

І Стася адразу ўспомніла, хто гэты чалавек.

— А, прафесар, добры дзень! Я вас не пазнала спачатку.

— Як кажуць, буду багаты. — Ён працягнуў ёй руку. — Што вас прывяло ў аптэку? Ну, няхай мяне старасць. А вас?

— Мяне — хваробы, хоць і не свае... Маці захварэла.

Прафесар узяў таблетаў ад галавы, Стася купіла аспірыну і ад кашлю — алтэйкі.

Яны выйшлі разам.

— А як цяпер ваша дачушка? — спытаў ён. — Усё ў яе добра?

— Прафесар, дарогі! Каб жа добра! Гэта ж год назад як яна вам пераздавала, як я прыходзіла прасіцца за яе... А цяпер зноў!.. Во, толькі гадзіну назад шукала лякарства, знайшла яе заліковую кніжку, разгарнула, а там дзве двойкі. Што цяпер рабіць, і сама не ведаю.

Прафесар задумаўся. Мо ён ужо і каяўся, што загаварыў з ёю пра дачку...

— Гм... Як жа вам памагчы? Ведаеце што? Я цяпер спяшаюся, у мяне лекцыі. Прыходзьце вы ў дэканат заўтра ў 11. І захапіце з сабою яе залікоўку, каб я ведаў, каму яна здавала. Яшчэ не позна, калі пастараецца, то перадаць.

Яны развіталіся да заўтра.

* * *

А Стася прыйшла да прафесара роўна праз тыдзень. Як босы па бітым шкле, ішла яна па калідорах інстытута, праз віратлівы тлум студэнтаў, пераважна адных хлопцаў. Ёй усё мроілася, што гэта яна ідзе зноў шукаць

свайго Ілью і што вось-вось ён спаткае яе, радасны і вясёлы... Яна гнала ад сябе такую думку, наадварот, яна не хацела яго спаткаць, суцяшала сябе надзеяй, што ён ужо недзе паехаў з горада. Са страхам і хваляваннем, якога яна даўно не перажывала, Стася пастукала ў дзверы дэканата і зайшла. Там было поўна выкладчыкаў, нийначай, быў перапынак. Яна стаяла ў парозе і разгублена пазірала, абводзячы вачыма мужчын і стараючыся знайсці «свайго» прафесара.

— Вам каго? — спытаў у яе высокі дзядзька ў акулярах і з сівой кучаравай чупрынай.

— Я хачу бачыць прафесара Тарасевіча.

— Вунь ён, — паказаў мужчына рукою і пайшоў.

Яна і сама ўжо ўбачыла прафесара — ён стаяў пры акне і гаварыў з жанчынай, якая здалася ёй знаёмай. Толькі дзе яна магла яе бачыць? Дзе? І раптам успомніла — там, у паліклініцы, у той чарзе, што стаяла ля дзвярэй пятага кабінета. Яшчэ адзін успамін зусім знізіў Стасін настрой. А прафесар таксама заўважыў яе, кіўнуў галавою і паказаў на гадзіннік, што яна зразумела так: я хутка. Стася хацела выйсці, а потым саступіла з дарогі і прысланілася да сцяны, стала разглядаць кабінет, у якім быў адзін стол — доўгі і вялізны, з крэсламі па баках і мяккай канапай пры акне. На сцяне вісела вялікая карціна ў пазалочанай раме — Ленін у Разліве, піша на пенчуку ля шалаша. Нязручна чалавеку, што і казаць, але ён напіша ўсё, што трэба, — і лепей за тых, што пісалі ў мяккіх крэслах...

— Ну, пойдзем, — чуе яна побач голас. Прафесар прыветліва ўсміхаецца. — Што ж вы так спазніліся? Я думаў, мо вы чаго зазлывалі на мяне... — гаварыў ён, ідучы побач з ёю па калідоры.

Стася маўчала, аж покуль яны не выйшлі з цёмнага калідора на двор, на яркае сонца. Прафесар вёў яе ў скверык перад корпусам, дзе можна было знайсці лаўку. Яны селі ў цяні акацыі, якраз насупроць скульптуры юнака з кніжкаю ў руках.

— Што ж вы маўчыце, Стася? — спытаў прафесар з трывогай у голасе. — У вас яшчэ якія непрыемнасці?

— Вы адгадалі, прафесар... Памерла мая маці... Я вас бачыла ў панядзелак, а ў сераду яна памерла...

— Вось як... А я думаў... Ну, што ж... Колькі ёй гадоў?

— Семдзесят шэсць гадоў было...

— Што ж, няма чаго богу грашыць, пражыла няма-ла... Але што ні кажы — маці... Шкада, шкада... Я сам год назад пахаваў жонку... Недзе праз месяц пасля таго, як вы заходзілі. Таксама не хварэла... Праўда, хварэла, але мала... На сэрца... Ну, ёй было ўсяго пяцьдзесят...

Толькі цяпер яна заўважыла, што прафесар апрануты неахайна: памяты гарнітур, у рубашцы брудны каўнерык, даўно не чышчаныя чаравікі. Відаць, што не стае чалавеку клапатлівых жаночых рук...

— І што, вы так і жывяце... адзін? — спыталася Стася і ўжо раскаялася, што лезе не ў сваё.

— Адзін,— ціха адказаў прафесар.— Дзеці ў мяне дарослыя, жывуць асобна... Прыходзяць часам у госці, то я да іх... Унукаў трохі ўжо маю... Так што сумаваць няма часу... Тут яшчэ праца...

— Я вас разумею, прафесар. Але вы мужчына... А што рабіць мне? Вось ледзь на нагах трымаюся, а пайшла з-за дачушкі... Ды каб жа адно гэта... А то яшчэ такі камень на сэрцы ляжыць, так гняце...

— А што ў вас яшчэ такое? Хіба не ўсё, што вы мне казалі, даруйце за цікаўнасць?

У голасе чалавека адчуваліся не проста цікаўнасць, а спачуванне, добрая чалавечая спагада. Хацелася раска-заць яму ўсё, што прыгнятала, што не давала спа-кою,— мо чалавек што параіць, ён жа не абы-хто, а пра-фесар.

— Прафесар, дарагі! Нейкае насланне на мяне ў гэ-тым годзе. Не ведаю, адкуль і бярэцца... Бяда за бядою, як з дзіравага мяшка... І чаму я такая нешчаслівая? Ча-му другія жывуць як людзі, усяго ім хапае, а я... Іншы раз хочацца адчуць сябе чалавекам, жанчынай, прабачце за шчырасць, хочацца спагады, мужчынскай ласкі, хоча-цца, каб побач з табой быў чалавек, які мог бы падставіць табе сваё моцнае плячо, памог, супакоіў у цяжкую міну-ту, абняў, пашкадаваў... І быў у мяне такі чалавек, якога я без памяці любіла... Потым мы пасварыліся з-за глуп-ства, і ён кінуў мяне... Спачатку я думала, што не выне-су, звар'яею ці ўтаплюся... Ажно не... Работа, клопаты, маці, дачка... Патрохі стала забываць... І раптам — пры-ходзіць... Гэта была для мяне такая нечаканасць, такая радасць... Мы ледзь не плакалі ад шчасця... Але ж трэба

так здарыцца... Як насланцё. Праз колькі дзён ён заходзіць зноў — не пазнаць чалавека... Абражае мяне, праклінае. Кажы, ты прымала тут усякіх, я заразіўся ад цябе. Я кажу — яму — не вінавата, я здаровая, клянуся богам... І слухаць не захацеў, бразнуў дзвярыма... Яшчэ прыгразіў, што, калі не пайду да доктара, праз міліцыю адправяць... Уявіце, прафесар, што я перажыла за гэтыя дні! Як можа шчасце павярнуцца другім бокам, стаць такою бядою!.. Пайшла я ў дыспансер... Як мне хацелася памерці, праваліцца праз зямлю, кінуцца пад трамвай, а не ісці туды... У мяне нічога не знайшлі, але ўсё роўна казалі тры месяцы хадзіць на праверку... Навошта гэта, прафесар? А мо яны што знайшлі, ды не кажуць?

— Ясна, што яны яшчэ не ўпэўнены... На гэта патрэбен час. Але я вам скажу проста, не як спецыяліст, але як чалавек з вопытам: калі галодны многа з'есць, то ў яго можа сапсавацца живот... Вы зразумелі?

— Няўжо вы думаеце, што тут нешта падобнае? Але няўжо доктар не мог бы пазнаць?

— Тут яшчэ залежыць і ад арганізма, як ён успрымае хваробы. Яны казалі б: усё добра, а праз тыдзень вам стала б кепска. Што тады? Кепска вам, ім і яшчэ мо каму...— Прафесар глянуў на яе і хітра ўсміхнуўся.

— Прафесар, вы лічыце мяне распуснай... Гэта зусім не так, кажу вам шчыра. Я пятнаццаць год жыла без мужчыны, калі мы разышліся з мужам, і каб не гэты сэрцаед, мо пражыла б яшчэ гэтулькі... Мне толькі крыўдна, прафесар, што тыя, якія мяняюць мужчын кожную ноч, выходзяць сухія з вады, а я — адразу пакарана, як самая вялікая грэшніца.

— Так бывае заўсёды... Гэта свайго роду засцерагальнік самой прыроды, папераджальны «голас усявышняга», як казалі б раней...

— І яшчэ мне цяжка... Той, каго я любіла, каму аддала ўсю сябе, без астатку, так мне адплаціў... Вось ужо месяц, а ён носа не паказаў... Праўда, раз пазваніў па тэлефоне, але і то сказаў, што ў яго «нічога страшнага». А мне яшчэ хадзіць два месяцы на праверку... Прафесар, дзе справядлівасць?

— Не шукайце яе далёка — яна ў вас самой.

— Мне ад гэтага не лягчэй...

— Супакойцеся, усё страшнае ўжо мінулася.— Прафесар узяў яе руку, далікатна пагладзіў.— Мне здаецца, з гэтай гісторыі вынікае просты вывад: за дабро іншы раз людзі плацяць злом.

— Не толькі! Ён не любіў мяне! Як ён мог так прыкідвацца? Няўжо ўсе мужчыны такія?

— За ўсіх я вам не скажу, але ёсць катэгорыя мужчын, якія любяць не так жанчыну, як сябе. Жанчына патрэбна толькі як партнёр, прабачце за грубасць, каб мець асалоду — зноў жа для сябе... і зусім няважна...

Прафесар не скончыў. Ля іх ішло некалькі студэнтаў з папкамі і канспектамі ў руках. Прафесар з неверагодным для свае камплекцыі спрытам ускочыў з лаўкі і крыкнуў наўздагон:

— Прахарэнка, падыдзіце сюды!

«Які гэта Прахарэнка? Няўжо Ілья Прахарэнка? — малаўзроставай прамільгнула ў Стасінай галаве.— Не хапала мне яшчэ... А мо гэта добра? Мо ён захоча застацца ў маіх вачах чалавекам?»

Ад групы аддзяліўся высокі смуглявы хлопец. У Стасі кроў лінула да галавы, потым хлынула ўніз — сэрца баюча здвоіла ўдары. Ёй здалося, што раптам не хапае паветра і свет адразу пацямнеў.

Прафесар зноў сеў. Прахарэнка — Ілья Прахарэнка! — падышоў, манерна пакланіўся і стаў насупроць прафесара, зусім не зважаючы на Стасю, пібы яе тут і не было. А мо і праўда, ён яе не бачыў? Але для гэтага трэба было быць або зусім сляпым, або зусім бяздушным.

— Ведаеце, Прахарэнка, навошта я вас паклікаў? Я хачу, каб вы памаглі адной студэнтцы падрыхтаваць механіку і сапрамат.— Прафесар нечакана павярнуўся да Стасі.— А гэта яе маці, яна вас завядзе дадому... Памажыце ім, Прахарэнка!

— Я заняты, дарагі прафесар. Вельмі шкадую.— Ён схіліў галаву і так сціснуў вусны, што яны пабілелі.

— Дык гэта ж які тыдзень, не больш! Падумайце, Прахарэнка!

— Вельмі шкадую,— хрысла паўтарыў Прахарэнка.— Вельмі шкадую... Не магу... Я спяшаюся...

— Ідзіце! — рэзка сказаў прафесар.— А я лічыў яго чалавекам...

Стася сядзела як укопаная, яна не магла крануцца з месца — так бывае толькі ў сне, калі сніш, як нехта цябе даганяе, а ты стаіш на месцы, нібы ногі твае прыраслі да зямлі. Не, такога Прахарэнку яна яшчэ не бачыла. Яна была знішчана, прыніжана, растаптана.

Адолеўшы звышмагутнае прыцяжэнне, Стася ўсё ж узнялася з лаўкі.

— Прафесар... даруйце... я не магу...— сказала яна толькі, і слёзы самі хлынулі ў яе з вачэй.

Прафесар толькі развёў рукамі.

— Куды ж вы? Што з вамі?

Але яна нічога не чула. Глытаючы слёзы, яна бегла, не разбіраючы дарогі.

Паядынак сярод жыта

Немец был силен и ловок,
Ладно скроен, крепко шит,
Он стоял, как на подковах,
Не пугай — не победит.

Аляксандр Твардоўскі

На лапіне здрасаванага і вытаптанага да чарнаты жыта ляжалі двое, адзін ля аднаго. Ляжалі, як снапы, як нежывыя. Але вось адзін, той, што быў апрануты ў цывільнае, з сівымі да белізны валасамі, заварушыўся, паспрабаваў устаць. Рукі і ногі дрыжалі,гнуліся, і гэта яму нялёгка ўдалося зрабіць: зямля цягнула да сябе, як вялікі магніт прыцягвае жалезны цвік. Ды ён, высільваючыся і хістаючыся, устаў. Агледзеў поле бітвы, выцер потны твар, загроб назад растрапаныя валасы, так і не заўважыўшы, што яны белыя. Потым абцягнуў на сабе вопратку, падабраў з зямлі сваю міліцэйскую фуражку, пашукаў яшчэ нечага — і знайшоў: падняў нямецкую дзюбату і закрыў твар доўгаму немцу, з якім нядаўна ляжаў побач. Не разгінаючыся, зняў з немца папругу з патранташамі і доўгім нажавым штыхом, падперазаўся сам. Потым схопіўся за галаву, заціснуў далонямі вочы — нешта сіліўся ўспомніць. Страпінуў галавою, агледзеўся. Знайшоў дзве вінтоўкі: сваю і нямецкую, павесіў крыжнакрыж на плечы. Затым цяжкай стомленай хадой пайшоў да веласіпедаў, што валяліся пры дарозе ў жыце. Узяў іх і, вядучы ў руках, хістаючыся, пакіраваў да лесу.

Той, хто бачыў гэтага чалавека гадзіну назад, не сказаў бы, што гэта той самы: цяпер ён быў на гадоў дзесяць старэйшы і меў зусім сіваю галаву.

Пракопчыка нешта як бы падганяла: хутчэй, хутчэй! Ён сядзеў за сталом у сялянскай хаце і снедаў. Еў, не

чуючы смаку, хоць і быў галодны, глытаў не перажоўваючы. Маладжавая цётка, маці яго сябра, з якім яму разам давялося жыць у лесе, сядзела побач за сталом, глядзела, як ён есць, і ўсё падсоўвала яму хлеб, падлівала малако ў кубак. Яечню з трох яек ён з'еў у момант, не пачуўшы і смаку. А некалі смачнейшага за гэтую страву для яго не было. Потым схамянуўся: як з галоднага боку. Нельга ж паказваць, што ты два дні не еў па-людску. Урэшце, жанчына магла зразумець, што ён так спяшаецца, бо галодны.

Яго ж, як ні дзіўна, падганяў не голад, а нешта горшае. Малако выпіў спакойна, адмовіўшыся ад хлеба.

Прымацаваўшы торбачку з харчам і бялізнай да багажніка, Пракопчык узяў веласіпед, які быў прыслонены да калодзея, закінуў на шыю вінтоўку, перавесіўшы яе праз грудзі.

Зноў нешта яго як бы падганяла. Падзякаваў цётцы, сказаўшы, што мо праз які тыдзень завітае сюды яе сын, раней хай не чакае.

Жанчына змахнула няпрошапую слязу, перахрысціла Пракопчыка на дарогу і сказала:

— Асцерагайся там, не лезьце вельмі на ражон. Гэтых чужакоў усё роўна многа, вам іх зараз не перабіць. Вунь яны якія дужыя ды адкормленыя. Не тое што вы — вецер паваліць. Шчаслівай дарогі, сыноч!..

Пракопчык толькі кісла ўсміхнуўся. Цётка казала праўду: немцаў многа, а іх у лесе яшчэ пералічыш на пальцах. Але нічога, гэта пачатак... Ён правёў веласіпед у руках, азірнуўся апошні раз на зялёны, як астравок, хутар сярод поля і, стаўшы на педаль, перакінуў нагу цераз сядло.

Сонца толькі яшчэ ўзнялося, на траве, на збажыне, на зялёных калівах бульбы срэбрам блішчэла раса. Веласіпед лёгка каціў па ўбітай капытамі дарозе, Пракопчык толькі зрэдку націскаў на педаль, удыхаючы на поўныя грудзі ранішняе чыстае, як крышталі, паветра.

Ах, як добра было б вось так, не думаючы ні аб чым, каціць на веласіпедзе не ў лес, а зусім у другі бок — у Слонім, на кірмаш, тым болей што сёння нядзеля. Ды дарога яму туды закрыта надоўга — аж покуль тут будучы хадзіць чужынцы. Вось ён, нядаўні міліцыянер, едзе, як злодзей, і баіцца, што кожную хвіліну ў яго можа пусціць кулю які паліцай ці немец. А яшчэ зусім нядаў-

на, месяц назад, усё здавалася такім трывалым і моцным, нішто не азмрочвала яго думак і добрага настрою — здавалася, што шчаслівае сонца над яго галавою будзе свяціць заўсёды...

Вайна! Яна перавярнула ўсё.

Цяпер вайна бушуе недзе далёка, мо ля Смаленска. Немцы крычаць па радыё, што ўжо зусім блізка да Масквы... Брэшучь гебельсавы сабакі! Не бачыць ім Масквы, як сваіх вушэй!

Нейкая незразумелая ўпартая сіла сядзела ў Пракопчыку: ён, нягледзячы на першыя няўдачы і адступленні, наперакор усяму, верыў, што немцы тут не гаспадары, што яны тут непадоўга, бо яны — няпрошаныя госці. А няпрошаных гасцей заўсёды сустракалі і сустракаюць так, як яны таго заслужылі.

Пракопчык не мог сабе ўявіць, што тое, да чаго ён паспеў прырасці душою, што стала яму родным, — можа знікнуць назаўсёды. Не, не можа гэтага быць!.. Або калі так, то загіне і ён, бо яму ўсё тое, што застанецца, зусім не патрэбна...

Едучы палявымі дарогамі і думаючы так, Пракопчык адчуваў між тым, што яго зносіць недзе ў бок ад надзеянага, таго, што турбавала яго ўвесь гэты час, — ён паволі, непрыкметна для сябе паддаецца чарам сённяшняй раніцы, сэрца яго паступова напаўняецца яе гукамі: бясконцай песняй жаўранка ў паднябесі, кукаваннем зязюлі ў недалёкім бярозавым гаі, крыкам сойкі, несціханым цвырканнем конікаў у траве, лёгкім шумам ранішняга ветру ў каласах збажыны. І здаецца яму, што не ў лес ён едзе, а выбраўся з дому касіць на раніцу, што ў мускулах у яго поўна бадзёрай сілы і што стома прыйдзе яшчэ не хутка. Касіць... Ужо хто мог, той даўно скасіў, вось і жаць ужо даўно час, каласы пачынаюць чарнець і закручвацца ўніз, пазіраць у зямлю, як папрок людзям. Поле прасіла чалавечых рук, чалавечага клопату, спагады і ласкі. А людзі былі заняты нечым другім — яны былі запалоханы вайною, іх душы раз'ядаў горкі дым пажарышчаў, яны дрыжалі за свой заўтрашні дзень і не ведалі нават, ці спакойна пражывуць сённяшні.

Вось так, як ён, Пракопчык... Чамусьці якраз сёння яго апанаваў нейкі няясны неспакой, ні то страх, ні то трывога. Колькі разоў ён ездзіў па гэтых дарогах — яшчэ да вайны, і цяпер — ужо амаль месяц, — і ўсё было доб-

ра, а сёння нешта як цюкала ў сэрца: глядзі, хлопец, не ўляці чорту ў зубы, не напарыся на ражон, як казалі тая цётка.

Дарогу яму нечакана перабег кот — здаравенны, прэсты, увесь аброшаны, з птушкаю ў зубах. Тая ўжо, здаецца, і не трапяталася.

— Ах ты, бандзюга! — вылаяўся Пракопчык і, кінуўшы руль, ажно схапіўся леваю рукою за ложу вінтоўкі, нібы хацеў сарваць яе з шыі. — Мала табе мышэй, дык ты птушчак, жаўранкаў нішчыш! Ах ты, гад!

А кот ужо знік у разоры, як растаў.

«Ах, бандзюга!» — ужо ў думках лаяў ката Пракопчык. Вунь куды яго прыгнала. Нідзе блізка ні хутара, а кот цягаецца, палюе за светам ад дому і не баіцца нічога і нікога!

Дарога зусім павузела, Пракопчык ехаў пасярэдзіне, між дзвюх каляін, па следзе, што выбілі коні сваімі капітамі за многія гады, а каласы з жыта даставалі да веласіпеда, прыемна лашчылі яму рукі на рулі, званілі на спіцах веласіпедных колаў, часам траплялі нават у ланцуг, — і яму ажно шкада было, што каласы гінучь марна, так і не прынёсшы чалавеку карысці. Чаго людзі марудзяць? Яшчэ амаль ні ў кога ён не бачыў у полі нават закатага збожжа. Відаць, людзі чакаюць, баяцца: гатовае могуць забраць, спаліць — адным словам, што захочуць, тое і зробіць.

А такая пагода! Толькі жаць ды адразу пад цэп — сухое, як порах, зерне, толькі дакранайся. І яму ўявіўся шырокі ток у бацькавым гумне, дзе ён з бацькам прывязлі першы воз жытніх снапоў і скідаюць іх у прыстаранак, а сухое жыта аж трапчыць у руках, а буйныя зярняты дажджом сыплюцца на ток, як толькі падымаеш сноп з воза, каб кінуць яго бацьку ў прыстаранак. І пах жытняга пылу ажно, здаецца, запыршыў яму ў горле, а за каўняром заказыталі калючыя асцюкі — ён аж пакрупіў галавою, каб пераканацца, што ніякіх асцюкоў за каўняром у яго няма.

Пракопчык так далёка зайшоў у гэты вельмі рэальны і блізкі для яго свет сялянскай працы, што спачатку не паверыў вушам: яму здалося, што ён пачуў скрып ланцуга ад веласіпеда, але не свайго, а другога — і недзе зусім блізка, спераду. Ён узняў галаву — і крокаў за дзесяць — пятнаццаць ад сябе ўбачыў немца. Той ехаў на ве-

ласіпедзе — па гэтай жа дарожцы — проста на яго... Як гэты немец тут мог апынуцца за пяць ці болей кіламетраў ад магістралі? Відаць, недзе «жабраваў» ці «выменьваў» сахарыну ці якую дробязь на яйкі і шпэк, а проста кажучы, браў у сялян што хацеў: нездарма ж у яго на шыі вінтоўка. Ах, бандзюга! Як той кот, што нядаўна нёс жаўранка...

І немец ужо, здаецца, таксама ўбачыў Пракопчыка, бо ногі яго на педалях толькі стаялі — ён стараўся збіць хуткасць, але чамусьці не тармазіў. Не паспеў затармазіць і Пракопчык, і яны нос у нос — кола ў кола — сутыкнуўшыся, сталі, апіраючыся на ногі і яшчэ не выпускачы з рук руля.

Пракопчык ад нечаканасці неяк нязвыкла здранцвеў, па ўсім яго цэле пракацілася халодная хваля слабасці, а ў галаве сядзела, як стрэмка, адно: што рабіць? Па твары немца ён зразумеў, што той таксама разгублены і яшчэ ўсё як у сне думае, што ж гэта такое. Немец быў малады і дужы, гэта адразу кінулася ў вочы Пракопчыку: рослы, плячысты, белабыры і буйнатвары, з вялікімі бяльматымі вачыма, у дзюбатай пілотцы на русых прамых валасах, з закасанымі да локцяў рукавамі мундзіра. І вінтоўка з прыгнутаю рукаяткай замка вісела ў яго на грудзях, перакінутая цераз шыю, як і ў Пракопчыка.

Замышанне, здранцвенне цягнулася, відаць, доўга, а мо Пракопчыку так здалося, але ўрэшце ён адолеў яго і зрабіў першы рух: перакінуў нагу цераз раму і штурхнуў веласіпед з дарогі ў жыта, справа ад сябе. Тое ж самае, як зачараваны, не зводзячы бяльматых вачэй з Пракопчыка, зрабіў і немец.

Яго цяжкі, гружаны ранцам і нейкімі сумкамі на багажніку, на раме і на рулі «вафэнрад» са звонам паляцеў на край дарогі.

Цяпер іх нічога не раздзяляла: няпэўная перашкода, веласіпеды, ляжалі збоч дарогі, а яны, праціўнікі, грудзі ў грудзі стаялі побач.

Пракопчык, кіруючыся хутчэй інстынктам, чым розумам, у момант схопіўся абедзвюма рукамі за зброю і скінуў почапку з шыі. Немец, як заведзены, зрабіў тое ж самае: цяпер яны стаялі грудзі ў грудзі, немец вышэйшы на паўгалавы за Пракопчыка, з вінтоўкай у дужых загарэлых руках, але... між імі не было прастору, каб ужыць

такую доўгую і непаваротлівую зброю, як вінтоўка. І аднаму і другому яна замінала. Пыйначай, гэта яны адчулі адначасова, бо, як змовіўшыся, кінулі вінтоўкі ўбок, па дарогу.

Цяпер у іх становішчы ўсё вырашала звычайная чалавечая сіла, узброеная толькі жыццёвым вопытам, працай, вынослівасцю.

Пракопчыку стала трохі лягчэй: задача спрашчалася — цяпер ужо ўся надзея ў яго на рукі, на свае ўласныя рукі і спрыт.

Гэты бамбіза-немец важыў недзе за восемдзесят кіло, сама мала па дзесяць болей, чым ён, а дзесяць — гэта ўжо маса, Пракопчык ведаў. Баруканні на Шчары летняю парою, міліцэйская, хоць і невялікая, практыка навучылі яго многаму, і ён гатовы быў вось зараз паказаць гэтаму немцу свой спрыт і сілу. Але ён не ведаў, хто перад ім: мо гэта барэц ці баксёр, мо штангіст ці гіравік, які ведае сакрэтныя прыёмы і за некалькі хвілін прыпчатае яго да зямлі і, як арэх абцасам, раздушыць яму грудзі цяжкім каленам, як гэта рабілі ў далёкім мінулым з пераможцамі.

Нешта падобнае ўбачыў Пракопчык і ў вялікіх бяльматых і надта халодных вачах немца, на вуснах ў якога заблукала крывая пагардлівая ўсмяшачка, якая нібы гаварыла: «Ну, зараз ты ў мяне паскачаш, зайчык, я табе абарву твае доўгія вушы і кароткі хвост». Немец зусім проста мог так падумаць, бо перад ім стаяў сярэдняга росту сялянскі хлопец у міліцэйскай фуражцы з зоркай, мо трохі таўсматы, камлюкаваты ў плячах, але бухматы пінжак, які быў апрануты паўзверх шэрай каверкотавай гімнасцёркі, скрадваў яго сапраўдныя абрысы. Каб ацаніць яго сілу, трэба было зірнуць на яго голага, на яго гладкія, моцныя, як налітыя, мускулы грудзей і цяжкіх спрацаваных рук.

Знешняя несамавітасць Пракопчыка расслабляла немца, прарочыла яму лёгкую перамогу, настройвала на вясёлы лад: яшчэ адзін забаўны эпізод у яго вайскавай кар’еры, якім прыемна будзе пахваліцца перад сябрамі, дадаўшы сюды і таго, чаго не было зусім. Яго самаўпэўненасць, як і ў кожнага дужага чалавека, не давала яму глянуць на праўду шырэй. Немец з першага позірку быў пэўны, што яго чакае лёгкая ўдача і гэтаму цывільнаму земляробу-крату, які ўзяў у свае няспрытныя рукі чу-

жую вінтоўку, каб біцца з ім, патомным вайскоўцам, будзь зараз канцы.

Твар у Пракопчыка быў суровы і напята, як і нервы, як і кожная жылка і мускул: ён ведаў, што яму давядзецца цяжка. І ўсё так жа, як і раней, апярэджваючы праціўніка, ён кінуўся на немца першы — знізу, цэлячыся захапіць яго за шырокую напружку, а потым, упяўшыся яму галавой у грудзі, зламаць усярэдзіне і кінуць на зямлю. А там...

Але немец у момант паспеў разгадаць яго намер — ён сустрэў Пракопчыка нечаканым ударам у падбародак, ды такім моцным, што ў галаве загуло, нешта трэснула ў шыі, а сам ён паляцеў на зямлю. І яшчэ: ад печалавечага напружання на ўсім целе прайшоў страшны балючы курч — усе мускулы грудзей, брушнага прэса, рук і ног на момант звяло сутаргай. І каб яна не прайшла так жа хутка, як і схапіла, Пракопчык мог бы апынуцца на тым свеце, бо немец, задаволены сабою, ужо вымаў з похвы свой доўгі нажавы штых, відаць, мала верачы ў тое, што праціўнік пасля яго малайцоўскага ўдару яшчэ зможа ўстаць на ногі.

Пракопчык падхапіўся раптоўна, і гэта трохі ашаламіла немца, які, па ўсім відаць, быў дужы, але павольны. І за гэта ён тут жа паплаціўся, бо Пракопчык, усё так жа знізу, рынуўся на яго, зрабіў раптоўную падножку, і праз секунду яны ўжо ляжалі на зямлі — немец пад сподам, Пракопчык — зверху.

Да таго ж немцавы рукі былі заняты выманнем штыха: правая ляжала на жываце, прыціснутая Пракопчыкавым целам, і немец, здавалася, ужо страціў усякую волю да супраціўлення.

І раптам Пракопчык адчуў, як яго моцна падкінула, так, што ён апынуўся мо на метр ад зямлі — немец зрабіў мосцік, а потым — шалёны пераварот на бок, і не паспеў Пракопчык што-небудзь падумаць, як ужо адчуў, што ляжыць на зямлі, а на яго цісне, як магільная пліта, масіўная туша немца, і горкі, рэзкі пах чужога поту ажно атруціў на момант Пракопчыка.

Мо гэты агідны пах і памог яму, не чакаючы, зноў перайсці ў атаку: ён паўтарыў той жа прыём, што і немец, але няўдала, немец зноў аблажыў яго, ён перакруціўся ніцма да зямлі і зноў стаў на чацвярэнькі, а немец вісеў на ім, як вялізны мех мукі, і не хацеў адрывацца,

моцна абхапіўшы яго за грудзі. Ён падняў Пракопчыка, адарваў ад зямлі і кінуў сабе на сагнутае калена, цэлячы перабіць яго ў паясніцы, але Пракопчык, як вуж, выкруціўся і, толькі дакрануўшыся зямлі, зноў кінуўся на немца, абхапіў яго за пояс так, што той не паспеў адвесці свайго тулава назад, і стаў ламаць. Гэта, аказваецца, было не так проста, і яшчэ невядома, чым магло скончыцца. Яны замерлі на момант, толькі чуваць было цяжкае сапенне з храпам ды трэск касцей у суставах у аднаго і ў другога, чуваць было, як трашчала пад нагамі сухая салома жыта. Яшчэ момант — і Пракопчык не вытрымае, рукі расшчэмяцца, але ён цісне да апошняга дыхання. Немцава паясніца паволі, але няўмольна прагінаецца ўсё болей і болей, а галава яго нібы сама закідваецца назад. І цікава тое, што немец як бы забыўся пра свае рукі: яны, як нежывыя, павіслі ў яго ўздоўж тулава, а ўся ўвага, відаць, ідзе на тое, каб выстаіць, не зламацца ўсярэдзіне.

Няйначай, гэты Пракопчыкаў прыём быў яму незнаёмы, у той час як тут, на гэтай зямлі, яго ведаў кожны вясковы хлапчук.

І калі надзеі на тое, што ён выстаіць, ужо не засталася, немец таксама ўжывае прыём, зусім не прадугледжаны ніякімі правіламі: ён хапае Пракопчыка за вушы і пачынае аддзіраць ад сябе. Чамусьці на момант Пракопчык зусім ацверазеў ад свайго гневу, і яму стала шкада сваіх вушэй: хай бы ўжо заставаліся разам з галавою. І ён развёў рукі, паспеўшы ўсё ж ударыць абодвума кулакамі немцу пад дых.

Як два мячыкі, адштурхнуўшыся адзін ад другога, яны паляцелі абодва на зямлю. Вушы, здаецца, засталіся на месцы.

Хвіліну аддыхаўшыся, яны зноў пайшлі на збліжэнне і схопіліся рукамі. Сілы было многа ў абодвух, яе трэба было выматаць, каб потым лягчэй была развязка.

Мо каб на рынку, ці на мяккім барцоўскім дыване, або нават на роўным месцы, немцу ўдалося б ужыць свае барцоўскія прыёмы і пакласці Пракопчыка на дол, але тут, на гэтым мяккім пячаным полі, парослым жытам, якое блыталася пад нагамі, рукамі і не давала разгарнуцца, немец быў як звязаны, і ўсе яго хітрыя прыёмы разбіваліся ўшчэнт аб гэтую прыродную перашкоду і пры-

родны, дадзены цяжкай працай спрыт і сілу Пракопчыка, які адчуваў сябе на гэтай зямлі лепей, чым на ўсякім дыване, бо ён вырас на гэтай зямлі, схадзіў яе босымі нагамі, араў і баранаваў яе, шчодро паліваў сваім потам. І цяпер, калі ён падаў на жыта, зямля за кароткі момант, як тая маці, суцішала яму боль, студзіла яго гарачае цела, вяртала страчаную сілу і як бы, зноў абноўленага, штурхала: ідзі!

Ён уставаў і ішоў на немца, хапаў яго ўполкі, за рукі, за ногі, стараўся паваліць, падмяць пад сябе, каб дабрацца да яго горла.

Хутка надышоў, аднак, час, калі Пракопчык перастаў ясна кантраляваць і разумець тое, што рабілася. Нібы ўжо гэта быў не ён, а нехта чужы, нейкі ўтрапёны, якому трэба вось тут, сярод жытняга поля, біцца з такім жа бяздумным вар'ятам ці механізмам, што ім абодвум нават не баліць, што яны могуць так біцца бясконца і ніхто нікога не пераможа. Ды не! Нечы канец павінен надысці хутка, а чый — невядома, і, урэшце, не так ужо гэта і важна — чый...

Пракопчык, як у сне, на момант бачыў то чыстае блакітнае неба над сабою, то зямлю — ля самага носа, а травіны паролі яму проста ў вочы, казыталі скуру на твары, і хацелася чхаць, а зямля была халодная, ласкавая, як кампрэс, адцягвала стому і гарачыню; то побач было жыта — як лес — высокае, прамое, калі ён глядзеў на яго, лежачы бокам ці знізу; то бачыў гарачы, заліты потам твар немца, яго вялікія шалёныя вочы, якія яшчэ больш сталі белыя, бачыў пену на немцавых вуснах. Немец нешта гаварыў, нешта выкрыкваў.

І часам Пракопчык сёе-тое разумеў — хоць з трох слоў адно.

І калі ў голасе немца ён чуў спачатку насмешку і здзек — нешта такое: я цябе раздушу, як блыху, — то потым пачуліся лютасць і злосць, — урэшце ён аданіў свайго праціўніка («О, у цябе зубы! Але павыбіваю, усе косці скрышу»).

І недзе ўжо на самым піку, калі яны змагліся да апошняга, калі ўжо болей хакалі і аддыхваліся, лежачы на зямлі, чым біліся, калі Пракопчык з усёй яснасцю адчуў, што праціўнік яго слабее, што яшчэ адно намаганне — і ён будзе пераможаны, яму, Пракопчыку, пачулася, што немец стаў у яго прасіцца. «Вір зінд гэносэ, эндшуль-

дзігэ, бігэ, Іван», — паўтараў немец у кароткіх перапынках паміж вялымі, але злымі сутычкамі.

І гэта ўжо Пракопчык разумеў: мы таварышы, а як жа, прабачай.

Не, ты мне не таварыш! Не, ты мой вораг.

Хто цябе прасіў сюды ісці?

Хто ты тут? Акупант, чужаніца... Вон!

З кожнай хвілінай іх сутычкі рабіліся карацейшыя, вяласць і слабасць былі ў іх рухах, але яны, як лютыя звяры, ішлі адзін на аднаго, хапаліся рукамі за вопратку, за валасы, падалі, цягнуліся пальцамі да горла, кусаліся, пляваліся крывёю, лаяліся, адпачывалі момант, лежачы на памятым жыце, а потым зноў — паўзлі адзін на аднаго, біліся, пакуль хапала сілы, — і тут жа падалі, каб перадыхнуць. Яшчэ дзіўна, як яны абодва дагэтуль жылі. А пакуль яны жылі, не магло быць ніякага прымірэння і літасці...

Так лічыў Пракопчык.

Немец перастае прасіцца — цяпер ён проста хоча ўцячы. Ён ужо не ідзе на збліжэнне, а, наадварот, — рады аддаліцца, але Пракопчык, як прывязаны, не дае яму адбегчы далёка, ён спасцігае яго, кароткім, ужо зусім слабым ударам валіць на зямлю, садзіцца на ім, заломвае рукі, але сілы, каб утрымаць рукі праціўніка і ўчапіцца адначасова ў яго горла, ужо няма — ён сам падае на немца, той адпыхвае яго ад сябе і рачкі, на чацвярэнках, спрабуе ўцячы.

І калі чуе за сабой цяжкае перарывістае, з хрыпам, дыханне свайго праціўніка, пачынае дзіка крычаць, паўтараючы матку, бога і яшчэ нешта.

Але да змардаванага Пракопчыка, да яго затуманенай злосцю і болем свядомасці ўжо не даходзіць гэты адчайны крык роспачы і мальбы. Ён зноў даганяе свайго праціўніка, яны сустракаюць адзін аднаго стоячы, як і належыць салдатам.

Толькі выгляд цяпер у іх жахлівы.

Як і напачатку, Пракопчык, цяпер задыханы, знясілены, кідаецца на немца знізу, абхоплівае ўполкі і лёгка, амаль без намагання, ломіць у паясніцы і валіць на зямлю. Ён нічога не памятае, не чуе, не бачыць — за яго, здаецца, робіць усё нехта другі. Немец хрыпіць і дзіка варочае вачыма, але Пракопчык няўмольнымі сваімі пальцамі дабіраецца да потнай, зусім мокрай і слізкай немца-

вай шыі, абхоплівае яе мёртваю хваткай. Немец яшчэ тузаецца, круціць галавою, малоціць яму кулакамі па галаве, а потым раптоўна замірае, па целе яго праходзіць сутарга — і ён робіцца вялы.

Пракопчык, знясілены да апошняга, падае побач з немцам. Яго самога пачынае калаціць, як у ліхаманцы, ён адчувае, як яго ахапіла гарачыня, як стала падварочваць пад грудзі. Ён не заўважае нават, як у яго па твары цякуць слёзы, а з грудзей вырываецца рыданне.

Здаецца, ён заснуў. Колькі ён так праляжаў на зямлі, невядома.

Але калі ачнуўся, сілы ўжо вярталіся да яго.

Клін клінам

Мінамётны абстрэл пачаўся недзе ўслед пасля полудня. Байцы з узвода лейтэнанта Асавіка асталяваліся ў сяк-так выбітых у прамёрзлым грунце і ў снезе ячэйках. Ячэйкі гэтыя за сённяшняю ноч павінны быць даведзены да поўнага профілю і злучаны ў траншэю, але цяпер яны не закрывалі яшчэ і жывата, і стаць на ўвесь рост было небяспечна: нямецкія спайперы бралі такіх неасцярожных па мушку.

Міны падалі неспрыцэльна, не падта палохалі байцоў, яны пават і не думалі ціснуцца да зямлі. Хацелася варушыцца, грэцца, бо люты холад прабіраў да касцей, ватоўка пад шынялём, ватныя штапы і валёнкі здаваліся лёгкімі, нібы іх і не было на чалавеку.

Узводны Асавік, убачыўшы гэта, сам высунуўся са свае камандзірскае ячэйкі, размешчанай трохі ззаду ад аstatніх, і закрычаў, паводзячы галавою то ўлева, то ўправа:

— Гэй, вы! Не высоўвацца з ячэек! Вы чуеце? Не высоўвацца — я вам загадваю!

Калючы вецер, што меў па зямлі снегам, зрываў яго голас, не ўсе, відаць, пачулі, што крычаў узводны, і яшчэ больш высоўвалі галовы. Гэта раззлавала лейтэнанта, ён ужо хацеў выскачыць са свае ячэйкі, як пачуў, што проста па яго ляціць міна. Ён міжволі сцяўся і ўтуліў галаву ў плечы, але не ўпаў на дно ячэйкі — думаў, пранясе. Міна, яму здавалася, павінна была ўпасці чужь збоку, ён чуў гэта па выцці стабілізатара.

Лейтэнант не паспеў пачуць выбуху міны, як яму жахнула ў левую шчаку нечым вострым і гарачым. Зда-

лося, што з рота ў яго выскачылі ўсе зубы,— і ён зрабіў адчайны рух разняць пашчэнка і гарачае, што ўдарыла яму ў шчаку. Праз секунду выбух паваліў яго ў снег. Ён, здаецца, не страціў прытомнасці, але калі расплюшчыў вочы, то ўбачыў, што снег вакол яго галавы пафарбаваны крывёю, а рот яго адкрыты да адказу і ён ніяк не можа стуліць пашчэнка, нібы нейкі кол сядзіць у яго ў роце і не дае іх звесці разам. Кроў залівала яму рот, горла, і ён, каб не захлынуцца, глытаў яе, як ваду.

Хоць абстрэл не сціхаў, да Асавіка кінуліся байцы з бліжэйшых ячэек, ён, як праз сетку, бачыў свайго памкамузвода, зусім маладога хлопца з-пад Смаленска, бачыў яго белы, як папярковы, твар, пасізелыя вусны і дрыготкія рукі, якімі ён разрываў індывідуальны пакет, прыкладваў яму да шчокаў, патрабаваў ад байцоў, каб далі яшчэ бінту.

Лейтэнант Асавік быў як п'яны. Яму было амаль што абыякава, як ён выглядае, што ў яго з тварам, ці моцна ён паранены і што будзе далей. Яму становілася гарача і млосна, цела пачало калаціцца, як у ліхаманцы, кроў па-ранейшаму залівала яму горла, і ён усё так жа, з раскрытым ротам, сілай глытаў яе, не адчуваючы ніякага смаку,— яму толькі здавалася, што кроў яго гарачая, як агонь,— ажно апякае ўсё ўсярэдзіне. Боль налятаў на яго хваляй, ён то не адчуваў свайго твару зусім, то яму пачынала здавацца, што галава яго пухне, робіцца вялізнаю і цяжкаю, як чыгун з вадою, а боль у роце разрастаўся з новаю сілай — нібы яго зубы зноў нехта выкрышвае — памалу, па адным, нібы знарок, каб ён адчуў усю жудасць болю. То нарасталая пачуццё ўдушша — нібы яму заткнулі рот і нос адначасова, нібы накінулі яму на твар жорсткую цяжкую падушку і прыціскаюць яе,— ён пачынае задыхацца, недзе правальваецца і зноў бачыць сябе на снезе, а ля яго мітусяцца байцы. Вось яго кладуць на насілку, чатыры чалавекі, правальваючыся ў глыбокім снезе, нясуць яго ў тыл. Ён бачыць толькі неба над галавою, ён не можа сказаць нават слова на развітанне, ён наогул не ведае, што з ім будзе, як цяпер застанецца без яго ўзвод, які ён атрымаў нядаўна, калі быў забіты ранейшы ўзводны, украінец Галоўчанка, а яго прыслалі сюды з папаўнення, з Масквы. Яшчэ не паспеў як след пазнаёміцца з людзьмі, ужыцца, нават не прывык да мяс-

цовасці, і спачатку сонца ў яго ўзыходзіла не на тым месцы, дзе ўзыходзіла дома, у яго родным Мінску. Далёка цяпер яго Мінск, далёкая, цяжкая дарога да яго. І ці суджана яму дайсці туды, вярнуцца — ніхто не ведае. Тым больш цяпер... Ах, як цяжка, як крыўдна, што ў такім месцы яго напаткала бяда. Трэба было яму высоўвацца з тае ячэйкі, трэба было не ўпасці, як засвістала міна... Эх, галава! Слёзы крыўды і болю паказаліся ў яго на вачах.

Здаецца, яны зайшлі ў нейкі будынак, стала цяплей. Яго, не здымаючы з насілак, паклалі на высокі стол ці палок. Стомлены, з сівымі скронямі доктар у белым, густа запырсканым крывёю халаце зняў павязку, агледзеў яго адкрыты на ўсю шырыню рот, спытаў, калі здарылася з ім такое, але Асавік нічога не мог адказаць, толькі цягнуў горлам сваё нязменнае «а-а-а» — і нічога больш не мог вымавіць. Доктар ачысціў яму рот ад асколкаў зубоў, збольшага ўтаймаваў кроў, даваў нейкія ўколы.

— Тампоны — глупства! — гаварыў ён некаму побач. — У яго насцеж адкрыты рот, тампон можа трапіць у дыхальнае горла або ў стрававод. Што тады?

Ён перавязваў яму твар і ціха ляяўся сам сабе — Асавік ледзь разбіраў словы, — гаварыў: «Ах, як знявечылі чалавека, такога асілка, такога дуба. Што ж цяпер з ім будзе?»

Мо хіба ён думаў, што Асавік без памяці і не чуе нічога?

Асавік чуў і ўсё яшчэ разумеў, толькі стаў як бы трызніць — і здалося, што твар яго стаў запухаць, пачалі моцна і балюча тузаць сківіцы і шчокі. Стала як бы лягчэй. Пад шум і бегатню ў хаце Асавіка знялі са стала, паставілі насілку ў парозе. З цяжкасцю, неяк прыстаўляючы пачутыя слова да слова, Асавік зразумеў, што прывезлі параненага палкоўніка і што яму будуць рабіць аперацыю, а потым як быццам па яго прыляціць самалёт.

Лейтэнант Асавік не цешыў сябе надзеяй, што яго таксама забяруць на самалёт, але думка аб збавенні нечакана бліснула знічкай у яго свядомасці. Бліснула — і тут жа патухла. Хіба тут ён адзін такі лейтэнант? Тут дзесяткі, сотні — вышэйшых рангам і яшчэ болей цяжкіх. А ён калі і цяжкі, то болей безнадзейны, а такіх не надта куды адпраўляюць — паміраць можна і тут. І каб вельмі яму хацелася выжыць, дык не. Мо страта крыві, мо боль, які

адымаў усе яго сілы, мо ўсведамленне свае страшнае знявечанасці — чаго жыць, каб цябе людзі палохаліся? — мо лякарства ці што іншае аглушыла яго, і яму рабілася ўжо ўсё роўна, што з ім будзе далей. Ясна адно: ён выбіты з сядла, выбіты нечакана і канчаткова. А ён жа ўжо патроху пачынаў прывыкаць да свае шчаслівае зоркі, думаў, што і далей яму будзе шэнціць, як шэнціла дагэтуль, калі ён жывы і здаровы выйшаў з-пад Смаленска, дзе больш як два месяцы іх полк вёў цяжкія баі — спачатку на подступах, затым у горадзе, а пасля на пераправах праз Дняпро, а далей пад Дарагабужам, потым пад Гжацкам і Пара-Фамілкам, і ад яго засталіся лічаныя людзі. О, каб усё ўспомніць і расказаць каму пра ўсё гэта! Была б цэлая паэма неверагодных прыгод чалавека, які сто разоў быў на валаску ад смерці, адбіваўся ад сваіх і зноў іх знаходзіў, браў у палон па некалькі немцаў і сам ледзь не трапляў да іх у лапы. Як некалькі кіламетраў нёс на сабе параненага ў живот капітана, данёс да санчасці, але выратаваць яго ад смерці не змаглі, ён памёр на вачах у Асавіка... Ніяк-так, такі ж лёс чакае і яго самога: яго няслі на руках, ён глытае сваю ўласную кроў...

Здаецца, зямля загайдалася пад ім і як бы правалілася... Ён прыйшоў да памяці ад таго, што яму ў лёгкія ўварваўся струмень халоднага паветра: яго вынеслі з хаты на двор.

Ішлі, здаецца, доўга, а мо і зусім не — ён не мог вызначыць час, бо быў у нейкай дрымоце, як аглушаны. Ён не ведаў нават, куды яго нясуць і навошта. Але нават яго здзівіла тое, што насілікі паставілі побач з самалёцікам на тоўстых нагах-лыжах. Вакол бегалі, спяшаліся байцы — відаць, санітары.

— Палкоўніка сюды. Асцярожна! — пачуў Асавік басавіты камандзірскі голас.

Краем запухлага вока лейтэнант бачыў, як насілікі з грузным целам палкоўніка сталі закладваць у фіюзеляж двухкрылага самалёціка, як ён заварушыўся, як жывы, — нібы збіраўся ўзляцець і спрабаваў на моц свае крылы.

Потым да слыху лейтэнанта даляцелі абрыўкі размовы, здаецца, спрэчкі, — відаць, паміж пілотам і тым жа камандзірам. Лейтэнанту нават і не падумалася, што спрачаюцца з-за яго.

Пілот не хацеў парушаць інструкцыі і адмаўляўся

браць яшчэ адны насілкі. Камандзірскі басавіты голас — Асавіку здавалася, што ён недзе чуў яго раней,— стаяў на сваім: раненне цяжкае, нават выключна цяжкае, проста нават фенаменальнае,— і стаў тлумачыць якое. І тады да лейтэнанта дайшло, што спрачаюцца з-за яго: зубы, папчэнкі, адкрыты рот.

Гэта было нават цікава — слухаць, як гавораць пра цябе, нібы цябе няма тут побач, нібы цябе зусім няма на свеце. Ты — нішто, ты не можаш падаць за сябе голас, хоць ты і тут. У цябе ніхто не пытаецца, яны твой лёс вырашаюць без цябе. Інструкцыя — сіла, супраць яе не напярэш. Пілоту ніхто не загадае яе парушаць. Ён можа ўзяць толькі тое, што дазволена. Ён адказвае не толькі за сябе. Галоўнае — машына, галоўнае — паранены ў живот палкоўнік. Як гэта страшна — у живот. Не, ужо лепей куды хочаш, толькі не ў живот. «Поласцевая аперацыя» — адно слова.

Спрэчка пягнулася доўга — басавіты голас памякчэў, перайшоў на просьбу, і тады пілот сказаў: «Ладна, кладзіце»,— хоць потым дадаў, што ў самалёце няма спецыяльнага другога месца, насілкі трэба мацаваць збоку.

Асавіка спачатку прывязалі да насілак, потым ледзь уціснулі ў люк, павярнулі на бок, прасунулі далей і падвесілі ці паклалі — ён не разабраў,— з боку ад палкоўніка, трохі бліжэй да хваста, закрылі фюзеляж.

Лейтэнант Асавік ціха заплакаў — першы раз за ўсю гэтую бяду. Цёплая пяшчота залівала яму грудзі, ён гатоў быў абняць і расцалаваць абодвух: і таго, басавітага камандзіра, і пілота, які па загаду не мог парушаць інструкцыі, а калі яго папрасілі па-чалавечы, па-чалавечы зрабіў. Асавік у душы дзякаваў ім і гаварыў самыя пяшчотныя словы — як жонцы, як родным дзецям, як самым блізкім людзям на зямлі.

Але ўрэшце зборы скончыліся, запрацаваў матор, пілот даў газу, самалёцік затрашчаў, закалаціўся, насілкі пад лейтэнантам захадзілі,— здавалася, усё рассыплецца ў адзін момант. Затым самалёцік з натугай скрануўся з месца, паскакаў трохі на сваіх лыжах — і трасенне раптоўна скончылася. Лейтэнант зразумеў — яны ў паветры. Ён першы раз ляцеў у самалёце. Гэта падзея ў яго жыцці, але радасці ад такой падзеі ён не адчуваў. Радасцю было адно тое, што самалёт ратуе яго — і гэта адно можна ўжо лічыць за падзею.

Куды яны ляцелі, ён дакладна не ведаў. Некалькі разоў называлі Калінін — няйначай, туды. Значыць, недзе каля сотні кіламетраў.

Лейтэнанта пачынала паволі закалыхваць, і каб не холад — напэўна заснуў бы, бо неяк трохі ўлёгся боль, первовая напружанасць пачала спадаць.

Ды раптам ён адчуў, што яго выкідвае з насілак на левы бок. Як добра, што ён усё ж прывязаны! Самалёт стаў рабіць нечаканыя павароты, нейкія незразумелыя маневры. Што такое? Палкоўнік на насілках таксама заварушыўся, лейтэнанту здалася, што нават за рэвам матора ён пачуў яго стогны. І тут выразна пачуў яшчэ адно: побач, недзе над імі, гудзе другі самалёт — звонка, рэзка, з надрываю. Так раве матор, калі самалёт ідзе ў піке. Значыць, пікіраваў не іх самалёт, а нейкі другі.

І раптам па брызантавай абшыўцы іх самалёта нібы сыпанулі гарохам, яна затрашчала, здаецца, разляцелася ў многіх месцах — і тут жа пачуўся такі знаёмы гук кулямёта. Асавік уціснуўся ў свае насілки і заплюшчыў вочы, а ў вушах яшчэ стаяў шум і трэск разарванага напятага брызенту. Цяпер ён зразумеў, што напароліся на немца і добра ўжо не чакай. Ён ведаў нямецкіх лётчыкаў, іх звярыную зацягасць, калі яны палююць за безабароннай ахвярай. Яны гатовы прадоўжыць жыццё сваёй ахвяры на некалькі хвілін, каб прадоўжыць і сваю асалоду: убачыць страх смерці, агонію ахвяры — так робіць дужы накармлены кот з бездапаможнай і слабай мышшу, якая дарэмна думае, што калі кот яе адпусціў, то яна ўжо і ўцякла з яго кіпцяў. Але гэты немец быў нейкі не такі, як усе тыя, якіх ведаў Асавік. Ён больш не чапаў іх самалёта — відаць, не меў многа патронаў, а мо баяўся збіцца з курсу ці яшчэ чаму, — аднак рэў яго матора недзе прапаў, таракцеў, як трактар, іхні «У-2», ды праз дзіркі ў брызэнце свістала халоднае паветра.

Асавіку ўсё яшчэ не верылася, што яны так шчасліва выбавіліся з бяды. Не можа гэтага быць! Ужо калі яго ўзялі на самалёт, то яшчэ нічога не значыць, што ён застапнецца выратаваны. Не, не так проста вырвацца з кіпцюроў у смерці. Яна і тут наладзіла за ім пагоню, паслала нямецкага аса, якому не першыня збіваць такія вось безабаронныя этажэркі, як гэты «У-2».

Няўжо ён адстаў? Проста цуд, проста невераемна, што ён не зрабіў на рэшата матор, а толькі нарабіў дзірак у

брызенце фюзеляжа. І не зачапіў пілота, яго і гэтага палкоўніка, які па-ранейшаму ляжаў на насілках і не варушыўся. Мо толькі цяпер першы раз Асавік падумаў пра яго як пра чалавека, камандзіра, а не як пра саперніка, які заняў лепшае месца, з-за якога Асавіка наогул маглі не ўзяць на гэты самалёт. Чамусьці раней Асавік ніколі не думаў пра вышэйшых камандзіраў як пра людзей. Яны яму здаваліся ўсе на адзін твар, пазбаўленыя свайго асабістага жыцця, а занятыя толькі сваёй службай, кар’ерай, новымі зоркамі.

Цяпер жа гэты палкоўнік, высокі чын, нібы спусціўся да яго са свайго верху, стаў з ім на адну нагу, больш таго — падзяліў з ім, Асавіком, яго цяжкі лёс. І гэты чалавек, з якім ён не перакінуўся і словам, неяк зусім нечакана стаў для яго як свой. Ён адчуваў нейкую асаблівую цеплыню і спагаду да гэтага чалавека, які пакутуе разам з ім, лейтэнантам, і яшчэ невядома, ці выжыве, бо раны ў жывот лёгкія не бываюць — Асавік ведаў гэта па тым капітане, якога ён нёс на плячах і не выратаваў, спазніўся на некалькі гадзін. Хоць бы цяпер не спазніцца.

Ён ужо думаў пра сябе так, нібы ён сам адказвае за жыццё гэтага палкоўніка, якога не ведае нават і прозвішча, але разумее, што гэта вельмі патрэбны чалавек там, на перадавой. Ох, як там патрэбны разумныя цвёрдыя камандзіры, якіх нам так не хапала на пачатку вайны! Але вось жа астаяліся, далі немцам чосу пад Масквой, цяпер вось тут, на Волхаўскім фронце, гоняць немца назад. Канец зімы сорок другога года, пачатак новых перамен на фронце. Быць не можа, каб не пайшло на лепшае...

Самалёт, здаецца, пачынаў скідаць вышыню, павярнуўся на адно крыло, на другое, нешта як бы выбіраў: ці не рыхтуецца сесці? Свіст у дзірках паменшаў — значыць, хуткасьць упала, так яно і ёсць. У фюзеляжы ўжо стала цёмна, няўжо на дварэ вечар?

Зрабіўшы некалькі кругоў, самалёт сеў. Нешта загрузкала, адчыніўся люк.

Першага знялі разам з насілкамі яго, Асавіка, паставілі насілку на снег, другім вынялі палкоўніка, таксама паставілі побач. Чакалі санітарнай машыны, бегалі байцы, адным словам, Асавік адчуваў нейкую трывогу, але не мог зразумець, ад чаго яна ідзе, што за прычына такое нервознасці.

І чаго яны цягнуць? Рабілася так холадна, што хоць

крычы, хоць ляскай зубамі. Дзіўна, а для Асавіка такая простая рэч, як ляскаць зубамі, ужо недаступна. Ён толькі дрыжаў цэлам, пазіраў у неба, на якім адна за адной сталі паяўляцца зоркі, і стараўся ўявіць сабе, што з ім будзе далей.

Дзіўна, што ён ужо зусім не той чалавек, якім быў некалькі гадзін назад. Ён ужо зусім не чалавек, ён ужо хворы, паранены, інвалід, — хто хочаш, толькі не чалавек. Ён ужо не можа зрабіць самага простага — ляскаць зубамі. Не можа сказаць слова — крыкнуць, вылаяцца, сказаць, каб яго неслі куды, абы тут не мерзнуць. Што за д'ябал! І палкоўнік маўчыць, не застагнаў, нават, здаецца, не зварухнуўся: насілка не скрыпелі на снезе.

Асавік адчуў як бы нейкую трывогу, асцярожна павярнуўся і глянуў на суседнія насілки. Дзіўна, але палкоўнік быў накрыты белаю прасцінаю з галавой. Хто гэта такі мудры зрабіў? Яму ж і так цяжка дыхаць, а яны яшчэ ўкрылі яго гэтай прасцінай. Чаго яны здзекуюцца з чалавека?

Асавік замахаў рукою, закрычаў сваё «а-а-а» праз закрыты марляю рот, заварушыўся і зарынеў насілкамі — хацеў, каб да іх хто-небудзь падышоў.

Да яго падбег малады санітар, пахіліўся над ім, спытаў:

— Што вы хацелі?

Асавік па-ранейшаму «акаў» і паказваў рукою на насілку побач, паказваў, што трэба скінуць з твару палкоўніка прасціну.

Санітар перавёў позірк на насілку з палкоўнікам і ўсё зразумеў.

— Не турбуйцеся... Палкоўніка забіла чаргой з нямецкага самалёта. А вам суджана доўга жыць...

Твар санітара раптам расплыўся, ператварыўся ў белую пляму і знік. Лейтэнант адчуў, што ён недзе правальваецца — стала гораха-гораха.

* * *

Страх падумаць, што робіць хвароба з чалавека. Здаровы ён зусім другі — здаецца, што гэта герой з герояў. А вось калі яго возьме хвароба, калі свет яго звузіцца так, што відна адна толькі зорка над галавою, як з калодзежа, калі ён не ведае, што яму скажучь заўтра, а горш таго —

што ён сам адчуе: ці папраўляецца ён, ці, наадварот, кожны дзень набліжае яго да таго рубяжа, за якім небыццё, — тады чалавек зусім миньнецца. Вось тады толькі і можна пазнаць, чаго гэты чалавек варты. Вось тут і правярэцца яго геройства, і тут яго ўжо не схаваш, не ўтоіш — убачаць усе, калі яно ёсць. І тут героем часта аказваецца не той, хто знешне падыходзіць на героя. Паміраць імгненна — гэта лягчэй за ўсё. А вось паміраць паволі, памалу, паступова, ведаючы і разумеючы, што ты паміраеш — гэта зусім другое. Ясна, табе дактары кажуць, што твая рана «цудоўная», што ты ідзеш на папраўку, што не міне тыдзень-другі, як ты адчуеш сябе чалавекам і ўсе беды мінуцца, — ты ім паверыш, акрыяеш духам і напраўду адчуеш нейкія новыя сілы, але ненадоўга: вось памёр твой сусед па ложку — і цябе зноў адкінула назад, у бездань пявер'я і слабасці. Бо ты бачыў, што твой сусед ужо як бы ішоў на папраўку, яму гаварылі тое, што табе, суцяшалі, падбадзёрвалі, а ён узяў дыш памёр.

Нешта падобнае адчуваў лейтэнант Асавік. Яго то падымала на хвалях падзеі, то зноў кідала ў бездань адчаю і жаху. Горш за ўсё было тое, што ён не ведаў, чаму яго рот не можа закрыцца: перабітыя суставы-сачляненні, ці што з мускульнай сістэмай, ці з нервамі? Ніхто з дактароў яму не мог толкам растлумачыць. Бо што галоўнае для медыцыны? Паставіць правільны дыягназ. А там ужо ўсё пойдзе гладка, чалавека паставяць на ногі. А пакуль што яны маглі толькі здагадацца, што за прычына такое з'явы. І ўсё ж большасць сыходзілася на тым, што гэта глыбокі спазм рухальнага нерва, які затармазіў усю сістэму руху папчэнкаў. А вось што зрабіць, каб аднавіць яго функцыю, ніхто не ведаў.

Асавік то злаваў, то смяяўся ў душы з нашых дактароў. Добра, як усё добра, як элементарна проста, калі кожны студэнт-практыкант скажа: гэта апёк, гэта пералом, гэта грыш, гэта, здаецца, тыфус ці запаленне. А калі нейкае адступленне ад нормы, калі нейкае пабочнае ўскладненне — тады тупік. Усе гадаюць, спачуваюць, але разводзяць рукамі і не могуць памагчы.

Асавіку покуль што лячылі раны-дзіркі ў абедзвюх шчоках, і гэта таксама было няпроста. Патрэбна было рабіць перасадку скуры, наперадзе яго чакала некалькі пластычных аперацый, бо швы расходзіліся, пакідаючы страшныя сляды-рубцы.

Горш за ўсё Асавіка мучыла тое, што ён не мог гаварыць як чалавек,— ён гаварыў з дапамогаю паперы і алоўка: пісаў, што яму трэба было спытацца, што адказаць на чужое пытанне. А найгорш было тое, што ён не мог сам пад'есці: не толькі жаваць, ён не мог нават праглынуць тое, што клалі яму ў рот, і таму яго кармілі зондам, які ўстаўлялі ў стрававод. Ішлі дні і тыдні, а ён яшчэ не ведаў смаку стравы, толькі адчуваў яе пах, адчуваў невераежны голад — нібы яго і не кармілі зусім. З кожным днём гэтае пачуццё мацнела, і ён думаў, што звар'яеце. Яму сніліся кашмарныя сны, калі ён бачыў навокал сябе многа ўсякіх смачных страў, а не мог да іх дакрануцца — нібы ўсё было зачаравана, то сніў, што дарываўся да чаго-небудзь смачнага, еў, як не ў сябе, і ўсё быў галодны, а потым прачынаўся — і ледзь не давіўся густою слінай.

Больш таго — гэты так недарэчы раскрыты рот не даваў яму спакойна жыць, спакойна думаць. Калі і прыходзілі ў галаву якія думкі, то самыя змрочныя: лепей не жыць, чым застацца такім, як цяпер. Пасля ўсё канчалася дзікім болем галавы, ажно разломваўся чэрап. Даводзілася прасіць якіх лекаў, каб трохі супакоіцца і заснуць.

Мо ад яго такога панылага настрою, а мо ад чаго іншага, але раны загойваліся марудна, асабліва на правай шчапэ, праз якую выйшаў асколак, зрабіўшы сабе немалыя вароты. Зусім марудна, як нехаця, сыходзіла са шчокаў пухліна і балючая нездаровая чырвань.

Аднойчы пасля ранішняга абходу доктар сказаў Асавіку спусціцца да зубнога — яму «не спадабаліся» Асавіковы пашчэнькі. Ці не засталіся там ашчапкі каранёў, ад чаго не праходзіць пухліна і слаба гоіцца раны.

Асавік напісаў у сваім блакноціку: «А што будзе з маім ротам?» — і падаў перагаворнік доктару. Той прачытаў, усміхнуўся.

— Будзем спадзявацца на лепшае. Страчаныя функцыі арганізм часам набывае не хутка. Рэгенерацыя ідзе, не сумнявайцеся. Не трэба толькі адчайвацца.

Што такое рэгенерацыя, Асавік разумеў цьмяна, але пытацца не стаў. Доктар перайшоў да другога параненага.

Што заставалася? Спадзявацца на гэтую ўсемагутную рэгенерацыю і цярпець.

Блізка пад абед Асавіку сказала медсястра, што яго

чакае зубны ўрач — яна занясла туды яго картку. Зубны кабінет быў на першым паверсе, насупроць увахода ў сталовую, у якую Асавік не хадзіў — яго па-ранейшаму кармілі праз зонд.

Асавік нехаця ўстаў з ложка, агледзеў крытычна свой памяты халат, паклаў у грудную кішэньку свой блакноцік з алоўкам, прыгладзіў калючыя, вожыкам, валасы, якія пачыналі адрастаць. Яму рупіла глянуць на сябе ў люстэрка, але ў іх шпіталі «Галава», як яго называлі скарочана, люстэркаў было мала — найначай, знарок, каб людзі не бачылі сябе і былі спакайнейшыя. Урэшце, што ён убачыў бы ў люстэрку? Свой нос, лоб, вочы, бо шчокі былі абвязаны бінтам, а рот прыкрыты марляй.

«Што мне гэты зубнік?» — думаў Асавік, спускаючыся па лесвіцы з чацвёртага паверха. Каб да якога кастаправа ці неўрапатолога, хоць, урэшце, да шаптуна, каб хоць ведаць, што з яго сківіцамі. Нешта не верылася яму ў тое, што яму гаварылі пра нейкую рэгенерацыю.

Дзверы ў зубны кабінет былі зачынены, Асавік пастукаў і пацягнуў ручку на сябе.

Кабінет быў маленькі: нейкія два столікі, на адным прылады і ўсякія баначкі, на другім стандартныя карткі пацыентаў, складзеныя стосам, чарніліца і простая ручка.

«Дзе ж доктар?» — падумаў Асавік, бо ўбачыў, што крэсла, страшнае крэсла, якога так усе баяцца, занята сівым чалавекам у белым, які сядзеў сабе і чытаў пейкую кніжку.

Найначай, гэта і быў доктар, бо ён паволі ўстаў, паклаў кніжку на столік, падышоў да Асавіка і, узяўшы яго за руку, нібы ён быў сляпы, падвёў і пасадзіў на сваё месца.

— Не бойцеся, малады чалавек. Нас дарэмна баяцца. Боль знесілае цела, але ачышчае і мацуе душу.

«Гэта ўжо нешта цікавае, — падумаў Асавік. — Пачынае з прапаведзі, але чым скончыць...»

Доктар трошкі гаркавіў, ён быў невысокі, сухарлявы, меў даволі сімпатычны твар з разумнымі цёмнымі вачыма, віслы гарбаты нос і адтапыраныя вушы. «Тыповы мінскі яўрэйчык», — чамусьці падумаў пра яго Асавік.

— Значыць, Асавік Іван, з Мінска, — ні то спытаўся, ні то паведаміў яму доктар, і па гэтым Асавік здагадаўся, што стары ўжо вывучыў яго картку і ведае ўсё пра яго і яго хваробу. Што ж, гэта яшчэ лепш.

— Я таксама з Мінска, Марголін, дарагі мой зямляк, жыву на Нямізе. Мо ведаеш такую вуліцу? — хітра ўсміхнуўся доктар, асцярожна здымаючы яму марлю з рота.

Асавік кіўнуў галавою. Хто з мінчан не ведае Нямігі? Славутай ракі, якая цяпер бяжыць пад тратуарам, і не кожны пешаход ведае, што пад ім вядомая яшчэ са «Слова аб палку Ігаравым» рака? Сам Асавік жыву на Беларускай, ціхай зялёнай вуліцы, недалёка ад вакзала і недалёка ад Свіслачы, якая тут рабіла дугу. Але што, хіба Асавік можа што расказаць? Ён можа толькі слухаць.

Доктар нібы разумеў яго без слова — гаварыў сам.

— Спакойна, лейтэнант, спакойна. Рэдка сустрэнеш зямляка, вельмі рэдка... Але нібы свайго, як роднага... Праўда, я даўно з Мінска, там рос, а вучыўся ў Маскве, потым працаваў... Бацькі засталіся ў Мінску, браты, сёстры. Не ведаю, што з імі цяпер, — гаварыў ён, ужо старанна абмацваючы і аглядаючы яго рот, шчокі, увесь чэрап, потым рукі, грудзі. Нечага ён як бы шукаў і, відаць, не знаходзіў, паўтараў толькі сам сабе «так-так».

«Хоць бы спытаўся што, а то ўсё сам гаворыць, — пашкадаваў старога Асавік. — Мо я памог бы яму знайсці тое, што ён шукае».

Ён ужо хацеў дастаць свой блакноцік, заварушыўся, але доктар папрасіў яго сядзець ціха. Ён рабіў сваё і ўсё гаварыў, як бы закалыхваў Асавіка, навяваў на яго сон. Расказваў пра свайго бацьку-балагола, пра матку, у якой было васьмёра дзяцей, пра сваю вучобу, а потым зноў вярнуўся да Нямігі і расказаў гісторыю з яго малодшым братам. Калі таму было пяць гадоў, яго ўкусіў сабака. Хлопчык так спалохаўся, што ў яго адняло мову. Думалі, што ён на ўсё жыццё застанеца нямым.

— І трэба так здарыцца, — гаварыў доктар, мацаючы пальцамі яго дзясны, там, дзе не так даўно сядзелі зубы, ад чаго Асавіку хацелася крычаць ад болю і сашчаміць сківіцы, але апошняе было па-рапейшаму не ў яго сілах, і ён цяпеў, — трэба так здарыцца, што праз два гады на хлопца зноў напаў сабака! Хлопец утрупянеў ад страху, разавіў рот і крыкнуў на ўсю вуліцу — «мама!». І з таго часу стаў гаворыць. Вы разумееце, што гэта значыць?

«Клін клінам», — зразумеў Асавік і кіўнуў галавою.

— Клін клінам, — як рэха, паўтарыў яго думку доктар, — хоць тут і ёсць вялікая рызыка. Так, так, вялікая рызыка...

Нехта зайшоў у кабінет, доктар адышоўся ад крэсла і нешта ціха гаварыў з чалавекам у вайскавай форме, прайшоў за ім да дзвярэй і пакінуў іх непрычыненымі — нібы яму не хапала паветра.

Чамусьці Асавіку не хацелася, каб хто-небудзь ім перашкаджаў, і ён, каб мог, сказаў бы доктару зачыніць дзверы. Гэты стары падабаўся яму ўсё больш і больш, Асавік пачынаў ужо верыць, што ён нешта прыдумае. Асавліва спадабалася яму гэтае «клін клінам».

А доктар як і праўда ўжо нешта задумаў: стаў перакладваць на століку свае інструменты, як знарок, моцна бразгаў імі аб шкло, якім быў накрыты столік, нешта сам сабе мармытаў, паўтараючы раз за разам сваё «так-так».

Асавіку пачало рабіцца горача ад гэтых яго прыгатаванняў. Хацелася спытаць, што ён збіраецца рабіць, але гонар ці страх не дазваляў яму зрабіць гэта, і ён апусціў руку, якая памкнулася да блакноціка.

— Рукі вам прывязаць ці не трэба? — спытаў у яго доктар. — Бачу, вы дужы чалавек, я магу не справіцца, — дадаў ён, абводзячы вачыма свае прылады і як бы цэлячыся, за што першае ўзяцца.

Асавік пакруціў галавою — ён збіраўся цярпець, што б з ім ні рабілі, як цярпеў і дагэтуль, і моцна ўчапіўся пальцамі ў падлакотнікі.

— Мне не падабаецца ваш адзін зуб — кутавы, знізу, злева, так-так, — гаварыў між тым доктар, устаўляючы яму ў рот нейкія распоркі, нібы баяўся, што Асавік, чаго добрага, адкусіць яго пальцы.

Асавіку ад гэтага было трохі смешна, але тут жа ён успомніў, што зуб, пра які гаварыў доктар — адзіны кутавы зуб, які ўцалеў пры ўдары асколка, і вось цяпер зямляк з Нямігі кажа, што якраз гэты зуб яму не падабаецца.

— А чаму не падабаецца — я вам зараз растлумачу. Так-так...

Ён узяў нейкія бліскучыя клешчы ці абцугі і прыцэліўся да зуба, абмацаў яго з усіх бакоў і, здаецца, нават узяўся за верх, спіснуў клешчамі, але не круціў зуба, як бы даючы яму, Асавіку, супакойца, не баяцца, што будзе балець.

Асавік адчуваў сябе як малады конь, якога першы раз збіраюцца аб'ездзіць — асцярожна, але няўхільна ўсё набліжалася да таго, калі яго запрагуць або асядлаюць, — а

цяпер покуль што яго пагладжваюць, злёгка паказываюць, гавораць спакойным і паблаглівым тонам, каб пасля ўзяць і не выпусціць.

Асавік адчуў, як пот выступіў у яго на лбе, як узмакрэла спіна — на крэсле ў дантыста ён усё-такі сядзеў таксама першы раз. А тут яшчэ нейкі эксперымент хоча рабіць з яго зубам гэты зямляк з Нямігі.

— Так, так,— мармытаў сам сабе доктар.— Усё ясна... Дык вось чаму мне не падабаецца ваш зуб...

І тут — Асавік не чакаў ад старога такога спрыту — доктар імгненна заціснуў клешчы і рэзка, з усёй сілы, ірвануў зуб.

Асавік тузануўся галавой назад, але патыліца і так моцна ўпіралася ў падстаўку, і ўсё засталася на месцы, але боль прымусіў яго яшчэ зрабіць рэзкі рух сківіцамі, каб зашчаміць рот, і ён у нейкае няўлоўнае імгненне адчуў, што можа гэта зрабіць, але пашчэнкі яго аж трэснулі — яны моцна ўпіраліся ў распоркі. І тады ён, таксама машынальна, зусім не даючы сабе ніякай каманды, вялікім пальцам правай рукі зачাপіў за падстаўкі, за доктаравы пальцы, якія, здаецца, трымалі ўжо вырваны зуб, і ўсё разам проста вымеў з рота і зашчапіў яго наглуха, моцна, як і належыць. Гэта было падобна на нейкі пуд.

Пабялелы доктар, апусціўшы рукі, таксама ўвесь успацелы, стаяў перад Асавіком, як некалі, ныйначай, Ісус Хрыстос перад калекам, якога толькі што ацаліў,— верыў і не верыў сваім вачам.

— Вось чаму мне не падабаўся ваш зуб, дарагі мой зямляк. Цяпер вы зразумелі? — сказаў нарэшце доктар і з палёгкай усміхнуўся.

Асавік яшчэ нічога не разумеў. Ён быў аглушаны, як ударам грому, але ўжо адчуваў, што гэты момант у яго жыцці незвычайны, здарылася нешта адваротнае таму, што было з ім тры тыдні назад. Тады яго адным ударам кінула ў пекла болю і смерці, а сёння гэты стары зямляк з Нямігі вырваў яго з лапаў адчаю і роспачы і вярнуў да жыцця. І разам з тым Асавік не адчуваў нечага асаблівага — гэтае адчуванне да яго прыйдзе пазней, і неаднойчы, а сёння быў нейкі балючы штуршок, радасны крык душы — і здзіўленне, што такім простым і ясным можа быць тое, што часам здаецца такім загадкавым і складаным. Білася ў галаве яшчэ нейкая думка, нібы яму на момант стала зразумелым і вядомым тое, над чым ён біўся

многа год. Але яна, гэтая думка, так і не змагла прабіцца на паверхню яго свядомасці — там і знікла.

Асавік павёў языком у роце — і дзіва! — зуб быў на месцы, толькі з дзёснаў, чуваць было на смак, ішла кроў. І ён, нібы не першы раз гэта рабіў, выплюнуў кроў у місачку злева ад сябе і зусім вольна, хоць і неяк шапялява, бо ў роце засталіся лічаныя зубы спераду, сказаў — першы раз за некалькі тыдняў — сказаў чалавечым голасам:

— Доктар, няўжо гэта вы зрабілі?.. Вы... — Асавік нечакана захваляваўся. Ён гаварыў многа, здаецца, без усякай сувязі, і, як потым ні стараўся, не мог успомніць сказанага. У яго было многа слоў, але яны не злучаліся ў нейкую адну думку, каб выказаць у ёй тыя пачуцці, якія распіралі яго грудзі.

Стары доктар як бы нават разгубіўся: ён замахаў рукамі, адступіў ад крэсла да акна.

— Рабі людзям дабро і не чакай падзякі — вось мой дэвіз. І хай усе людзі так робяць. Больш я нічога не хачу. Вы згодны?

— Цяпер я згадзіўся б з вамі, каб вы нават гаварылі супрацьлеглае. Вы... Вы... — Ён не знаходзіў слоў, усхапіўся з крэсла, кінуўся да доктара і спіснуў яго ў абдымках.

Доктар разняў яго рукі, далікатна вызваліўся.

Дзіўна, але пяць хвілін назад Асавік быў зусім не тым чалавекам, што цяпер, і свет для яго стаў зусім другі — добры і зразумелы. А ў яго замест адчаю і злосці душа напаўняецца нечым новым, праўдзівей, тым, што было ў ёй дагэтуль. Ён — зноў чалавек, у яго ёсць рукі, ногі, галава, рот, нос. Нос! Нюх! Яму раптам так нечым смачным запахла, што ён азірнуўся навокал, убачыў адчыненыя дзверы, і яго нібы нешта павяло за руку — не павяло, а пацягнула. Ён як без памяці, пакнуўшы збянтэжанага доктара, выскачыў на калідор і тут жа апынуўся ў сталовай. Хмельны пах стравы прывёў яго ў шаленства.

Ён падбег да бліжэйшага століка, за якім сядзелі чатыры чалавекі ў бальнічнай вопратцы, і ў крайняга, з забінтаванаю шыяй і патыліцай чарнявага хлопца выхашіў з-пад носа талерку з макаронамі па-флорку і тут жа, стоячы, з талеркі, толькі памагаючы пальцамі, адправіў усё ў рот. Хлопец толькі пазіраў на яго здзіўленымі вачыма і думаў, няйначай, што гэта вар'ят, якому не трэба прырачыць, бо будзе горай.

А Асавік з'еў макароны з такім смакам, якога ніколі ў жыцці да гэтага не адчуваў,— гэта было нешта невыказнае! Ён сам, сваім языком, адчуваў гэты невераежны смак, сліна густа змочвала страву, якая дагэтуль ішла ў яго страўнік па зонду і не прыносіла яму ніякай асалоды.

Ён паставіў пустую талерку на стол, моцна страсянуў руку разгубленаму хлопцу, які ўсё яшчэ шырока раскрытымі вачыма пазіраў на гэтага дзівака з параненымі шчокамі.

— Што глядзіш, браце? — сказаў яму Асавік. — Я дваццаць пяць дзён не еў... сам. Мяне кармілі праз кішку. Ты зразумеў? Таму даруй! Я проста аджыў. Дзякую, браце!

...З гэтага часу Асавік стаў папраўляцца і хутка выпісаўся са шпіталю.

Гільяціна

Факт узяты з дакументальнай кніжкі «Лісты з-пад гільяціны». Уступ і складанне Аляксандра Амільяновіча, былога вязня турмы «Нойбаў».

Быў май. Буялі ў густой свежай зелені дрэвы, трава аксамітным дываном пакрывала зямлю, палеткі зелянелі азімінай, залаціліся ярыной, у небе разлівалася бясконцая песня жаўранка. Толькі што сталі адцвітаць сады, зямля была ўкрыта белым пухам пялёсткаў, у паветры не сціхаў пчаліны звон.

Здаецца, толькі жыць ды радавацца людзям. Ды не, не тая пара. Нямецкая навала ўжо трэці год пануе на бела-стоцкай зямлі, як і на ўсёй Польшчы, а Сувальшчына адышла нават пад Усходнюю Прусію. Лютуюць фашысты, выбіваючы з палякаў дух непакоры і супраціўлення.

12 мая, яшчэ на прыцемку, на ўскраіне Сувалак жандары з бляхамі на грудзях абкружылі хату краўца Анджэя Дзічкоўскага. Уварваліся, як віхура, перавярнулі ўсё ўверх дном... Мужчын паставілі тварам да сцяны, рукі на галаву. Нечага шукалі, грукалі ботамі і прыкладамі, узрывалі нават падлогу. Недзе праз паўгадзіны ўсё лепшае з хаты пагрузілі на машыну. На другую пад лямант і галашэнне гаспадыні пасадзілі самога гаспадара і двух яго сыноў, Яна і Стэфана. Тут жа забілі ў хаце дошкамі вокны і дзверы, а гаспадыню выгналі на двор — ідзі куды хочаш.

Так пачалася для сям'і Дзічкоўскіх новая трагічная старонка. Цэлы год цягнулася следства ў турме ў Сувалках, а потым бацьку і сыноў — разам з усімі арыштаванымі з іх падпольнай групы — перавялі ў Крулевец — Кёнігсберг, сталіцу Усходняй Прусіі. Яшчэ праз год пакутаў і катаванняў у турме «Нойбаў» іх судзілі: бацьку, Анджэя Дзічкоўскага — да кары смерцю, старэйшага сы-

на Яна — да дзесяці год строгага рэжыму, а малодшага, Стэфана, — да чатырох год няволі.

Цяпер Анджэй Дзічкоўскі нават не мог разабрацца, якое пачуццё ў яго пераважае: страх за сябе, за сваё жыццё, ці радасць, што хоць сыны застануцца жывы? Праўда, дзесяць год ды чатыры — немалы тэрмін, тут і год пражыць, у гэтым пекле, — можна тры разы памерці, але ўсё ж такі ўперадзе свеціць нейкая надзея.

А ўвогуле Дзічкоўскі не спадзяваўся на такую жорсткасць. Гэта быў не суд, а расправа. Суддзі не збіраліся слухаць ніякіх апраўданняў. Яны слухалі агента гестапа, яму верылі. І вось прысуд. Большасць яго сяброў, таварышаў па падполлі, атрымалі, як і ён сам, кару смерцю — гільяціну. Далі яму чорнае, як манашае адзенне, з белымі палосамі на грудзях, на рукавах і на калошынах штаноў унізе. Вось і ўсё... Засталася які месяц ці болей часу — і калейка дойдзе да іх, што апранулі сёння гэтую трагічную форму, на якой ляжыць пячаць смерці.

Малодшы сын Стэфан, з якім бацька ў адной камеры — яны абодва краўцы, і іх прымушаюць шыць, тут ніхто не сядзіць без работы, нават смяротнікі, — пазірае на бацьку вачыма, у якіх відны слёзы і боль.

Анджэй Дзічкоўскі негаваркі, у думках яго цяпер — бязладдзе, трасянка, у душы — адчай, пустата, крыўда, але, каб супешыць сына, ён гаворыць яму ціха:

— Нічога, сынку... Я ўжо стары, я сваё ўжо аджыў...

Стары! Яму толькі за сорок, добрая трэць жыцця яшчэ не пражыта. І вось гэтую трэць адсячэ нож гільяціны. Сын хоча сказаць бацьку: бацька, ты яшчэ не стары, табе трэба жыць, толькі як гэта зрабіць, каб ты застаўся жывы? Як? Да каго звярнуцца, у каго параіцца? Можна, спытаць у Кухнера, што рабіць?

Стэфан, сіцснўшы вусны і насупіўшы густыя, як у бацькі, бровы, моўчкі пазірае на шырокі белы пасак на бацькавых грудзях, адзнаку смяротніка, — і не можа сказаць ні слова, баіцца, што расплачацца.

Бацька, спрытнымі рухамі пальцаў выварочваючы каўнер да мундзіра, гаворыць далей:

— Важна тое, што застанецеся вы... Вы — апора матпы. Яна гэтулькі вынесла з-за нас... Глядзіце яе, як сябе... — Голас у яго пачынае дрыжаць, ён робіць паўзу, каб супакоіцца. — Яна дала вам жыццё. А цяпер вы ведаеце, што гэта такое... Ведаеце яму цану...

Стэфан глядзіць, як бацька прасуе каўнер, прымервае яго да мундзіра, які яшчэ без рукавоў вісіць на прымерачным манекене. І раптам штосьці як стукае Стэфану ў галаву, яму робіцца млосна: манекен без галавы... Тырчыць адна шыя... І бацька будзе... яго хочуць зрабіць, як гэты манекен... Няўжо бацька не здагадваецца, не бачыць гэтага сімвала-напамінку? Але... можа нават лепей, што не бачыць, інакш гэтыя апошнія дні яго жыцця будуць атручаны яшчэ горай, чым цяпер.

— І другое,— ужо спакойна, нават цвёрда, хоць і павізіўшы голас, працягвае бацька,— вы павінны ўсё да кроплі запомніць, што тут рабілася, што тут бачылі і чулі... Каб расказаць жывым праўду... Каб яны ведалі, што гэта такое — фашызм, рэйх і яго слугі.— Бацька памаўчаў, выключыў прас.— За тое, што ў часе вобыску жанчына ўдарыла п'янага жандара па мордзе, калі ён сунуў свае лапы не туды, куды можна, яе прысуджаюць да гільяціны... Гэта суд?

Твар у бацькі робіцца суровы, вусны выцягваюцца ў нітачку, цёмныя вочы халадзеюць...

Бачылі і чулі яны тут многа... Пра гільяціну пачулі ў першы тыдзень, як трапілі ў гэты каменны мяшок. Ужо цэлы год злавесны цень бліскучага нажа вісіць над галовамі ўсіх, хто тут апынуўся,— вісіць, як дамкклаў меч. Трохі раней, гады два назад, тут адсякалі галовы проста сякераю на тоўстай дубовай калодзе. Але ахвяр усё прыбывала, і Эрых Кох, гаўляйтэр Усходняй Прусіі, ці мо генеральны пракурор Брынгман заказалі гільяціну для турмы «Нойбаў». Працэс механізавалі, галовы пакаціліся часцей і гусцей...

Пра гільяціну тут ніхто не тоіцца, наадварот, немцы хочуць, каб усе вязні ведалі пра яе — і дрыжалі, чакаючы свайго лёсу. Экзекуцыі бываюць тут сістэматычна, з нямецкай акуратнасцю, адзін-два разы ў тыдзень, і кожны раз пад нажом гіне пятнаццаць, дваццаць, а мо нават і пяцьдзесят чалавек. Не раз п'яныя стражнікі, запырсканыя крывёю ахвяр, як разнікі, урываюцца ў камеры да асуджаных, брудна лаляліся, выскалялі зубы і выхваляліся, што хутка і іх кроў — кроў астатніх асуджаных — будзе таксама на іх, нямецкіх ботах...

І хоць у вокны не дазвалялася глядзець пад страхам самае жорсткае кары, вязні не раз бачылі, як вечарам пасля экзекуцыі прыслуга выносіла вялікія скрыпі, абабі-

тыя цынкаваю бляхай, як часам праз шчыліну дзе-небудзь цякла кроў на зямлю, як падбягаў вялізны сабака-ваўкадаў і хлябтаў кроў, прагнаю мордаю супуўся да скрыні, а потым сядзеў пад адзінокім дрэвам пасярэдзіне турэмнага двара і дзіка выў да паўночы, наганяючы жах на вязняў...

— Таго, хто хоча застацца чалавекам, а не іх рабом, яны знішчаюць... Але не можа быць, каб яны не скруцілі сабе галавы. Саветы — гэта не Польшча і не Францыя... Па ўсім відаць, што ім там не саладка. Вось і лютуюць... Трэба выстаіць вам, жывым...

Яшчэ дзень назад бацька не аддзяляў сябе ад усіх, а сёння, ужо ў вопратцы смяротніка, гаворыць пра іх, жывых, як бы стоячы збоку...

— Запомні словы, што напісаў нехта разумны на сцяне нашай камеры, — і бацька паказаў сярэднім пальцам правай рукі, на якім быў напарстак, на нары, дзе хімічным алоўкам дробнымі літарамі было напісана — Стэфан ведаў гэтыя словы на памяць, яны гучалі для яго як малітва, як клятва: «Лёгка толькі гаварыць пра Польшчу, цяжка для яе працаваць, яшчэ цяжэй — памерці, а найцяжэй — цярпець». — Цярпець, вынесці ўсё і не зламацца. Гэта суджана не ўсім... Я ў цябе веру, Стэфан... Ты павінен зрабіць усё, каб людзі ведалі пра нашы пакуты, нашы справы, нашы мары...

Бацька пацяплелымі вачыма глянуў на сына — глянуў у самую душу, нібы запаліў у ёй нешта гаручае, — Стэфану стала лягчэй, стала спакайней. Тое, што не зрабіў, што не паспеў зрабіць бацька, павінен скончыць, дарабіць ён, яго брат Ян, тысячы і мільёны палякаў, што хочуць бацьчы свой край вольным і незалежным.

* * *

Раніцай наступнага дня на дзвярах загрымела засаўка, і ў камеру да Дзічкоўскіх зайшоў обервахмайстар Кухнер, ён жа перакладчык.

Ён зрэдку заходзіў да краўцоў, і нават не толькі па службовых абавязках: прынесці ці забраць заказ, павясці старэйшага Дзічкоўскага зняць мерку з якога турэмнага начальства, бо кравец Дзічкоўскі быў добры, шыў палавіну свайго жыцця. Кухнер заходзіў часам проста пагавя-

рыць, хоць па строгаму парадку турмы за гэта ён мог паплаціцца не толькі кар'ерай.

За аскетычнай, спакойнай маскай обервахмайстра Кухнера нельга было разгледзець сапраўднага пачуцця. Ён быў заўсёды роўны: спаважна спакойны, але дзелавы, пават як бы заклапочаны. За гады свае службы ён навучыўся хаваць ад сваіх гаспадароў і пачуцці і думкі. Анямечаны паляк, з мазураў, цяпер ён служыў у гэтым пекле «Нойбаў», памагаў немцам адіраўляць на той свет суайчыннікаў.

Але ўсё ж ён быў някешкі ў параўнанні з другімі звяругамі, якіх тут было поўна. У ім яшчэ не памёр чалавек. І гэта проста здзіўляла, як у ім засталіся спагада, сумленнасць, дабрата, якія тут лічыліся самаю страшнай крамолай.

Ён прысутнічаў на ўсіх экзекуцыях як перакладчык, і трэба было мець каменнае сэрца, каб вынесці ўсё, не звар'яцець ад усяго таго, што яму даводзілася бачыць і чуць. На яго плячах ляжала яшчэ адна нялёгкая місія: ён пісаў за вязняў іх апошнія лісты да сваіх родных, перакладаючы тут жа на нямецкую мову, каб вышэйшае начальства ў любы час магло пераканацца, што ў гэтых апошніх развітальных словах няма нічога небяспечнага для рэйху, што таямніцы катойні «Нойбаў» застаюцца і надалей нераскрытымі.

Сёння на хударлявым, старанна паголеным твары обервахмайстра ляжаў цень большай, чым звычайна, заклапочанасці. Вязням ён махнуў рукою, каб яны не ўставалі, зрабіў два крокі па цеснай камеры, спыніўся ля манекена, на якім вісеў амаль што гатовы жандарскі мундзір з белымі ніткамі фастрыгі па краях, павадзіў пальцам па грудзіне справа, як бы малюючы арла з распрасцёртымі крыламі.

Ён ведаў усё: судзілі пры ім, перакладчыку. Таму, відаць, ён пачаў адразу, з галоўнага.

— Паслухай, Анджэй, што табе хачу сказаць. Пішы на памілаванне. Вось папера і ручка.— Кухнер дастаў з бакавой кішэні мундзіра складзены ў дзве столкі аркушык паперы і чорную самапіску, паклаў на машыну перад краўцом.

Дзічоўскі механічна ўваткнуў сабе іголку з ніткай у грудзіну, якраз у белую палосу, знак смяротніка, апусціў рукі і цяжка ўздыхнуў.

— Дзякую, пан обервахмайстар, за клопат, але хіба гэта што дасць? Хіба што зменіцца? Вы ж самі гаварылі, што гэта за памілаванне. Яно можа нават і прыйсці, але са спазненнем, калі чалавек ужо аддасць богу душу...

— Гэта так,— сказаў Кухнер і падняў угору доўгі пракураны палец.— Але ты нічога не траціш. Тваю віну яны не даказалі. Усё можа быць!

— Я вінаваты ўжо за адно тое, што я паляк, і гэтага даволі, каб мяне знішчыць,— загарачыўся Дзічкоўскі-старэйшы, і цёмныя яго запалыя шчокі ажылі, заружавеліся, вочы заблішчэлі нядобрым бляскам.

— Гэта так,— зноў пацвердзіў зусім спакойны Кухнер,— але чаму не сыграць у латарэю, калі вядома, што можна выйграць жыццё?.. Стэфан,— звярнуўся Кухнер да сына Дзічкоўскага,— скажы бацьку, што ён дарэмна ўпарціцца. Ну? — І ён спакойнымі светлымі вачыма ўта-ропіўся ў Дзічкоўскага-сына.

Стэфан спачатку ненавідзеў гэтага чалавека — невядома, як яго лічыць: за немца ці паляка? Нават ужо калі немец, дык не дзіва, што ён служыць свайму рэйху. А вось калі паляк... Значыць, прадаўся сам і прадае другіх... Агідна глядзець на такога шкурніка, так і хочацца схіпіць яго за горла. Але прайшоў час — і Стэфан мусіў змяніць сваю думку пра обервахмайстра. Ім, вязням, было б тут у сто разоў цяжэй, каб яго месца займаў які-небудзь заядлы фашыст і кат. Кухнер, які ў часе экзекуцыі, калі ён перакладаў начальству, быў нейтральны, нейкі халодна-чужы, нават варожы, рабіўся другі, калі побач не было начальства, калі ніхто, ён ведаў, не данясе на яго. Цяпер ён успрымаўся Стэфанам хутчэй як фігура трагічная. Ён змушаны рабіць тое, што па натуры яму зусім не падыходзіць. І гэтая форма на ім здавалася чужою.

А сёння яго жэст проста паласнуў па сэрцы, расчуліў Стэфана да слёз: аказваецца, ён шкадуе іх як людзей, ён хоча ім добра, хоча, каб бацька застаўся жыць. Тут, дзе ніколі ні ад кога не пачуеш слова спагады, дзе бачыш і адчуваеш толькі жорсткасць і здзек, прыязнасць робіцца даражэйшай у тысячу разоў, чым у звычайных умовах. Яна тут — як глыток вады ў пустыні... Сёння Стэфан гатоў быў абняць і распалаваць гэтага чалавека за яго дабрату і спагаду. Ён паверыў у шчасце, што бацька яшчэ будзе выратаваны, бо чалавек, асабліва ў вялікай бядзе, гатоў паверыць нават у пуд.

— Пан обервахмайстар гаворыць праўду, — ледзь стрымліваючы сябе, сказаў Стэфан. — Мы павінны скарыстаць яго добры жэст, мо ён і паможа... Каб ты застаўся з намі... Для нас, для мамы... Не адмаўляйся, прасі памілавання!

Анджэй Дзічкоўскі аднымі вуснамі горка ўсміхнуўся.

— Прасіць памілавання ў... ката... Бескарысна... Абсурдна... Нізка... Але для вас, сыны і жонка, пайду на гэта прыніжэнне. — У яго свядомасці ажыла недзе мізэрная надзея, што мо і праўда — яго могуць памілаваць — ніякіх доказаў яго віны не знайшлі. Ён распаўсюджваў зброю — але ж гэта толькі словы правакатара. Каму, што, калі — нічога ён гэткага не даказаў, і следства не пацвердзіла яго віны. — Як яго пісаць, тое прашэнне? Па-нямецку, па-польску?

— Па-нямецку, — сказаў Кухнер. — Я напісаў, ты толькі падпішы.

Ён разгарнуў паперу і стаў чытаць па-нямецку стандартнае прашэнне, потым пераклаў, хоць абодва Дзічкоўскія зразумелі тэкст і без перакладу: нямецкая мова на мяжы з Прусіяй ніколі не была навіною палякам.

— Прасіць у фюрэра? — зноў скрываўся Дзічкоўскі-бацька. — У гэтага... — І ён не сказаў нічога, убачыўшы папераджальны жэст сына.

— Спісіні зубы і прасі, — сказаў сурова Кухнер.

— Гэта бескарысна, — махнуў рукою Дзічкоўскі, — але я згодзен...

— Дык падпішы, — і Кухнер паклаў перад ім паперку. — Я сказаў, гэта латарэя, але іншы раз у яе можна выйграць жыццё. А гэта нішто сабе штука, — неяк адразу павесялеў Кухнер.

Дзічкоўскі-бацька дрыготкаю рукою вывеў у канцы свой подпіс, аддаў ручку і падзякаваў Кухнеру.

— Не дзякуй, хай памагае. — Ён забраў паперу, ляпнуў Дзічкоўскага па плечуку. — А цяпер набярыся цярпення і чакай.

Ён выйшаў, грукнуўшы дзвярыма.

* * *

Дзень пачаўся як звычайна. Пасля ранішняй кавы — падгарэлых жалудоў — і скібачкі эрзац-хлеба з павідлам Дзічкоўскія ўзяліся за шыво. Нервовая напружанасць

апошніх тыдняў адбілася на іх абодвух, але асабліва на бацьку. Іголка з ніткай нібы засядала ў густой шарсцяной матэрыі колеру палыну. Раз за разам ён непрыкметна для сына прыслухоўваўся да крокаў на калідоры. Раней лічылі гады, потым месяцы, цяпер лічаць дні. На пачатку мая 1943 года пакаціліся з-пад гільяціны першыя галовы людзей — членаў сувалкаўскага падполля, і гэта цяжкім рэхам азвалася ў сэрцах жывых. Бацька Дзічкоўскі на вачах мяняўся, худнеў.

Раней Стэфану здавалася, што за гэтыя два гады няволі бацька высах і так, што гэта ўжо мяжа. Ды не! За апошнія тыдні, калі ён надзеў вопратку смяротніка, мяняўся на вачах: валасы бялелі, твар цямнеў, правальваліся шчокі, з'явіўся хваравіты бляск у запалых, абведзеных цёмнымі паўдугамі вачах. Начама ён не спаў, нешта ўсё думаў, чуйна прыслухоўваючыся да крокаў на калідоры. А мо проста Стэфану так здавалася? Ён і сам цяпер са страхам чакаў кожнага новага прыходу Кухнера: нават не так Кухнера, як каго-небудзь з незнаёмых стражнікаў, тым болей п'яных...

Бацька меў рацыю, што не верыў у памілаванне: адказу ўсё не было. За гэты час яму дазволілі спатканне з маткай. Бацька расказваў сыну, што яны не маглі гаварыць: яна глядзела на яго і плакала, а ён плакаў, гледзячы на яе слёзы. Потым ён сказаў ёй, што падаў на памілаванне, што ёсць надзея на адмену прысуду... Яна як быццам трохі павесялела. Пра сябе не раскавала, сказала толькі, што жыве ў сваякоў.

Два ці тры дні пасля спаткання бацька ўвогуле быў сам не свой: маўчаў, задумваўся, спыняўся на хаду, то падоўгу сядзеў не варушачыся. Работа ў яго валілася з рук. Стэфан ведаў, што бацька мардуецца, перажывае не за сябе. Ён быў салдатам, ваяваў у дзвюх войнах, не раз глядзеў смерці ў вочы. Не за сябе баяўся бацька: ён шкадаваў жонку і сыноў. Мо каляўся, што ўвязаўся сам і ўцягнуў іх у падполле, што ўзняў зброю на ворага. Можна, у думках і ляў сябе за гэта, бо аднойчы спытаў у Стэфана: «Скажы мне, сыне, ты праклінаеш бацьку за тое, што ён так неасцярожна паламаў твой лёс? Ты пенавідзіш мяне? Скажы шчыра!»

Што яму было адказаць? Стэфан адказаў бацькавымі словамі: «Памятаеш, ты расказваў, бацька, што нехта з вашых раіў вам не спяшыць, не брацца за зброю, а пача-

каць, пакуль пачнуць другія. А ты адказаў на гэта: не будзем глядзець на другіх. Будзем першыя! Хай глядзяць на нас».

Бацька тады як быццам супакоіўся.

Другі раз ён сказаў сыну, што цяжка разабраць, хто свой, хто вораг — у гэтым ён бачыць прычыну правалу іх падпольнай групы. «Будзь разумнейшы за мяне. Не паўтарай маіх памылак». Гавораць гэта, ён думаў, пэўна, пра таго тыпа з магістрата, які даўно шукаў сувязь з падполлем і, знайшоўшы яе, стаў насіць бланкі пашпартаў і іншых патрэбных папер, а потым па адным з пашпартаў пагарэў адказны таварыш з іх падполля. Жаль, што той спрытны службовец магістрата яшчэ ходзіць па зямлі, яшчэ дыхае паветрам.

«Калі я толькі выберуся адгэтуль цэлы, — думаў не раз Стэфан, — я перш-наперш прыкончу таго юду, а потым стану рабіць усё астатняе...»

Бацька мяняўся не толькі знешне.

Апошнім часам пібы пейкая нябачная сцяна вырастала між бацькам і сынам — як паміж мёртвым і жывым. Адкуль яна? Няўжо бацька пачынаў глядзець на свайго сына як з таго свету? Быў ужо нечым нецялесным, як душа, пазіраў і цешыўся, што хоць сын жывы, хоць нічога не мог ужо яму памагчы, парадзіць, нічым не сучешыць — нібы быў за тоўстаю перагародкаю са шкла?

Можа, і так. Сын кідаў на бацьку ўважлівы позірк, як бы пытаючы: што табе, бацька? Мо што ў цябе баліць? Мо што падаць, прынесці, што зрабіць? Скажы, не пакутуй адзін, падзяліся са мною!

Сын быў уважлівы і чулы да бацькі, але прыгнятала ўласнае бяссілле: вось гіне бацька на вачах, яшчэ дзень-два-тры — і ўсё... А ён, сын, родны сын, дарослы, ужо вышэйшы і дужэйшы за бацьку, нічым не можа яму памагчы — нават на пазногаць, на кроплю, на макавае зерне. Здаецца, каб мог, памяняўся б з бацькам сваім лёсам, хоць ведаў, што бацька ніколі не прыняў бы такое ахвяры.

Начамі яны цяпер падоўгу гаварылі. Бацька расказваў пра сябе, пра сваё жыццё: нялёгкае маленства, пра трывожную, трэсеную маладосць, пра войны і паходы, потым пра матку, пра іх, дзяцей. Праз усе гэтыя расказы праходзіла адна думка: ён жыў сумленна, сумленна працаваў, смела ваяваў і не раскайваўся ў тым, што здарылася. Лёс яго зайздросны, хай тыя, што застануцца жыць,

не плачуць па ім: ён пражыў сваё жыццё так, як трэба сумленнаму чалавеку, патрыёту, сыну свайго народа.

Ён увесь час супакойваў сына, суцяшаў, прасіў не «мартвіцца» — не сохнуць, не перажываць таго, што ён пойдзе ад іх, што не будзе з імі — гэта не так важна. Важна, што яны, сыны, уцалеюць. Гэта нават мо і добра, што ўвесь удар ён прыняў на сябе: мо так мудра рассудзіў усявышні, каб іх род не звёўся, каб іх кроў ніколі не знікла, каб давала новы плён, новыя пакаленні — датуль, пакуль будзе зямля, пакуль будзе Польшча. «Будзьце апорай матцы... Будзьце апорай Польшчы». Шкадаваў, што не ўбачыць канца трэцяга рэйху, адраджэння радзімы... «Але нічога, — казаў ён, — я буду глядзець на ўсё вашымі вачыма і радавацца разам з вамі. Пакуль будзеце жыць вы, датуль буду і я — у ваших сэрцах...»

...Чуйная цішыня на калідоры перарываецца тупатам падкутых жалезам ботаў. Сэрца ў Стэфана замерла на момант, у грудзях пахаладзела. Крокі набліжаюцца, нарастае іх гул, ён, здаецца, аж глушыць, пранікае ва ўсе закуткі душы. А мо пранясе міма, мо яшчэ не ўсё?.. Крокі заціхаюць ля іх камеры, бразгае засаўка, адчыняюцца дзверы. Рослы, з барвовым тварам стражнік кідае ў камеру, як страляе ва ўпор:

— Майстар кравец, выходзь!

Бацька і сын зразумелі, што гэта значыць. Яны ўжо былі на нагах — ускочылі адразу, яшчэ пры першых гукх на калідоры, а цяпер абхапілі адзін аднаго рукамі, прытуліліся грудзмі і калючымі шчокамі, застылі ў абдымках, як бы слухаючы здвоены стук сэрцаў.

— Бывай, сын мой... дарагі... — Бацька Дзічкоўскі задыхнуўся, зрабіў кароткую паўзу. — Пацалуй за мяне маму... Усё... Так многа хацеў сказаць... Усё...

Яны моцна, па-мужчынску пацалаваліся. Апошні раз? І бачацца таксама апошні? Няўжо гэта той страшны момант, якога яны чакалі і ўсё хацелі, каб ён прыйшоў як мага пазней?

У Стэфана па шчоках каціліся слёзы. Бацька здаваўся спакойны. Ён толькі моцна прыціскаў сына да сваіх грудзей, гладзіў яму далонямі спіну, і гэты дотык бацькоўскіх рук вярэдзіў боль у сынавай душы, паралізаваў яго думку і волю.

Ніякімі словамі нельга выказаць таго, што адчувае чалавек у такую хвіліну. Гэта трэба ўсё перажыць самому.

Чалавечы мозг працуе, як матор гіганцкай машыны, заведзены на самыя шалёныя абароты, але ён працуе на халастым ходзе, усё застаецца, як і было. Вось разарвіся тут на кавалкі, захлябніся слязьмі, ляж трупам — а ўсё роўна нічога не зменіш. Лёс няўмольны, жорсткі, усемагутны, як вышэйшая сіла, — ён паказаў на ахвяру, і яна павінна скарыцца перад яго воляй. Няўжо гэта лёс? Не, гэта проста сіла! Звычайная жорсткая, грубая сіла! Калі б гэтай сіле паставіць другую — мацнейшую — лёс мог бы быць зусім іншы! Лёс!.. Глупства, а не лёс! Гэта — несправядлівасць! Вось што гэта!..

Нешта падобнае прамільгнула ў зняможанай, паралізаванай свядомасці сына, але не паспеў ён усяго асэнсаваць, як адчуў, што грубыя рукі стражніка адрываюць яго ад бацькі, адштурхоўваюць назад, у камеру, а бацька знікае на калідоры. Гучна бухаюць дзверы, чуюцца скрыгат засаўкі, а потым такія знаёмы шчаўчок... Стэфан зразумеў: гэта пчоўкнулі кайданы на бацькавых руках. Ён кінуўся да дзвярэй, стукнуўшыся лбом у моцныя непадатлівыя дошкі, і так застыў, плачучы ад бяссільнай злосці.

* * *

Рана ў сэрцы Стэфана Дзічкоўскага крывавіла доўга і балюча. Толькі цяпер ён зразумеў, як многа страціў, — калі ўжо бацькі не было побач. Ціхі і звычайна маўклівы, бацька неяк неўпрыкмет веяў на яго ўпэўненасцю, уліваў яму сілы, не даваў зламацца, страціць веры. Як тая кураводка, чуюць толькі набліжаецца небяспека, прымае баявую позу і кідаецца абараняць сваіх дзяцей, так і ён: заўсёды, дзе давялося быць ім разам у бядзе, сваімі грудзямі ён закрываў іх, сваіх сыноў, асабліва яго, Стэфана, малодшага. І вось цяпер Стэфан адчуў, што ён нібы апынуўся на халодным пранізлівым ветры, і няма за што схаватца, і няма чым прыкрыцца — і цябе пранізвае навывлёт...

І нельга было сказаць, што бацька песціў вельмі іх, сыноў. Не, ён давяраў ім, не падсцілаў саломкі, калі яны падалі, і не абіваў пылу з іх штаноў, не дзьмуў на пабітае месца. Ён ведаў, што жыццё жорсткае, і рабіў усё, каб яны раслі мужчынамі, каб самі ўмелі адказваць за свае ўчынкi і маглі пастаяць за сябе... А вось такім бездапаможным, як цяпер, Стэфан сябе ніколі не адчуваў. Няўжо і Ян, які апошні час быў адзін, адчувае тое самае? Не, Ян

смялейшы, так заўсёды лічыў Стэфан. А мо так здавалася збоку? Мо і сам ён збоку, калі не зазіраць у яго душу, здаецца мужным? Нешта падобнае сказаў яму нядаўна Кухнер... Ён расказваў, што бацька прыняў смерць спакойна і мужна, як і належыць салдату... Стэфан ставіў сябе ў думках на бацькава месца: ці змог бы ён сам быць спакойным і мужным у такую хвіліну? Здаецца, не... Гэты Кухнер цяпер як бы трохі прыкрывае яго, Стэфана, ад сярдзітага норд-весту, часам скажа што-небудзь, падбадзёрыць... А сёння ён абяцаў паказаць Стэфану тую страшную прыладу, на якой загінуў яго бацька. Стэфан не можа сабе растлумачыць, чаму так захацелася яму пабачыць гэтую людабойную прыладу і для чаго. Мо ў нейкай меры гэта ішло ад бацькавых слоў: усё бачыць, усё запамінаць, каб потым расказаць людзям, усяму свету пра «подзвігі» гітлераўскіх катаў.

Нешта ж доўга пяма таго Кухнера... А што, калі ён завядзе яго ў пастку? Здаецца, не... Чалавека, які прыкідваецца, лёгка раскусіць. Хоць... Яны не раскусілі новага члена свае падпольнае групы, аж пакуль ён іх не прадаў... Ды, урэшце, прадасць Кухнер — усё роўна прападаць. Стэфану цяпер, пасля смерці бацькі, ужо нічога не страшна...

Турма, змучаная за дзень страхам і тузаннем, крыкам і боем, спіць першым гарачкавым сном. Толькі часам пракоіцца рэхам удар жалеза аб жалеза, прагрукаюць дзесьці цяжкія крокі, ускрыкне праз сон які вязень — і зноў знямая насцярожаная цішыня, гатовая кожную хвіліну перарвацца грубым вокрыкам вартавога, звонам кайданаў ці перадсмяротным крыкам ахвяры.

Здаецца, пачуліся далёкія крокі... Не, проста здалося. У сне застагнаў сусед на нарах, потым перавярнуўся на другі бок, доўга чухаўся, а потым заціх... Недзе ўнізе, мо ў канцылярыі, меладычна і ледзь чутна тры разы бомкнуў гадзіннік. Значыць, тры гадзіны ночы... Самы сон, а Стэфан усё яшчэ не звёў вокам, чакае... Потым яму здалося, што ён задрамаў, — спалохана прахапіўся, пачуўшы нейкі шум. Ціха адчыніліся дзверы, з парога Кухнер падаў знак рукою — пайшлі!

Стэфан усхапіўся, не стаў абуваць чаравікаў, каб не нарабіць шуму, — пайшоў у шкарпэтках. Ён хваляваўся: сэрца моцна стукала, не хапала паветра, нібы ён нядаўна прабег некалькі кіламетраў. Ён ішоў туды, адкуль ніхто

не вяртаўся. Няўжо ён — адзіны пчаслівец, які толькі паглядзіць на ўсё і вернецца назад?

Яны спусціліся ўніз па вітай лесвіцы, пайшлі па вузкім, цьмяна асветленым калідоры, ужо ў падвальнай частцы турмы, павярнулі ў адзін бок, у другі. Стэфан ужо не знайшоў бы дарогі назад, каб давялося ісці аднаму, ды і думкі яго цяпер былі не пра дарогу. Ён толькі баяўся, каб ім ніхто не перашкодзіў.

Нарэшце Кухнер спыніўся перад шырокімі моцнымі дзвярыма, азірнуўся навокал, прыслухаўся, а тады толькі адчыніў дзверы, увайшоў і запаліў святло. За ім ступіў Стэфан і стаў ля парога, як укупаны. Ён апынуўся ў даволі прасторным пакоі без вокан, з гладкімі глухімі сценамі. Тут стаяў вялікі доўгі стол, засланы зялёным сукном, пры сталае — крэслы з высокімі спінкамі. На сцяне вісеў партрэт Гітлера, над ім стаялі вазоны на падстаўках.

«І ўсё? — спытаў вачыма Стэфан у Кухнера. — А дзе ж?..»

Як бы ў адказ на яго нямое запытанне, Кухнер падышоў да вялікае шторы, якая спачатку здалася Стэфану тыльнаю сцяною, і рассунуў яе. Пакой пабольшаў у два разы: тут ужо Стэфан адразу здагадаўся, што перад ім — гільяціна. Яна была трохі не такая, як французская, якую ён некалі бачыў на малюнку, немцы ўдасканалілі яе, паменшылі памерам, затое пабольшылі вагу самай галоўнай дэталі машыны — коса зрэзапага нажа, які ўласным цяжарам, лёгка падаючы мо з двухметровай вышыні, адсякаў галаву ахвяры... Нож злавесна пабліскваў, адведзены да самага верху, чакаў новых ахвяр... Цьмянае святло адбівалася ў кафляных сценах гэтай паловы пакоя. Ад гільяціны па падлозе ішла неглыбокая канаўка-жолаб, на сцяне віселі шлангі, па якіх падавалася вада — каб змываць кроў.

Неймаверна простая прылада смерці цяпер здавалася Стэфану не такой ужо страшнай, як тады, калі ён яе не бачыў. Бо хіба не ўсё роўна, як паміраць?

Ён падышоў бліжэй, дакрануўся рукою да халоднага металу станіны. Нешта падобнае на лапу з кроснаў: дзве ножкі — адна нізкая, тая, дзе становіцца ахвяра і да якой прывязваюць яе ногі; другая, злучаная з першай папярочкай на даўжыню чалавечага тулава, высокая, больш як два метры, з нажом на версе. Унізе ля папярочкі — месца, куды класці шыю. На гэтае месца якраз і нацэлены косы

зрэз бліскучага цяжкага нажа... А гэта, відаць, ручка, на якую варта толькі націснуць, каб нож сарваўся і паляцеў уніз...

Прымітыўна простая, надзейная і сляпая прылада смерці стаяла перад Стэфанам ва ўсім сваім халодным жудасным бляску.

Вось тут назаўсёды развітаўся з жыццём яго бацька, яго акрываўленая галава бездапаможна скацілася ў карзінку...

За сталом сядзелі суддзі, зачыталі яшчэ раз смяротны прысуд... Потым стражнікі сарвалі з яго вопратку, падвялі да станка, прывязалі ногі, сагнулі ў поясе і паклалі галаву пад нож, прыціснуўшы шыю спецыяльнай застаўкай... Сігнал — і кат націснуў на рычаг...

Стэфан здрыгануўся ўсім целам, закрыў твар рукамі. Яму здалася, што ў нос ударыў прэсны пах крыві.

Кухнер моўчкі дакрануўся да яго пляча.

Яны выйшлі на калідор.

— А цяпер я пакажу табе яшчэ нешта, — сказаў Кухнер Стэфану на вуха. — Ідзі за мною.

Стэфану было ўжо ўсё роўна, і ён пайшоў. Некалькі кароткіх калідораў, пераходаў, пад'ёмаў — і яны апынуліся, як адразу здагадаўся Стэфан, на кухні — там, дзе ў вялікіх чорных катлах варылася пустая баланда для вязняў. Тут стаяў агідны пах падгарэлага тлушчу і паранай брукі, змешаны з пахам нясвежага, тухлага мяса.

Кухнер паказаў пальцам далей, дзе пры сцяне стаялі вялікія ванны.

Як не сваімі нагамі Стэфан падышоў да іх, прыгледзеўся. Здаецца, звычайнае мяса, ужо нясвежае, пасінелае, ад яго і ідзе гэты цяжкі трупны дух. Відаць, назаўтра для вязняў запланаваны гуляш, які заўсёды пахне здыхляцінай...

Але што гэта? Стэфана нібы працяло электрычным токам. Ён выразна адчуў, як яго кароткія валасы на галаве падымаюць скуру, гатовыя, здаецца, выскачыць кожны са свайго гнязда. Па спіне прабег холад, нібы яму сыпанулі за кашулю прыгаршчы ледзянога шроту. Гэтае мяса было... чалавечынай! Мясам... з людзей!.. Калі туман у вачах прайшоў, ён убачыў у ваннах пасечаныя на кавалкі ногі, рукі, рассечаныя тулавы.

Падышоў Кухнер і ціха, але з прыціскам сказаў:

— Бачыш, як вы жараце самі сябе? Памятай, Стэфан,

не еш гэтага гуляшу, які вам часам даюць, лепей цярпі галодны!

Ён сказаў гэта такім тонам, нібы сам Стэфан, усе вязні, усе палякі, што сядзелі ў гэтай турме, былі вінаваты, што... «жэрлі самі сябе»!

І сцакаўшы, ужо другім тонам, пагрозліва дадаў:

— Запомні гэта назаўсёды... А цяпер — маўчы, як магіла, бо як скажаш каму слова — мне адразу смерць!

Стэфан тупа кіўнуў. Прыбіты, спустошаны, расцёрты ў парашок маральна ён ледзь дайшоў да свае камеры.

Гільяціна адразу памеркла, яна для Стэфана была нішто ў параўнанні з тым, што паказаў обервахмайстар на кухні.

Здавалася, Стэфан ведаў сваіх катаў, усяго мог ад іх чакаць: самага горшага, самага агіднага, але такога здзеку, такога дзікага глумлення над людзьмі не чакаў нават ад самых заядлых фашыстаў!

Ён быў чысты чалавек, ён ведаў гэта сам. І ведаў таксама, што калі сумленнага, чыстага душою чалавека ўкачаць у бруд — які б ён ні быў — то гэты чалавек ужо не будзе жыць, а калі і будзе, то ўжо не падымецца, і жыццё стане для яго пакутаю, катаваннем, пракляццем.

— Навошта, навошта ты гэта паказаў мне, Кухнер? Я не перанясу гэтага, не змагу, я звяр'яцею... Навошта ты паказаў мне гэта? Навошта? — шаптаў сам сабе Стэфан Дзічкоўскі, стоячы на каленях перад сваімі нарамі.

Твар яго быў смяртэльна бледны, па шчоках капіліся слёзы, а рукі, сціснутыя ў кулакі, былі распачна ўзняты над галавою.

Ветэраны

Урывак з нарыса «Каб радзіла зямля»

Гісторыя... Здаецца, ужо адбалелая, застылая, а сунеш руку глыбей, як у попел,— а там яшчэ гарача, яшчэ пячэ і бярэ за жывое.

Гаспадары былі ўсхваляваны нашым прыходам, асабліва бабка Мар'я, а дзед Іван Цярэшка, як стары салдат, трымаўся спакойна. Не абышлося, як гэта бывае ў беларусаў, без традыцыйнае пляшкі на сталё. Быў нават мёд, ужо запукраваны, з іх уласнай пасекі. Быў хлеб і да хлеба... Але чагосьці як бы бракавала, нечага ці некага не хапала ў іх прасторнай хаце...

Мне добра памог Уладзімір Гарошка, сакратар. Бабка Мар'я казалі, што ён для яе як сын. І той нябачны бар'ер, які звычайна бывае паміж малазнаёмымі людзьмі, аж покуль яны добра не ўведаюць адзін аднаго, у гэтым выпадку ўпаў адразу, я, прынамсі, яго не заўважаў, людзі гаварылі шчыра, адкрыта.

Гарошка тут свой чалавек, у яго таксама было свежае гора, і гэта яшчэ болей збліжала людзей. Яго бацька прайшоў вайну, быў паранены, а вось тут, дома, пакаўзнуўся і трапіў пад гусеніцу бульдозера.

— Гэта лёс,— кажа дзед Цярэшка. І расказвае прытчу-быль са свайго жыцця.— Яшчэ ў тую, мікалаеўскую вайну быў я на румынскім фронце. У аддзяленні сувязі, дзяжурым па дні: сёння ля апарата, заўтра на лініі, пасля-заўтра кухарыш. Выпала мне кухарыць. Мелі мы сабе добрае месца для гэтага: лагчынка такая між гор, крынічка як вока — колькі ні бярэш з яе вады, а яна ўсё поўная. Ля гэтай крынічкі расклаў я агонь, павесіў вядро з вадою грэць, а сам думаю: тут непадалёку поле, павінна ўжо

бульба добрая быць, а то абрыдла гэтая каша... Пайшоў, капаю бульбу. Чую — бах! — стрэліла гармата з нямецкага боку, а не па малым часе ляціць гасцінец. А вуха ўжо адразу ловіць, па шуме-свісце пазнае, дзе ўпадзе. Чую — недалёка педзе ляжа. Упаў я ў бульбу, а тут як ірване... Падняў я галаву, а ад майго агню і следу не засталася, толькі яма глыбокая на тым месцы. Пастаяў я пад тою ямаю ды пайшоў да сваіх. А яны глядзяць на мяне, нібы я з таго свету вярнуўся. Кажуць: «Мы ж думалі, што ты ўжо на небе. Ну, цяпер можаш быць смелы — смерць цябе не возьме». І праўда, праваяваў і тую, і гэтую — а хоць бы што. Памятаю, за Одэрам ужо стаялі, я памкамузвода быў, насіў на баку сумку палявую. У баі адзін раз разрыўная куля стук у сумку, а мяне нават не кранула. Другі раз у атаку ішлі, немец з мінамёта абстрэльваў. Мы — перабейкамі. Бой скончыўся — адчуваю: нешта мая правая нага як босая, ступаеш — і ўсё пад нагою чуеш — камень ці грудка. Глянуў я — ажно ў маім чаравіку асколкам зрэзала ўсю падэшву ад задніка да наска, адна ўспілка засталася...

Паслухаеш такіх гісторый, дык сапраўды можна паверыць у лёс...

Дзед Цярэшка патроху скідае з сябе павольнасць. Расказвае яшчэ адзін эпізод:

— У Румыніі, у першую вайну, пайшлі па сена — у акопах падаслаць добра. Скубём сабе памалу, ноч дёмная, дожджык цярусіць... Тут у мяне нехта сена адбірае. Я яго цап за вінтоўку — бачу, немец. І ён пазнаў, што тут рускія. Кажа: «Камарад, камарад, рус. Не страляй!» Нас было болей. Немец сабраў сваіх, сказаў ім нешта. Потым нам кажа: «Маўчыце. Мы сабе возьмем, а вы сабе...» Немец з Букавіны быў, трохі гаварыў па-руску. Мы разам пакурылі, пагаварылі і разышліся...

Па такіх васьмі расказах, эпізодах паволі адкрывалася біяграфія чалавека, смелага, спакойнага, цяролівага, са сваім бачаннем свету — трохі афарбаванага гумарам, чалавека, схільнага да філасофскай развагі. У вайну ён — салдат, партызан, баец, у мірны час — працаўнік, араты, але не адарваны ад жыцця, а ў яго віры.

Пры рэжыме Пілсудскага ён, член Сялянска-работніцкай грамады, сакратар ячэйкі, быў арыштаваны разам з усімі актывістамі грамадскага руху. Аднак, нічога ад яго не дабіўшыся, вымушаны былі адпусціць. Пра гэта ён

расказвае таксама з прыхаванай усмешкай, спакойна, усё на парадку:

— Узялі адразу ў Палачаны. Пабыў трохі — адпраўляюць у Валожын. Адтуль — у Наваградак. З Наваградка — у Вільню. Ніколі гэтулькі бясплатна не ездзіў... Дапытваюць: «Кажы, хто цябе падбухторваў, хто твае кіраўнікі? Дзе падпольная літаратура? Дзе зброя?» Адно і гавару ў адказ — нічога не ведаю, нікога не знаю, адчапіцся. Кіруюць назад, нічога не выходзіць. Прыгналі ў Ашмян. Чакаем каля пастарунка. Бачу, нешта мой канвой прапаў... Раз няма — дык што, я ім сам сябе буду ахоўваць? Трасцу! Зайшоў да шаўца, якраз падэшва ў боце адарвалася. Убачыў знаёмага, той служыў нейкім дробным начальнікам у магістраце. Так і так, кажу, не ведаю, ці я арыштаваны, ці на волі. Ідзі, кажа, дадому. Так я і пайшоў, не развітаўшыся з панамі, нават няёмка было... Потым, трохі пачакаўшы, заходзіць да мяне камендант паліцыі, нібы так, па дарозе, ці вады напіцца. Кажа па-польску: «Што ж, ваша грамада распалася...» Ні то пытае, ні то мне навіну гаворыць. «Невядома яшчэ», — адказваю яму, а ён як не чуе. «Вшыстко то за пенёндзэ», — кажа. Адказваю: «Можа быць. Дарма нічога не робіцца, усё за грошы». Так мы да нічога і не дагаварыліся... А потым мяне нават падсолтысам выбралі. Адзін раз прыязджае секвестратар па нядоімкі да Багданёнка. Той бедны, пяцёра дзяцей, няма чаго есці. «Вядзі, — кажа мне секвестратар, — да гэтага нядоімшчыка». Я — не пайду. «Чаму?» Кажу, у яго няма чаго браць, адны дзеці голыя. Тады ён мне: «Пішы акт, што нічога няма». Напісалі акт, я падпісаў... Войт выклікаў мяне, лаяўся. Але так і абышлося.

З партызанскага жыцця — адзін маленькі эпізод.

За Валожынам — блакада пушчы. Немцы ідуць ланцугом. Партызаны невялікімі групамі адыходзяць у глыб лесу. Здымаюцца з лагераў і ўцякаюць далей ад бяды партызанскія сем'і, гаспадарчыя ўзводы. На руках у аднае жанчыны — малое дзіця. Яно галоднае, хворае, увесь час, не сціхаючы, плача. А немцы ўсё бліжэй, мо яны чуюць якраз гэты плач... Лес робіцца ўсё гусцейшы, пад нагамі балота... Немцы зусім побач. Маці пакідае дзіця пад кустом, людзі адыходзяць далей, ужо ў самую багню. Ззаду чуюцца крокі, нават можна разабраць, што гавораць панямецку. Вдаць, спыніліся, нешта раяцца. Чуваць нават,

як пстрыкнула запальнічка, немец прыкурыў папяросу. А потым заплакала дзіця, і тут жа прагучаў сухі трэск аўтаматнай чаргі... Немцы далей не пайшлі. Смерць малога дзіцяці загарадзіла ім дарогу...

З партызанаў Іван Цярэшка трапляе на фронт. Пачынаючы з Віслы, ваяваў у 5-й ударнай арміі генерала Бярзарына.

Тры разы сустракаўся ён з праслаўленым генералам.

Першы раз убачыў яго ля Варшавы. Там Бярзарын праводзіў артылерыйскія вучэнні. Пасля дзяжурства баец Цярэшка пайшоў на кухню. Кухня стаяла ў маладым хвойнічку, на ўскраіне лесу. Далі абед: суп рэдзенькі, каша таксама, можна без лыжкі абысціся — з кацялка ды ў рот.

Пад'язджае на матацыкле салдат у кароткім скураным паліце, пытае ў мяне:

— Дзе быў, папаша, чаму на абед спазніўся?

Кажу, што дзяжурый.

— Дзе лыжка твая, чаму хлебам мачаеш?

— Няма лыжкі,— кажу,— ды яна і не патрэбна, усё рэдзенькае.

Салдат кажа кухару:

— А ну, налі палонік!

Той наліў.

— Эй, брат, так не пойдзе! — крыкнуў салдат.

Тут я яму кажу:

— Вось прыедзе генерал, ён ім шыі намыліць за твакі суп.

Салдат да мяне:

— Які генерал?

— Хіба не ведаеш? Бярзарын.

Салдат засмяўся:

— А ты ведаеш, што гэта я Бярзарын?

Кажу, прабачце, не ведаў.

— Не трусь,— гаворыць мне.

Даў закурыць, сеў на матацыкл і паехаў.

Падыходзяць да мяне тыя, што былі на кухні, пытаюць, пра што ён са мною гаварыў. А нічога, кажу, гэта дружок мой, даўно не бачыліся. А што ён генерал, нічога не сказаў. Але яны, мусіць, і самі пра гэта ведалі, бо з таго часу супу рэдкага болей не давалі.

— Другі раз убачыліся пад Берлінам, ноччу, ужо на пазіцыях. Бачу, ідуць групаю на транспзі. Ён першы, па-

знаў мяне адразу. «Ты жывы, папаша? Пакуль Берлін не ўзялі, трэба жыць». Пацалаваліся мы. Кажу, асцярожней, а то хоць і ноч, а немцы відны. Ён бінокль да вачэй прылажыў, сказаў: «І праўда, снуюць немцы». Хутка мы тады і развіталіся. Апошні раз убачыліся ў Берліне, ужо пасля 2 мая, у шпіталі. Мо ён да каго са сваіх прыходзіў, не ведаю.

Зноў пытае:

— Папаша, ты жывы?

— Жывы, вапа вялічства, толькі паранены, куля ў руку трапіла. Але глупства.

Ён засмяўся, што я яго так назваў, і кажа:

— Што табе даць?

— Закурыць дайце.

— Закурыць можна.

Пацалаваў мяне, як тады, і кажа:

— Ну, каб здаровы вярнуўся дадому!

А праз тыдні два, ужо калі немцы здаліся, дачуваюся, што Бярзарын загінуў у аварыі... Баявы быў генерал...

Дзед Цярэшка пакручвае свае пушыстыя белыя вусы і замаўкае. Усяго, пэўна ж, ён не раскажаў, ведае ён на-много болей. Але трэба і меру знаць, хай раскажвае цяпер бабка Мар'я.

Яе расказ быў зусім у іншай танальнасці. Ён увесь трагічны. Яна гаварыла ўсхвалявана — такі ўжо, відаць, характар у чалавека, што пра балючае не можа гаварыць спакойна.

Яна нават памятае, калі выйшла замуж за першага свайго мужа Васіля Бабра — 2 лютага 1918 года. А вясною мужа мабілізавалі ў армію. Яна засталася жыць у яго маткі, у свекрыві. А тут пань ўсё забралі, жыць цяжка, і пра мужа нічога не чуваць. На чацвёртым годзе прыходзіць адзін чалавек з Хоўхлава і кажа ёй, што бачыў яе Бабра — ажно пад Варшавай, у лазарэце, хворы на тыфус. Аказваецца, пасля міру ён вяртаўся дадому, яго пань забралі на работы, а там ён захварэў на тыфус. Яна сабрала грошай на дарогу, паехала ў Седлец ля Варшавы, знайшла той шпіталь, а ў ім і свайго мужа. Яна ледзь пазнала яго — адны скура ды косці, аброс барадой, вочы гараць. Ён на падазрэнні, бо з гарачкі ўвесь час спяваў «Інтэрнацыянал». Але праз два тыдні яго ўсё ж адпусцілі. Каб прыпісацца, патрэбны сведкі, паручыцелі. Але хто за яго паручыцца? Поп, ксёндз і пан Чайкін адмовіліся.

Толькі ляснік Аляхновіч не пабаяўся, паднісаў пару-чэнне.

Чатыры месяцы яе муж павінен быў хадзіць у камендатуру на рэгістрацыю. Потым адчапіліся, але ён быў увесь час на падазрэнні, хоць і працаваў на гаспадарцы.

— А ў трыццаць дзевятым, як прыйшлі нашы, стаў ён старшынёю Хоўхлаўскага сельсавета, а жылі мы ў Віткоўшчыне. За адзін год арганізаваў пяць калгасаў, і ў Віткоўшчыне таксама. Далі нам кватэру ў Хоўхлаве, у тым доме, дзе жыў пан Чайкін. Я прымала малако, а сын Пятрусь хадзіў у школу... Думалася, што ўжо будзем жыць як людзі, спакойна. Ажно вайна, немцы прыйшлі... Спачатку мой Васіль хаваўся, а потым не вытрымаў, вярнуўся дадому: што будзе, то будзе. Нават перапрашаў сяго-таго са сваіх ворагаў, думаў, яго пашкадуюць. Ды не, ён мо не аднаго пашкадаваў, а яго не пашкадавалі. Раніцаю немцы абкружылі нашу хату, урываюцца, крычаць: «Рукі ўгору!» Узялі яго, не далі нават апрануцца, босага павялі... Я галашу, а яны не далі нават і падысці.

...Астыла я трохі, адумалася ды зноў давай ісці яго шукаць. А куды? У Валожыне — карны атрад. У Сугваздах — таксама. Пытаюся ў войта (у адным доме з камендатурай), той адсылае да каменданта. А ў каменданта перакладчык, яўрэй. Я да яго: «Дзе мне знайсці Васіля Бабра, свайго мужа?» Той кажа: «Ідзі, шукай сабе другога мужа, кабета. Бо Бабра твайго расстралялі ў Гарадку». У мяне і сэрца спынілася... Потым распытала, далі мне план, дзе і як — рад, нумар магілы. Сказалі, што магу паставіць крыж. Пайшла да сваякоў, зрабілі крыж, узялі рыдлёўкі. Знайшлі магілу, пачалі адкопваць. Ляжыць ніцма. Адзін, другі, трэці... Не, не мой... Мой у дамацканых птанах, у простаі гімнасцёрцы, босы, без шапкі. Знайшлі... Сваякі кажуць: стаўма крыж. А я не — трэба забіраць. Покуль мы там спрачаліся, наехала конная паліцыя, збіла нас бізунамі, не дала забраць. Так ён і застаўся ў Гарадку.

Праз два ці тры дні прыязджае да нас паліцыя: аддай дакументы. Кажу, ніякіх дакументаў у мяне няма, нічога я не ведаю. Дзе там! Паставілі да сценкі, навялі аўтаматы. Хлопец убег, абхапіў мне ногі, плача: «Не будзе і маткі...» А потым крычыць: «Страляйце і мяне!»

Але нічога тады не зрабілі, пайшлі. Толькі сказалі, каб прыносіла дакументы, а то расстраляюць. Пра якія яны

дакументы пыталіся, так і не ведаю. Ну, сталі мы жыць заечым жыццём. Спім і вачэй не заплюшчваем. Сын звязаўся з партызанамі, вадзіў іх на падрыў чыгункі за дзесяць вёрст і болей. Потым неяк кажа: «Іду ў партызаны, буду помсціць за бацьку». Што я магла зрабіць? Не пусціць яго? Пайшоў... А было яму тады ўсяго шаснаццаць год... Ну, дазналіся, што сын у партызанах, сталі мяне лавіць... Адзін чалавек, Ляхновіч, сказаў мне: «Поўна сяло немцаў, будуць браць і цябе...» Я тады ўцякла. Немцы ўсё з дому забралі... А я стала хавацца ў сваякоў, яны дрыжалі болей, як я. Сын быў у падрыўной групе, заходзіў то паесці, то змяніць бялізну, то адпачыць. А неяк паляжаў доўга на спезе, як падрывалі поезд, прастудзіўся, захварэў на запаленне лёгкіх, не стаў прыходзіць. Потым прыслаў запіску. Прыехала чалавек трыццаць партызан, мяне забралі. Я стала рабіць на кухні — варыла, мыла, даглядала партызан. Лётам сорок чацвёртага нас вызвалілі... Сын кажа мне перад самым адступленнем немцаў: «Бывай, мама, мо і не ўгледзімся». А праз колькі дзён вярнуўся, крычыць мне яшчэ здалёк: «Я жыў, мама!» І раненага на плячах нясе...

Потым у Мінск ездзіў, на парад. Вярнуўся, стаў «істрабком», шукаў дэзерціраў і бандытаў. Пачалі мы заводзіць гаспадарку. Далі нам карову і каня, забралі ад тых, што навялі на нас немцаў. Старога судзілі, а сыны засталіся, пагражаюць. Адзін кажа: «Мо бацька прапаў, а карова і конь не прападуць».

А зімою, яшчэ вайна ішла, наляцела на нас банда. Ноччу яны ішлі, а днём спыняліся па вёсках, рабавалі, расстрэльвалі тых, хто савецкую ўладу ўстанаўліваў. На світанні зайшлі да нас, пытаюць: «Тут Бабёр Пётр жыве? Дзе ён?» Кажу, выклікалі ў Хоўхлава. Гаварылі папольску і па-руску. Камандаваў групай старшы лейтэнант, пахваляўся, што ўцёк з арміі і далучыўся да палякаў. Ён і мяне арыштаваў, павёў па вёсцы да начальства. Іх той камендант яшчэ спаў, нас пакінулі на кухні, прыставілі вартавога. Потым прагнуўся, выклікаюць, стаў дапытваць. П'яны, язык заплятаецца. Адкуль сама? Дзе муж? Дзе сын? Ці была ў партызанах? А сын? Я не прызналася, што была. А ён усё запісвае, як на судзе. А потым кажа: распішыся. Я не захацела. Сталі біць. Зноў дапытвалі, зноў білі. І так цэлы дзень... Пад вечар кінулі мяне, думалі, што мне ўжо канец... Хату спалілі, усё забралі,

яшчэ некалькіх расстралялі і паехалі... І як на тую бяду — ідзе мой сын з адным хлопцам, Жабко прозвішча, з аўтаматамі. Жабка расстралялі на месцы разам з бацькам, а майго Пятра пасадзілі на воз, павязлі. Кажуць, па дарозе агітавалі ўступіць у іх банду, але ён і слухаць не хацеў... Ехалі праз Яршэвічы, у Вялікае Запруддзе, пад Ракаў. Зноў вёскі акружалі, зноў рабавалі і расстрэльвалі. Але такі на сваё наскочылі — разбілі іх, многіх узялі жывым.

Мяне вadoю адлівалі... Прашу братавую, каб пашукала, дзе падзеўся Пятрусь, думала, што жывы яшчэ. Ажно не... Прывязлі нежывога, з прабітаю галавою — адна куля ў рот, другая ў вока... Пахавалі яго ў Хоўхлаве... Музыкант быў добры, часта спяваў пад гармонік «Этих лет не смолкнет слава...». Цяпер у Хоўхлаўскай школе вісіць партрэт майго сына...

Засталася я адна. У 1947 годзе пераехала ў Капачы, да Цярэшкі. Яго жонка памерла ў вайну, засталіся два сыны і дачка, цяпер ужо свае сем'і маюць... У мяне было чатыры браты. Аднаго яшчэ ў мікалаеўскую вайну самалёт забіў, два памерлі ад крываўкі, а апошні ў гэтую вайну трапіў пад нямецкія кулі, быў партызанскім сувязным.

Бабка Мар'я паказала ўсе свае дакументы, даведкі і зялёнае, з чырвонаю палоскай на ражку пасведчанне партызана, фатаграфіі свайго сына, мужа і сваю, якой яна была ў маладосці, тыя газеты, у якіх пісалі пра яе і яе сына.

Як мяняе жыццё чалавека! Яе ўжо не пазнаць зусім — тады быў адзін чалавек, цяпер — другі. Сын — яшчэ хлапчук: вузкія плечы, тонкая шыя, вялікія вочы. Бацька — дужы, мажны мужчына, нешта ёсць у ім як бы марацкае ці лясное, мядзведжае — адчуваюцца вялікая спакойная сіла і ўпартасць.

Аглушаны пачутым, не ведаеш, што сказаць гэтым людзям, чым іх суцешыць. Чым? Што ў іх спакойная забяспечаная старасць? Што справа, за якую яны змагаліся, перамагла? Можна, толькі гэта...

Адзінае, да чаго прыходзіш і што сапраўды так: гэтай жанчыне ў вайну, як і тысячам нашых жанчын, было не лягчэй, чым мужчынам. Здзіўляешся толькі, які цяжкі і выносливы чалавек — звычайная беларуская маці.

Новае маё знаёмства — сям'я Ганаў: муж Іосіф і жонка Параска, ці Паша, як яе называлі раней. Цяпер ім абам ужо пад шэсцьдзсят, памятаюць яны добра жыццё пры старой даваеннай Польшчы, калі і іх раён быў яшчэ «крэсамі ўсходнімі».

Прывяла мяне да Ганаў Ларыса Гарошка, намеснік сакратара камсамольскай арганізацыі, маладая вясёлая дзяўчына. Яна ціха сядзела ўвесь час, покуль мы гаварылі.

Дзядзька Іосіф аднекуль прыйшоў, яго няголены абветраны твар пахмурны. Затое цётка Параска была, як мне здалася, яго поўнай процілегласцю: прыветлівая, гаваркая. Яна і выглядала маладзей сваіх год, толькі ў густых валасах віднелася сівізна. Ужо калі гаварыць пра выгляд, то і дзядзька Іосіф таксама здаваўся маладзейшы за свае гады, а густыя, колеру свежага мёду валасы яго не мелі ніякай прымесі сівізны.

Спачатку расказвала цётка Параска, гаспадар памоўчаваў, устаўляючы сяды-тады якое слова. Натуральна, што кожны пра сябе памятаў болей, чым пра другога. Але потым, калі ўсё ж гаспадар памалу ўключыўся ў гутарку, гаспадыня часам неяк непрыкметна забірала ў яго слова і расказвала пра яго сама — ды з такімі падрабязнасцямі, нібы яна сама там была. І расказ у яе выходзіў жывы, квяцісты, а не сухі, пратакольны, як з вуснаў гаспадара. Зноў я ў думках лаяў нашу мужчынскую натуру — пераказваць толькі канву, падзеі без каментарыяў і адэнак, без уласных эмоцый і думак. І ў гэтым дзядзьку я пазнаваў самога сябе. А раскрываўся ён не адразу — гэта ўжо такая парода людзей. Спачатку ты пакажы сябе: хто ты, што ты, чаго хочаш, з якім намерам прыйшоў, тады ўжо я табе скажу пра сябе, але не адразу, не ўсё зараз, бо сэрца пасцеж у нас, лясных людзей, бывае рэдка.

Мая сімпатыя да гаспадара ўсё расла па меры таго, як ён больш і больш раскрываўся як чалавек, як характар: просты, сціплы, без цёпі фальшу, пахвальбы і рысоўкі. Вось на такіх людзях трымаецца зямля. Сваю справу яны робяць сумленна і шчыра, не скардзячыся на лёс і не чакаючы падзякі.

Маладосць гэтых людзей праходзіла ў барацьбе. Заходняя Беларусь не хацела мірыцца са сваім лёсам — быць апалячанай. Уся моладзь была ахоплена адзіным

жаданнем: набліжаць дзень вызвалення, дзень уз'яднан-
ня са сваімі ўсходнімі братамі.

У суседняй вёсцы Ваўковічы польскі паліцыянт за-
стрэліў на вечарынцы маладога хлопца Бярнацкага. Яго
пахаванне вылілася ў дэманстрацыю пратэсту супроць
гвалту і нацыянальнага прыгнёту. Сотні юнакоў і дзяўчат
з навакольных вёсак сабраліся праводзіць у апошнюю да-
рогу свайго брата па класу і па барацьбе. Няслі плакаты,
лозунгі, чырвоныя сцягі, спявалі рэвалюцыйныя песні. На-
ват складзена была песня на смерць Бярнацкага, з якой
дзядзька Іосіф помніць яшчэ словы на рускай мове: «Рас-
ступісь, земля сырая, дай Бярнацкаму покой...» Брама на
могілках была замкнёна, яе зламалі. Паліцыя моўчкі пра-
водзіла пахавальную працэсію. Відаць, мясцовая ўлада
разумела, што адзін неасцярожны грубы рух можа паслу-
жыць іскрай, што падпальвае порах: паны баяліся вы-
буху народнага гневу. Казалі потым, што ў баявую гатоў-
насць былі прыведзены ўсе армейскія часці ў Маладзеч-
не, каб на выпадак чаго патапіць у крыві выступленне
моладзі.

У падпольным руху ўдзельнічалі два родныя браты
пёткі Параскі — Іван і Павел Сыраквашы, так што і яна
сама спрыяла ім і падзяляла іх погляды. У 1939 годзе
пыйшла яна замуж за Іосіфа Гана, але ўсё роўна сямей-
нае жыццё не адарвала яе ад грамадскіх інтарэсаў, ад па-
літыкі, як тады гаварылі. Вельмі натуральна, што, калі
прыйшла нямецкая акупацыя, сям'я Ганаў уключылася ў
барацьбу. Старыя сувязі сталі наладжвацца зноў, старыя
падпольныя звычкі вельмі прыдаліся цяпер, супроць но-
вага ворага. Гэта ўжо была адкрытая барацьба — не на
жыццё, а на смерць. Праўда, не ўсе людзі ўступалі ў гэ-
тую барацьбу. Былі такія, што хацелі застацца ўбаку.
Былі і такія, што пайшлі служыць ворагу верай і праў-
дай. Тыя, што глядзелі назад, чыя душа была з мінулым,
зраслася з уласнасцю, тыя былі рады, што вярталася ста-
рое. Вёска, як разараная плугам, была падзелена на дзве
часткі, якія жылі пад адным небам толькі таму, што не
было куды падзецца, што не было сілы знішчыць адна
другую. А падараўся зручны момант — і тады наводзілі,
падказвалі. Прыходзілі немцы, забіралі, расстрэльвалі, са-
дзілі ў турму. Побач партызаны ноччу пазразалі тэле-
графныя слупы. Падазрэнне ўпала на чатырох чалавек.
Першых — родных братаў Параскі, Івана і Паўла,—

узялі восенню 1942 года. Наляцелі ранічкай, на світанні. «Рукі ўгору!» Паставілі тварам да сцяны, крычаць, пытаюць, дзе тут партызанскае гняздо. Мужчыны, сцяўшы зубы, маўчаць, чакаюць непазбежнага. «Зараз злаўлю гарачую ў плечы», — думае чалавек, стоячы пад дулам аўтамата. Так малодшы брат перадаў сваё адчуванне ў тую цяжкую хвіліну сваёй сястры на адным са спатканняў у турме.

Турма стала для жанчыны не чым-небудзь далёкім і абстрактным, а зусім рэальнай будынінай, у якой жывуць-пакутуюць яе родныя браты. Яе нават цягнула туды, хоць усё астатняе, што там было, яе палохала да смерці.

Муж запрагаў ёй каня, яна брала з сабою яйкі, масла, мёд — і ехала ажпо ў Мінск, ледзь не за сотню кіламетраў, да братоў у турму. Перадаваць ім яна нічога не мела права, гэтыя прыпасы прызначаліся нямецкаму начальству. Спыняючыся на ўскраіне разбітага Мінска пераначаваць, ёй выпадкова панашцавала пазнаёміцца з турэмнай медсястрой. Потым яна ўжо прыходзіла ў турму як бы не да братоў, а да свае сяброўкі, медсястры Ані.

— Сэрца крывёю абліваецца, — расказвае цётка Параска, — а мне трэба скаліць зубы, усміхацца, быць вясёлай і рабіць выгляд, што я вуць як без памяці ад усякіх там наглядчыкаў і турэмнага начальства. Адзіп раз зайшла да гэтай Ані. Раптам бачу — гоняць калону вязняў, мусіць, на работы. Я стаю збоку, сэрца зайшлося, думаю — мо ўбачу каторага з братоў, прыглядаюся да худых, аброслых, абарваных, змучаных людзей, сотні вачэй скіраваны на мяне: я апрагута добра, выгляд святочны, але тады, мусіць, на твары ў мяне быў жах. А немец, што камаандаваў канвоем, схапіў мяне за руку ды да калоны, выганяе разам з турэмнага двара. У мяне і погі перасталі службыць, іду, як чужымі, пахаладзела ўсё ўсярэдзіне. А потым думаю: чаго мне баяцца? Я ж прыйшла да свае сяброўкі. Ступіла на тратуар і стаю. Немцы нагналі калону, а мяне не зачэпілі. Зноў я вярнулася назад, знайшла медсястру, тая ўжо таксама спалохалася... Яна ведала маіх братоў, расказвала мне ўсё. Прашу перадаць што — кажа: нельга. Можна толькі аддаць сваю пайку хлеба, а больш нічога. Заўважаць немцы — будуць канцы і таму, хто перадаваў, і таму, хто браў. Казала, што старэйшы брат зусім слабы — так моцна білі яго, мусіць, пешта нашкодзілі ў галаве, бо загаворвацца стаў, просіць усё пага-

варыць з Пашай, гэта значыць са мною. Хоча на работу, але слабых не бяруць. Прасіла колькі разоў тая Аня пачальніка турмы, каб памагчы хвораму, але той слухаць не жахаець. Так брат і памёр... Я ўсё не верыла, пайшла раз у Галянова, там быў камендант Рыгер, умеў гаварыць папольску. Занесла яму мёду, як, папрасіла, каб пазваніў у Мінск, даведаўся пра Івана Сыраваша. Пазваніў пемец, распытаў, а потым і кажа мне, што Іван Сыраваш памёр ад сэрца. І сказаў яшчэ, каб я ў Мінск не ехала, а то арыштуець і мяне.

Але я ездзіла, і не раз...

Адноўчы спынілася ў Слабадзе, якіх кіламетраў трыццаць ад Мінска, каб заўтра ехаць у тую турму. Папрасілася ў крайнюю хату, да нейкага дзеда. Павячэралі мы ды ўжо спаць кладзёмся, а тут раптам як затупацелі коні, як пачалася страляніна. Такі шум і гвалт на дварэ падняўся, што здаецца, ужо і канец свету. Дзед выскачыў у белых штапах на ганак, потым скочыў у агародчык, выгляне з-за плоту і зноў прыгнецца. А тут на конях на вуліцы з канца ў канец лётаюць, страляюць, некалькі хат падпалілі. Дзед убег на кухню і дрыжыць як асінавы ліст. На дзеда глядзячы, і на мяне страх напав. Думаю, вось дык ускочыла. І каня забяруць, і калёсы, і як я буду дабірацца дадому — сама не ведаю. Чакаю ўжо, што будзе. Ажно па-стралялі-па-стралялі — і ўсё заціхла.

А другі раз выехала з Рагава, за Радашковічамі, еду сабе па дарозе між лесу. Раптам бачу: немцы. Пахаладзела ўсё ўсярэдзіне, але каня не спыняю, еду. Пад'ехала бліжэй і бачу — знаёмы пемец, афіцэр, кульгавы, стаяў ля нашага Хажова ў гарнізоне, быў наглядачыкам на работах, калі дарогу рабілі. І ён мяне пазнаў, трохі мог па-польску гаварыць. «О, пані, доконд едзеш?..» Я яму пешта пагаварыла, смяюся, раблю выгляд, што вельмі рада яго бачыць. Прапусціў ён мяне, еду далей. Страху ніякага — я ўжо да ўсяго тады прывыкла. Тут нейкі ручаёк цячэ побач з дарогаю, а ў адным месцы дарога яго перасякае, колы па вадзе плюхаюць, конь піць жахаець. Напайла, зноў еду. Ідуць насустрач нейкія людзі, па вопратцы не пазнаць хто — ці партызаны, ці паліцаі, зброі таксама не відаць. Падыходзяць, пытае адзін: «Нікога не бачыла па дарозе?» Кажу — нікога. І яны сабе пайшлі, а я еду далей. А праз якіх пару кіламетраў зноў пост. Два чалавекі ў чорных шыпялях ляжаць пад кустом, адзін стаіць, чакае,

нокуль я пад'еду. Падыходзіць да воза, спыняе каня: «Кто тебя пропустил?» Кажу, што немец, афіцэр, такі кульгавы, прозвішча не ведаю, ён у Хажове служыў... Махнуў рукою — едзь! Я і паехала сабе, хоць мароз за плячыма так і прабіраў...

А было тады вось што — гэта я ўжо трохі пазней дазпалася: у Рагаво ў сталоўцы атруцілі нешта пяцьдзесят пемцаў. Кухарка ўцякла, дарогі перакрылі і лавілі ўсіх падазроных, узялі дзяўчат, якія рабілі ў сталоўцы. Як я тады выкруцілася, сама не ведаю...

Цётка Параска расказвала добра, як артыстка, яна не толькі расказвала, яна паказвала: хто што рабіў, як ішоў, на якой мове гаварыў, яна аднолькава добра перадавала рускую, польскую і нават сёе-тое па-нямецку — у залежнасці ад таго, на якой мове гаварыў той чалавек, пра якога яна расказвала. А калі яна паказвала, як трасліся ад страху штаны ў дзеда, калі ў вёсцы ўзнялася страляніна, нельга было ўтрымацца ад смеху.

Іншы раз напружанасць у іх жыцці як бы спадала, надыходзіла зацішша, але ненадоўга.

— Сталі ганяць на работу, крышылі камень на падсыпку, — зноў расказвае цётка Параска. — Кожны дзень ідзі, як на паншчыну, а паспрабуй толькі прапусціць — рад не будзеш. Адзін раз папрасілі майго Іосіфа выкапаць студню — не пайшоў ён біць тыя камяні. Ажно бачым: едзе немец. Ён нават не немец, а галандзец быў, звалі мы яго Лысы, заўсёды хадзіў з плёткаю, на канцы алавяны шарык...

Пачынае гаварыць дзядзька Іосіф, як непасрэдны сведка і ўдзельнік падзей:

— Зверху мне крычаць: едзе Лысы з Кульчыкам, перакладчыкам. Толькі я вылез, увесь у гліне, і яны тут. Лысы мне адразу — трах повуху. Я — ходу за хлём. А Кульчык крычыць: «Не ўцякай, а то застрэліць!» Вярнуўся я. А Лысы ўжо стаіць з пісталетам у руцэ. Але болей не зачапіў... А другі раз яна схавала мяне ў шафу — таксама не пайшоў на работу. Прыехалі, паглядзелі і пайшлі...

Зноў ні слова пра тое, што думаў, адчуваў, ці баяўся, што б зрабіў, каб Лысы...

Затое цётка Параска дае цэлы малюнак:

— Яны яшчэ едучы бачылі, як ты мігнуўся на дварэ, з-пад хлява ў хату. Заходзяць, а я ні жывая ні мёртвая.

Пытае Кульчык, дзе муж. Кажу — на работу пайшоў, дзе ж яму яшчэ быць? «Er arbeitet heute nicht!» — крычыць Лысы. Хадзіў, шукаў, глядзеў у сеньях, варыўні, каморцы, у хляве. Злосны, як звер. Я нешта на яго не так глянула, ці што, ён як шалёсна мне сваёю плёткаю па паясніцы, дык мне здалося, што кавалак жывога цела выдраў... Выйшаў быў, потым вярнуўся ў хату, пастаяў перад шафай, нешта падумаў, завярнуўся і пайшоў... Яму што там у шафе? Сядзіць сабе, як мыш пад мятлою, а я тут, здаецца, вось-вось не вытрымаю, закрычу ад страху, не выдзержаць мае бедныя нервы... А што ж было б, каб ён сказаў: адамкні шафу? Каб знайшоў яго там? Мо было б тое, што нашай адной дзяўчыне. Маладая была, прыгожая, Зінай звалі. Відаць, падабалася гэтаму чорту лысаму, ды яна на яго глядзець не хацела. Усе ведалі, што ў яе ёсць хлопец... Адзін раз яна на работу не прыйшла. Лысы сеў у сваю брычку, паехаў да іх дадому. Яе няма. Дзе, што? Напашыў бацькоў, тыя і сказалі, што ў суседняй вёсцы, да цёткі пайшла. Паехаў туды, знайшоў. Прывязаў да аглоблі і біў усю дарогу сваёю плёткаю. Счарніў усю на горкае яблыка. Але выжыла дзеўка, потым і замуж выйшла за свайго хлопца...

Тут не па малым часе новае гора: Іосіф паехаў у лес па дровы, немцы рабілі аблаву, схапілі і яго. Забралі ў Маладзечна. Зноў пачала хадзіць — ужо новымі дарогамі. Насіла і яйкі, і масла, і мёд — нічога не памагала. Дык зрабілі замену. Яго малодшы брат стаў хадзіць на тую работу, а Іосіфа адпусцілі. А потым вызваліла і брата — усё ездзіла, зноў колькі мне каштавала яго выручыць... Здаецца, нешта вісіць у цябе над галавою, як доўбля, толькі не ведаеш, калі апусціцца і стукне. Просімся ў лес — не дазваляюць, сувязныя патрэбны, без іх нельга, покуль можна — трэба цярэць. Цярпелі... Ажно тут адзін наш хлопец, Акульскі, ставіў міну і падарваўся. Пры ім немцы знайшлі дакументы. З гэтага і пачалося. Адразу схапілі яго бацькоў, Васіля Гарошку, усяго чалавек дзесяць. Гарошка ўцёк, выграб дзірку пад падваліну. Немец агледзеўся, падняў трывогу, але было позна. Мы жылі па хутары, Гарошка забег да нас, папярэдзіў. Мы ў той жа дзень пайшлі ў лес, я пават павяла карову. Немцы рапчыкай прыйшлі, усё, што засталася, забралі, а хату спалілі... А я карову памяняла з адным дзядзікам. Напа была малочная, добрая, а там, людзі кажуць, усё роўна зарэжуць

на мяса. Дзядзька згадзіўся: застаецца ў яго мая карова, потым я яму сплачу. А тады, у той трэсены час, ніхто не верыў, што вернемся мы ды яшчэ пра карову ўспомнім. Але выйшла так, што карова там была і малако нам давала...

У партызанах яны прабылі якраз год. Цётка Параска працавала на кухні, а дзядзька Іосіф хадзіў на заданні — на чыгунку, у засады на дарогу, граміў гарнізоны, на ўсякія іншыя небяспечныя справы. Хадзіў як над прадошнем, аднак уцалеў.

...Немцы сталі ўцякаць, над Маладзечнам вісяць клубы дыму, жанкі просяцца дадому, але строгае начальства іх не адпускае. Нарэшце настала пара развітацца мужу і жонцы — яна вяртаецца з кароваю дадому, а ён з хлопцамі едзе ў Дзяржынскі раён, потым яго бяруць у запасны полк, які ішоў за фронтам.

У бой яны ўступілі ўжо ў Польшчы.

Недзе ля Ломжы нямецкі снайпер засеў у фабрычным коміне. Адкуль страляе — ніяк не відаць, а як толькі надыецца наш баец — так яго і няма. Потым немец зрабіў прамашку — стрэліў трасірнаю куляй. Тады ўдарылі па коміне з мінамётаў, разбілі ўшчэнт.

Віслу фарсіравалі па лёдзе. Лёд увесь пабіты снарадамі, вады па калені, трапіць баец у палонку — нават не паспее крыкнуць — і пад лёдам. Іосіф Гап быў кулямётчыкам, першым пумарам, цягаў цяжкі, пенаваротлівы, але грозны для ворага «максім». Кулямётчык у пяхоце — самая цяжкая спецыяльнасць.

Потым Польшча: лясок, яны па самай яго ўскраіне, уперадзе некалькі хутароў. Раптам адзін з кулямётчыкаў крычыць: «Глядзіце, па даху нехта лазіць, дайце яму гарачанькіх!» Гап тут жа даў некалькі чэргаў, нават не разабраў, ці трапіў. Не прайшло і пяці хвілін, як з нямецкага боку паляцелі міны. Трах, трах! Рвуцца зусім блізка, аж абсыпае пяском.

— І раптам, — кажа дзядзька Гап, — чую, як коціцца, глуха пазвопхваючы, каска... Глянуў я — а ў ёй галава...

Апошні бой для Гапа быў ужо недзе далёка за Віслай. Кулямётны разлік заняў пазіцыю за капцом бульбы, ля стога саломы. І тут зноў снайпер: некалькі стрэлаў, і стог загарэўся. Хутка за капцом нельга было ўжо ўседзець, трэба мяняць пазіцыю, перабірацца за другі капец, да якога было метраў дзесяць.

— Я толькі выкапіў перад сабою кулямёт,— гаворыць дзядзька Іосіф,— як немец стрэліў і заклінаваў вертыкальную наводку. Калі цягнуць кулямёт, то ствол барануе на зямлі, а такога дапускаць няможна. Я высунуўся з-за капца і стаў задзіраць ствол угору. Зноў прасвістала куля. Мне апякло бараду, стукнула ў грудзі, потым у живот. Але ўсё роўна хачу падняць ствол угору, сагнуўся над кулямётам. Зноў стрэл — і я пачуў, як мне стукнула ў спіну. Крычу другому нумару: «Мяне раніла!» Немец яшчэ раз выстрэліў — і яшчэ раз па мне ўгадзіў. Тады я ўжо зваліўся з ног...

Наступае маўчанне. Бачыш усё гэта ва ўяўленні, здаецца, чуеш посвіст снайперскай кулі, адчуваеш, як яна стукаецца ў жывое чалавечае цела, разрывае падатлівую тканку, як пырскае кроў і чалавек са стогнам падае...

— Ведаеце, што яго выратавала? — кажа цётка Параска.— Партызанскі медаль. Куля сагнула яго, як талерачку, а ў другім адбіла край, як пажом адрэзала...

Дзядзька Іосіф яшчэ раз удакладняе шлях кулі і тлумачыць, чаму яго не забіла. Па-першае, ён быў сагнуты, і гэта ўжо мяшала немцу дакладна ўзяць яго на мушку. Аднак немец цяляў яму ў грудзі: куля дакранулася да падбародка, ударыла ў медаль, але трохі пад вуглом, інакш яна прабіла б яго, і рыкашэтам раніла ў живот і ў пагу. Другі і трэці стрэлы былі больш недакладныя — відаць, немец спяшыў...

На гэтым і скончылася вайна для дзядзькі Гапа. Выпісаўся ён са шпіталя ажно 20 мая.

Пасмяяліся трохі, успамінаючы пра пісьмы. «Які ж ты быў гультай, што нават ленаваўся пісьмо напісаць», — дакарае жонка мужа. Злосці ўжо няма, але тады гэта магло кепска скончыцца.

— А што тут такога? — кажа дзядзька Іосіф.— Неяк пасля бою ляжым пад кустом, мой сябра піша пісьмо. Кажу яму: «Гайдараў, напішы і мне». І ён не паленаваўся, напісаў...

Яго дапаўняе цётка Параска:

— Узяла я гэтае пісьмо — і ўсё думаю, канцы... Чытаю і нічога не бачу. Ажно вунь што: сам паленаваўся, за яго пейкі Гайдараў піша... Еж і са шпіталя так пісаў. Кажа — усё добра, жыў, здароў. А тут адна кабета палучае ліст ад свайго, а той піша, што бачыў Гапа, усяго паране-

пага. Яму і ў галаву не прыйшло, што той напіша дадому, бо бачыліся ж на дарозе ў той іх медсанбат...

Покуль дзядзька Іосіф ваяваў і адлежваўся ў шпітальных, цётка Параска адна ставіла на ногі разбураючую вайной гаспадарку. Пабыла трохі ў падсуседзях, а потым са старое варыўні зрабіла сабе хату, хоць якая там хата?

Трэба было толькі паглядзець: жапчына расказвала нам цяпер, як тады расшчапілася падпорка, на якой трымалася столь, і як яна, жаночаю сілаю, выпроствала гэтую падпорку, тым часам паглядваючы, каб столь не абрынулася ёй на галаву і не сапсавала ўсяе абедні, як радалася, калі ўсё ў яе добра выйшла, як хадзіла ў лес і ляснік хацеў забраць у яе пілку і як яна абаранялася, але пілы ўсё ж не аддала.

Потым, калі вярнуўся з арміі муж, сталі думаць пра сваю хату. Давалі ім, праўда, будынак ад людзей, што выехалі ў Польшчу, ды яны не захацелі. Залезлі ў даўгі і сталі будаваць сваю. Усяліліся, доўга канчалі па частках. Недзе ў гэты час паявіўся ў іх сын, жыць стала веселей, хоць і не лягчэй.

Арганізаваўся калгас, але спачатку ладу добрага не было: кожны цягнуў у свой бок. Адным словам, пацярпеліся нямала.

— Затое цяпер жывём па-чалавечы, хоць перажытае не забываецца. Хата не горшая, як у людзей, сын стаў інжынерам, працуе ў Маладзечанскай «Сельгастэхніцы», не так даўно ажаніўся,— кажа цётка Параска.

Калі мы развітваліся, яна папрасіла мяне:

— Можа, вы там у Мінску зможце што-небудзь даведацца пра майго брата. Старэйшы то памёр, мы ведаем, а малодшы, Павел Марцінавіч Сыракваш, невядома дзе падзеўся, хоць сядзеў у турме да самага вызвалення. Ці іх немцы вывезлі куды, ці што...

Старыя раны, хоць і закрыліся, сяды-тады нагадваюць пра сябе — баляць то на перамену пагоды, то — калі чалавек прастыне.

Душэўныя ж раны не зажываюць ніколі.

Стары высокі дзед у камізэльцы, у ватных штанах і ў валёнках, ужо бяззубы, але з выгляду яшчэ дужы, глядзіць на нас недаверліва.

Старшыня калгаса знаёміць нас, кажа: вось карэспандэнт, хоча пагаварыць з вамі. Дзед настаўляе вуха — ужо трохі недачувае. Ён падшываў валёнкі, ныйначай сваёй бабцы, мы яго адарвалі ад работы...

Старшыня пакідае мяне аднаго ў чужой хаце. Гаспадар Іван Бажко мае ўжо восемдзесят гадоў, гаспадыня бабка Ганна, маладзейшая за мужа на сем год, выглядае яшчэ добра. Дзяцей дома няма. Усе разляцеліся з роднага гнязда, разышліся па свеце. Толькі на сценах — іх партрэты і фатаграфіі. Самы старэйшы сын, Васіль, загінуў у партызанах. Малодшыя, Аляксандр і Віктар, партызанілі таксама, Аляксандр быў у падрыўной роце. Самы малодшы, Уладзімір, хоць і з 1929 года, ужо хадзіў у разведку, а дачка Соня была з маткаю. Цяпер адзін сын працуе следчым у Вілейцы, два шафёрамі, дачка — на санэпідэмастанцыі.

Адным словам, гэта не навіна: цяпер рэдка знойдзеш сям'ю, каб дарослыя дзеці сядзелі пры бацьках...

Патрохі-памалу я скіроўваю гутарку на мінулае.

Было так, нібы мы круцілі кінаплёнку з канца ў пачатку — ці знімалі са сцяны фрэскі рознага часу — самая ранняя выходзіла самай апошняй. І, як ні дзіўна, вельмі выразнай, нібы фарбы паклалі толькі нядаўна.

Скардзячыся на памяць, дзед Бажко кажа:

— Тое, што было некалі, яшчэ як ганяў у поле каровы, памятаю і сёння, усё перад вачыма стаіць. А спытайце, што ўчора рабіў, куды хадзіў — не скажу, усё забуду. Зусім прапала памяць... Мусіць, тыя шарыкі ці клетачкі, у якіх яна сядзіць, усе пазабівааны да адказу, а цяперашняга ўжо няма куды падзець. Таму і не засядае нічога ў галаве.

Першы пласт, ці слой, быў — партызаншчына, гэтая, апошняя вайна.

— Як прыйшлі нашы, то я рабіў у магазіне, мусіць, усе два гады. Ну, тут вайна, прыйшлі немцы... Спачатку былі сувязнымі — я і старэйшыя хлопцы. Жылі мы тады на хутары. Паліцай Клімовіч кажа мне адзін раз са злосці: «Я ведаю, што вы зніюхаліся з партызанамі. Прывільную — не прасіце бога». Перадалі ў лес, адтуль казалі збірацца. Выйшлі 18 сакавіка, кінулі ўсё. Паліцаі прыйшлі, усё забралі — карову, восем авечак, але хату спаліць пабаяліся. Дачуўся потым, казалі: «Прыйдзе Бажко з сынамі — і нас папаліць». Пайшлі мы пад Гарадок, ля Мі-

люціна, у леснічоўцы пас сустрэлі і завялі куды трэба. Партызанлі каля Налібокаў, у Стаўбцоўскім раёне.

Цяжка было са зброяй. Ездзілі на Бярэзіну, дзе ішлі баі, збіралі, шукалі. Потым ужо скідалі з самалётаў. Хадзіў на падрыў дарогі, мастоў. Быў старшыной атрада — клопату не абярэшся, як ні кажы — гаспадар, за ўсё адказваеш. Жопка з меншымі дзецьмі на кухні. Работы многа, людзей не хапае, хоць разарвіся: адны на баявых заданнях, другія на будаўніцтве. Ды і прыбывае папаўненне, усіх трэба размясціць, накарміць, дагледзець. Па вёсках солтысы збіраюць ноччу для партызан, днём — для немцаў.

Праз некалькі месяцаў пачалася блакада. Наехала немцаў, абкружылі пушчу і сталі сціскаць кола з усіх бакоў. Пачалося ўсё 14 чэрвеня, скончылася 5 ліпеня, памятаю як сёння.

Вярнулі мы ўсіх сваіх з заданняў, сталі раіцца, што рабіць. Рашылі разбівацца на малыя групы, прабівацца самім, вызначылі месца збору. Нацяргаліся ўсяго... Штаб злучэння стаяў у Кляцішчах, начальства ў нас было — генерал-маёр Платонаў і палкоўнік Зубаў. Я ў той час ужо стаў камандзірам узвода, кінуў старшынства — надта многа з ім клопату.

Ротны кажа мне: «Давай бяры людзей і на востраў (там нашы былі). Выручайце». Мы туды. Ідзем па балотце, багна, дрыгва, пучыцца пад нагамі, булькае балотны газ. Здаецца, зараз і востраў. Чуем нейкі крык, чужую мову. Ясна: немцы рапэй за нас паспелі... Мы сваім барана няслі, тут жа разарвалі на часці, з'елі, галодныя былі, як ваўкі. Стаіліся, чакаем. Мой сын меншы кажа мне: «Глядзі, што ззаду». З-за кустоў выходзіць немец, за ім другі, пазіраюць у наш бок. Трэці выходзіць... Тут я не вытрымаў, стрэліў. Там перакасілі мы іх — і самі ходу...

Другі раз было... Далі загад: разыходзіцца малымі групамі. Немцы блізка, лупяць з аўтаматаў, ажно лісце сыплецца, патронаў не шкадуюць. Ідзем праз гушчар. Нейкая зямлянка. Лес пераходзіць у балота, дрэвы радзеюць, пачынаецца хмызняк, чарот. Я віду іх... Ісці ўсё цяжэй — вады па самы пояс. Зноў чуем: гавораць немцы. Мы стаіліся ў чароце, чакаем, што будзе. Бачу — ідуць немцы, а пярэдні на павадку вядзе чорнага сабаку... У мяне ў вачах пацямне-е-ла, здаецца, вось і ўпаду... Сабака понізу нюх-нюх-нюх, галавы не падняў, пакруціўся і па-

вёў пазад. Павярнулі яны і пайшлі за ім. Зноў мне свет паяснеў, а то было як туманом вочы заслала...

Ідзём далей. Выбіліся з сіл. Есці няма чаго, дачка мая аслабела, ясу на руках. Соль у лацішцы ў мяне была, дык даваў ёй па крошцы смактаць, як цукар. Прыйшлі на востраў, а там — пашы. Бачу, валяюцца бульбяныя лупіны. Я іх сабраў у кацялок, далі яшчэ мне кружачку мукі, размяшаў разам, зварыў. Аджыло дзіця. Потым прыгпалі на востраў карову, зарэзалі, падзялілі па кавалачку... Потым зноў галадалі...

Ну, але і мы немцаў пашарсцілі добра. Разбілі сем машын, узялі ў палон маёра. А колькі салдат перабілі...

Загінула і нашых нямала. Але што?! Дзе страляюць, там і забіваюць... Потым хадзілі пад самы Міпск, у Пятроўчыну, бралі дот. Паклалі людзей нямала...

Як вялікая чорная хмара па жыццёвым шляху дзеда Івана Бажка — смерць яго старэйшага сына, які падарваўся, выплаўляючы тол для мінаў. З ім загінула яшчэ два чалавекі.

Як я ні распытваў (праўда, не прама, не ў лоб), нічога больш падрабязна пра гэтую трагедыю так і не дазнаўся. Дзед расказваў, як робяць міны, як выплаўляюць тол, як заліваюць яго, расплаўлены, у форму і атрымліваюць рапіну — тую ж самую міну, толькі без дэтанатара, што гэта зусім проста, што тол сам па сабе не ўзарвецца, а можа толькі згарэць; а вось пра той страшны момант — ні слова. Відаць, не жахаеў ён пускаць чужога ў той куток свае душы, дзе захавана гэтая драма. Што ж, гэта яго святое права, і за гэта яго, бацьку, ніхто не папракне. Хай будзе яго воля...

Першая стужка скончылася. Перайшлі да другой.

Заходняя Беларусь да верасня трыццаць дзевятага года. Дакляраваныя Рыжскім дагаворам свабоды для нацыянальных меншасцяў у Польшчы растаптаны. Беларускія школы і гімназіі закрыты, родная мова беларусаў забаронена. На ўсе патрабаванні дэмакратычных свабод адзіны адказ — куля і астрог. Але беларусы даказалі, што пачуццё нацыянальнай незалежнасці ў іх у крыві. Дваццаць гадоў не спынялі яны барацьбы за свае сацыяльныя і нацыянальныя правы, за скасаванне несправядлівай граніцы і за далучэнне да Савецкай Беларусі.

Бажко Іван, Мацееў сын, быў членам Беларускай сялянска-работніцкай грамады. Добра ведаў яе арганізата-

раў і кіраўнікоў: Тарашкевіча, Валопына, Мятлу, Рака-Міхайлоўскага, Сабурава. У памятным 1927 годзе яго разам з многімі тысячамі грамадаўцаў арыштавалі. Далі ўсяго паўгода, дваюрадному брату — шэсць год. Аднак рэпрэсіі не спынілі вызваленчага руху. Ён пайшоў углыб, набыў нелегальныя формы. Тады дзядзька Бажко, саракагадовы, дужы селянін з Мойсіч, быў сувязным, перадаваў падпольную літаратуру, перавозіў патрэбных людзей.

— ...Я ў Прудах, на станцыі, чакаю пасажыра. Нехта павінен прыехаць з Вільні. У мяне свой пароль: сядзець у пэўнай позе. Ну, нагу паставіць на кола, пуга ў левай руцэ, шапка казырком на правае вуха. Падыходзіць да мяне чалавек, просіць падкінуць яго ў адно месца. «Сядайце, падкіну». Прывязу дадому, у гумне пераначуе, пазаўтра аддаю яго пераводчыку, таму, хто пераводзіць праз граніцу. А з-пад граніцы шлюць літаратуру, я вязу яе далей, туды пад Вільню, там у мяне нехта забірае. Падкідалі і нам, мы раздавалі: Бурак, Старкевіч, Бажко Іосіф.

Адзін раз вязу воз літаратуры. Пад'язджаю да Гарадка. Позняя восень, холадна. Дастаю з-за пазухі пляшку, выпіваю трохі — грэюся. Гарадка не абмінеш, трэба ехаць праз цэнтр, вуліца адна. Яшчэ рана, людзей не відаць, на пляцы дворнік падмятае брук. Я толькі мяргую, дзе стаць, а тут паліцыянт. Чаго яго чэрці так рана спаролі? У мяне аж ногі ў каленях аслабелі... Але не казаць жа яму, што ў мяне ў возе? Як у добрага знаёмага, пытаюся па-польску, ці можна паставіць тут каня. «Прожэ бардзо», — кажа паліцыянт і ідзе недзе сваёю дарогай. Я стаўлю каня, кідаю яму сена і заходжу ў тракцір. Знаёмая яўрэйка пытае мяне, чаго так рана. От, кажучы, бяда — сястра захварэла, трэба лякарства, дык во еду за свет. Нешта наплёў. «То мо вып'еш чарку?» — пытае. «Давай». Выпіў «службовую», расплаціўся, выцер губы рукавом ды пайшоў да каня. Гляджу — паліцыянта не відаць. Падабраў сена, сеў на воз, паехаў. Неяк адразу адлягло ад сэрца...

«Смелы ж вы дзед, — думаю. — І вытрымка ў вас сапраўдная. Ведалі тады, каму даручаць такія справы».

Трэцяя стужка... Ідзе першая сусветная вайна. Іван Бажко ваюе на рыжскім напрамку руска-німецкага фронту.

Цікава, што асобныя дэталі, геаграфічныя назвы, прозвішчы людзей яшчэ не сцерліся з памяці ў чалавека, хоць рабілася ўсё гэта больш як пяцьдзесят год назад!

16 жніўня немцы пайшлі на Рыгу... Адслужыў поп малебен, даў пацалаваць кожнаму крыж. Палкі па камандзе адыходзілі ў бой. Вось скончыўся лес, пачаўся шырокі роўны луг. З нямецкага боку вісяць чатыры пухіры-назіральнікі... Толькі салдаты рассыпаліся па лузе, як немцы пачалі біць цяжкімі дзевяцідзюймовымі снарадамі. Хутка сталі заўважаць, што дым пасля выбуху не такі, як звычайна. Прагучала каманда: «Лажысь! Маскі надзець!» 82-гі полк, які стаяў на першай лініі, быў увесь атручаны. Немцы занялі рускія пазіцыі амаль што без бою... Старшы унтэр-афіцэр Іван Бажко спыніў роту сібірскіх разведчыкаў і гэтым выратаваў ім жыццё, за што і быў узнагароджаны Георгіем 4-й ступені...

— Памятаю, пайшлі мы ў атаку. А немцы з кулямётаў: з флангаў і ў лоб! Паклалі нашых салдат... А камандзіры — уперод, уперод! Самі падаюць, людзей гоняць на ўбой. Кароткімі перабежкамі — наперад. Я ўпаў у лагчыну, перад купінаю, а немец як паласне ў гэты час, дык на мне шынельную скатку ўсю прадзіраў. Потым ротны смяўся: «Забяры, Бажко, дадому шынель, будзеш паказваць сваім, які шчаслівы». Я-то шчаслівы, а другія? Страляюць-то ў людзей? Мой родны брат загінуў пад Петраградам, ваяваў з Юдзенічам...

Некаторыя эпізоды не кладуцца ў агульную тканіну, хоць самі па сабе яны цікавыя. Яны як снарады другога калібру — не падыходзяць да гэтай гарматы і з іх не стрэліш.

Латвія. Яны, салдаты і малодшыя камандзіры, ідуць на хутар напіцца вады. Раптам снарад на іх вачах разнёс калодзеж у шчэпкі, засыпаў ваду. Яны павярнуліся і пайшлі да ручая, сталі піць прыгаршчамі. Але тут з лясочка немец секапуў з кулямёта, усе пападалі. Сталі падымацца — а веставы камандзіра роты прастрэлены навылёт.

А потым пачалося!

— ...Царкоў, Сізоў — мае сябры — гавораць: у Петраградзе рэвалюцыя! Немцы з акупаў нам крычаць: «Рус, Мікалай капут!» Прачыталі нам адрачэнне Мікалая ад прастола. «Перадаю бразды праўлення брату Міхаілу, стаіўся...» А тут і Міхаіл адракаецца. Прыязджае рабочы з Петраграда, пачынаецца мітынг. «Таварышы, няма болей цара!» Нам сталі слаць падарункі з фабрык і заводаў. Адмянілі тытулы... А тут прысягаем новаму Часова-

му ўраду, Аляксандру Фёдаравічу Керанскаму. Поп ужо кажа: «За веру і асчаства». А што, калі ўставяць і «за цара»? Месца-то ёсць! Каб не абдурылі нас толькі... Ажно дачуваемся: 25 кастрычніка — рэвалюцыя. У нас зноў мітынгі, перавыбары камандзіраў адкрытым галасаваннем. Здаём свае крыжы ў фонд рэвалюцыі...

Яшчэ год праваяваў Іван Бажко ў Чырвонай Арміі і вярнуўся дадому, стаў гаспадарыць на зямлі...

Вяртаемся і мы да сённяшняга дня. Гаворым пра цяперашняе жыццё. Дзед Бажко разважае так:

— У панядзелак і ў пятніцу прыязджае да нас аўталаўка. Бяруць людзі хлеба на мяху, вопратку ўсякую, абутак. Як выме цётка грошы, дык там мо цэлая тысяча... Наняць летам пастушка — цэлая бяда, ніхто не хоча, кажучь: навошта мне твае тры рублі, у мяне свае ёсць. Тэлевізараў многа, радыё, людзі жывуць як мае быць. Работу цяпер добра аплачваюць, выходзіць па сто рублёў і болей у месяц. Тэхнікі многа, людзям лягчэй, не трашчыць спіна. Я во персанальны пенсіянер, трыццаць рублёў палучаю, ды жонка дванаццаць. Агарод, сад, свая карова, свінчо якое. Нам вунь як хапае. А то дзеці сёе-тое памагаюць. Кажучь — трэба тэлевізар купіць. Дык я сам не хачу, спакойней без яго...

Пакуль мы гаварылі, бабка Ганна ўсё пешта рабіла на кухні, потым хадзіла ў аўталаўку, купіла хлеба і яшчэ мо чаго.

Калі я спытаў у бабкі Ганны, ці не расказала б яна што пра сваё жыццё ў партызанах, яна махнула рукою:

— Ай, што я вам раскажу? Што я там бачыла? На кухні сядзела, работу рабіла, людзей даглядала. Нічога цікавага там не было.

Бабка Ганна думае, што цікава, пэўна, толькі тое, дзе страляюць, дзе забіваюць, дзе паказваюць геройства, а што можна знайсці цікавага на той кухні?

А дарма! Для нас цікавы не толькі баі.

Думаю, што і дзед Бажко не ўсё расказаў. Перажыў ён многа, ды ўзрост ужо такі, што не ўсё трымаецца ў галаве. Але трэба дзякаваць і за гэта. Я паціскаю дзедаву ўжо мяккую, адвыклую ад работы руку і кажу яму дзякуй. А ён пачакапа гаворыць мне:

— Дык вы пачытайце тое, што напісалі...

Я смяюся сам сабе. Каб так лёгка было гэта рабіць: прыйшоў, убачыў, напісаў! Не, так не бывае. І кажу:

— Гэта яшчэ толькі чарпавік, запатоўкі. Усё яшчэ пераблытана, перастаўлена, як мы гаварылі, так я запісваў. Вось перапішу дома ўсё яшчэ раз, тады дам вам пачытаць. А надрукую — прывязу экзэмпляр на памяць.

Дзед, відаць, трохі расчараваны: адзін гэтутылі расказваў, другі гэтутылі запісваў — а прачытаць няма чаго!

У кнізе ўспамінаў былых вязняў канцлагера Картуз-Бярозы «Яны не сталі на калені» ёсць выдатная фатаграфія: пяць вязняў толькі што вызвалены з турмы. У іх паставах, у фігурах адчуваецца сялянская моц. Твары ў іх худыя, няголеныя, у вачах яшчэ не растаў холад перажытага, стрыжаныя лабастыя галовы горда ўзняты. Справа, за якую яны змагаліся, перамагла...

Калі я гляджу на свайго повага знаёмага дзядзьку Сцяпана Бурака, мне адразу ўсплывае на памяць гэтая фатаграфія. Тады я нібыта сярод тых, што на фатаграфіі, бачу і яго, былога вязня канцлагера ў Картуз-Бярозе. Цяжкае, поўнае пакут мінулае гэтага чалавека не зламала ў ім духу аптымізму і веры ў праўду светлых ідэй, не сagnула яго і фізічна. Яшчэ і цяпер, у свае шэсцьдзесят год, ён выглядае на дзіва добра: у яго спартыўная моцная фігура, абветраны хударлявы прадаўгаваты твар, у парадзелых валасах яшчэ не відаць сівізны. Можна, толькі вочы выдаюць яго стомленасць. Нават не верыцца, што ў гэтага чалавека за плячыма такія круты лёс. Кароткая нататка-ўспаміні пра пакуты ў Картуз-Бярозе ў кнізе «Яны не сталі на калені» не вытэртвае і сотай долі таго, што дывалося яму вынесці.

У рэвалюцыйную барацьбу з рэжымам Пілсудскага Сцяпан Бурак уключыўся яшчэ юнаком, у 18 год стаў камсамольцам, у вёсцы была ўтворана падпольная камсамольская ячэйка, праз нейкі час быў выбраны сакратаром куставой арганізацыі, у якую ўваходзіла сем вёсак, амаль у кожнай вёсцы была камсамольская ячэйка.

Настаўнікамі яго былі камуністы-падпольшчыкі Іосіф Бажко, Андрэй Старкевіч, Іван Захаркевіч. Яны ў 1934 годзе рэкамендавалі яго ў члены КПЗБ.

Першае баявое хрышчэнне прыняў ва ўзросце 23-х год: трапіў у рукі катаў дэфензівы. Запомніў на ўсё жыццё.

— Я недзе быў, прыходжу дадому, а бацька мне кажа,

што прыязджаў камендант паліцыі, нешта гаварыў пра мой ровар, што ён нібы не зарэгістраваны, ці што. Нічога я не разабраў, але пад'еў і думаю: чаго яму да майго ровара? Пра сябе нават не падумаў. Сеў і паехаў у Маладзечна. Прыязджаю, заходжу да каменданта. Ён мяне садзіць у крэсла і звоніць па тэлефоне, кажа два словы: ужо тут. Толькі тады я здагадаўся, што тут нешта не так. Але было позна. Праз колькі хвілін заходзяць два паны ў цывільным, я іх трохі ведаў — Ціхоцкі і Далінскі са следчага аддзела, абодва былыя белагвардзейцы. Заводзяць мяне ў кабінет, зачынаюць дзверы, садзяць за стол, самі садзяцца па баках. Даюць курыць. Не бяру — мяне ўжо трохі навучылі тыя, што тут былі не раз. У гэты час, калі ты расслабіўся, табе могуць даць пад дых. Я сашчапіў рукі на жываце, кажу: не хачу курыць, толькі што курыў... «Іш, сволач, ужо ведае», — кажа са злосці Ціхоцкі. Пагаварылі яшчэ трохі, распытваюць мяне пра ўсякае глупства, а потым раптам адзін хапае мяне за валасы, прыгінае да стала, а другі б'е рубам далоні па карку. Я трачу прытомнасць, але толькі на некалькі секунд. Цяпер ужо яны пачынаюць апрацоўваць мне твар. У аднаго рука мяккая, а Далінскі касцісты — як дасць, дык аж сквіцы, здаецца, не выдэргае. Пасля такога сеансу, калі яны сагналі сваю злосць і падумалі, што я спалохаўся, тут жа кладуць перада мною паперу, загадваюць прачытаць і падпісаць. Кажу: нічога я не разбіру, што там напісана. Падпішы, кажуць, будзеш сто злотых у месяц мець, нічога рабіць не будзеш, купіш новы ровар, а то гэты ўжо ламачына. Не, кажу, паночкі, сваіх таварышаў не прадам — не толькі за сто, але і за тысячу. Ніяначай, гэта іх здзівіла. Далінскі чытае нейкі пратакол, у якім запісана, дзе я быў, што рабіў, — і кажа, каб я падпісаў. Я адмовіўся. Зноў пачалі біць, я стаў крычаць. Гэта ім не падабаецца. «Чаго крычыш, хаме?» Кажу: а чаго вы мяне б'яце, як жывёлу? Што я такое зрабіў? Закавалі мне рукі, павялі ў нейкую каталажку. Ідуць людзі, глядзяць, спыняюцца: відаць, нейкую важную ітушку злавілі, што ў кайданах. А мне нічога не сорамна і не страшна. Нейка нават радасна, што вось і я далучыўся да тых, хто змагаецца. Паны ўжо падзелі мне кайданы. Выходзіць, я ўжо нешта значу... Цэлыя суткі сядзеў, не чапалі. Потым выклікаюць зноў. Скідаюць кайданы, саджаюць за стол. Зноў падпішы, я — сваё. Пачынаюць біць. Я падымаю

крык. Урэшце ім гэта абрыдла, ці што. Завялі мяне назад, і сядзеў я там чацвёрта сутак. Кармілі так, каб толькі ног не выцягнуў. Нарэшце выклікае Ціхоцкі. Гаворыць са мною павучальна, як бацька, пераконвае, што ён мне хоча добра, хоча, каб я жыў па-чалавечы. «Вось табе сто золотых. Не будзь дурнем, гэта ж сума не абы-якая». Я не бяру, сяджу, як і раней, сашчапіўшы рукі на жываце. Ён суне мне грошы ў кішэньку пінжака. Я выхопліваю іх і кідаю на падлогу. Ён тады збялеў, стукнуў мне некалькі разоў па твары. Зноў стаў угаворваць, пераконваць, крычаць і лаяцца апошнімі словамі. «Падпішы! — толькі і чуў я ад яго. — На ручку... Будзеш панам. Гэта ж цэлая карова». Я сваё — не хачу. «То на чырвоны аловак, напішы, што ты камуніст, пся крэў!» Я маўчу. Тут яны мяне выпхнулі ў нейкі цёмны пакойчык. Ціхоцкі крычыць: «Уключыце ток, хай яго там заб'е, праклятага балышавіка». Я прыглядаюся, дзе тут якія правады, дзе той ток, але цёмна, нічога не бачу. Робіцца нават страшна. Стаў і стаю, чакаю... Чую знаёмы голас: зайшоў мой бацька, пытае пра мяне. Кажуць, што мяне ўжо адпусцілі, што я мо ўжо дома... «Ты што, стары, не шкадуеш свайго сына, не жадаеш яму добра? Чаму ты пускаеш яго на гэтую дарогу?» Бацька прыкідваецца, што нічога не разумее... У той жа дзень мяне адпускаюць. Я еду на сваім старым ровары дадому і радуюся, што зноў бачу гэты свет, што я цэлы і здаровы, хоць і трохі пабіты, з чарнякамі на твары. Я радуюся, што не збаяўся сваіх катаў, што добра здаў свой першы экзамен на сталасць. Мне тады было 23 гады, гэта было маё першае знаёмства з польскаю паліцыяй.

— Такіх «знаёмстваў» было многа, калі падлічыць дакладна, ажно адзінаццаць, — гаворыць далей Сцяпан Іванавіч.

— Першы май заўсёды рыхтаваліся адзначаць загідаж. За тры, за пяць дзён вывешвалі сцягі, раскідалі лістоўкі, а масавыя выступленні падбіралі да 5 мая — было рэлігійнае свята Юр'я, у хажоўскай царкве ішла служба, збіралася моладзь з навакольных вёсак. Мы ў адной хаце арганізуем танцы — мой малодшы брат гарманіст. Паміж танцамі заўсёды стараемся, каб выступіў лектар. Так было і гэты раз. Але паліцыянт — восем чалавек на веласіпедах — абкружылі хату, разганяюць моладзь, хочуць арыштаваць завадатараў. Мяне якраз там не было, я адлу-

чаўся па заданню. Мяне паспелі папярэдзіць, што там завязалася бойка з паліцыяй. Я крыкнуў: «Даць польскім акупантам! Ура, на барыкады!» Мы іх выгналі ажно на шашу, каменданту разбілі галаву, многія і нашы былі паранены прыкладамі. Яны з Хажова пазванілі ў горад, каб прыслалі падмогі, пасмялелі, вяртаюцца зноў. Мы сталі рабіць барыкаду на вуліцы. Тады яны пачалі страляць. Людзі сталі разбягацца, нас засталася чалавек пяць. Урэшце ўцяклі і мы. Па нашых слядах пайшла пагоня, падаспела паліцыя з сабакамі. Была ўжо ноч, я дабраўся дадому, паспеў разуцца і — пад коўдру. Тут за мною і паліцыя — уварваліся ў хату, паднялі вэрхал. Бацька мой набожны чалавек, якраз маліўся богу, яны да яго: «Рукі ўгору! Дзе Стэфан?» Кажа: вунь, сніць. Яны да мяне, адразу заламалі рукі. Камендант кажэ: «Скруці яму рукі так, каб да Маладзечна ён здох». Маці кінулася да каменданта, хацела пацалаваць яму руку, а ён стукнуў ёй па твары. Мяне ўсяго закалаціла.

Кажу мацеры: «Не прыніжайцеся перад папамі. Яны нас не разумеюць».

Мяне гналі да самага Маладзечна, па дарозе ўвесь час білі, смяяліся з маёй мовы. «Гавары па-польску, сукін сын!» — крычаў камендант. Не, кажу, як мяне маці навучыла, так і буду гаварыць.

Прабыў у паліцыі чатыры дні, кожны дзень вадзілі па допыты. Але я ўжо вучаны — гэта быў мой ажно пяты арышт.

Мы байкатавалі выбары ў сейм, гэта было ў пачатку ліпеня, агітавалі людзей не ісці галасаваць. У Хажове спраўлялі вяселле, я падрыхтаваў моладзь, сабраліся, дэкламавалі рэвалюцыйныя вершы, я выступаў сам. Позна вечарам вяртаюся дадому, але ў хату не заходжу, іду ў хлеў, на сена — там я спаў. Маці прыходзіць рапціай, бачыць — я там, кажэ, што мяне з ночы ў хаце чакае паліцыя. «Не, сам не пайду ім у лапы», — кажу матцы. Праз колькі часу ідуць самі. Спачатку баяцца лезці на сена, а потым адзін узбіраецца наверх. Я раблю выгляд, што сплю. Ён крычыць: «Бўрак, Бўрак, вставай!» Потым, як звычайна, «рукі ўгору», пытаюць, дзе зброя, дзе літаратура. Нічога няма, шукайце, кажу я ім. Папаролі страху багнэтамі, але нічога не знайшлі, хоць у страсе я заўсёды хаваў усю падпольную літаратуру. У той дзень арыштавалі не мяне аднаго.

Нас выпусцілі праз дзён восем, як закончыліся выбары ў сейм.

У 1935 годзе рыхтаваліся да свята Кастрычніцкай рэвалюцыі. Сабралі многа дапамогі па МОПРу, людзі давалі хто што мог. У суседняй вёсцы рыхтавалі танцы, збіраліся правесці масавы сход. Загадзя павывешвалі сцягі, параскідалі літаратуру. Брат мой, як заўсёды, іграў на гармоніку, лектар Гапецкі павіпеп быў выступіць з прамовай. Але ўсю музыку нам сапсавалі правакатары, якіх нанялі паны. Чалавек пяць п'яных уварваліся ў хату з сякерамі, сталі разганяць людзей.

Аднаму нашаму хлопцу так стукнулі гірай у лоб, што ўвагнулі чэрап. Ну, іх выставілі з хаты, аднаго нават забілі насмерць.

Сходу мы пасля гэтага ўжо не правялі.

Хутка нас арыштавалі па справе аб забойстве. Усіх дзевяць чалавек, майго брата таксама, завезлі ў Вілейку, судзілі за палітычнае забойства, мне далі шэсць год. Два гады знялі па апеляцыі, два па амністыі палітзняволеных. Але пасля двух год турмы я прабыў на волі два месяцы. 8 красавіка 1937 года мяне арыштоўваюць зноў. Цяпер я ведаў, што мяне чакае капцлагер Картуз-Бяроза. Развітаўся з бацькамі, маці зноў плакала... Вязлі нас чацвярых — Альхімовіча, Бярнацкага, Гарошку і мяне, з Маладзечна цягніком, скаванымі па двое. Давязлі да апошняй станцыі, там ужо нас чакалі паліцыянт-садысты з Картуз-Бярозы. Ад станцыі да лагера было кіламетры тры, мы, скутыя, беглі, нас падганялі паліцэйскія на роварах. З гэтага часу мы не хадзілі як людзі — мы толькі бегалі. Прыгналі нас да варот. Яны жалезныя, але абшыты дошкамі, каб у шчыліны не было відаць, што робіцца ўсярэдзіне. Вароты адчыніліся, нам зноў каманда — «бягом марш». Нас кіруюць у калідор, утвораны з паліцыянтаў, — як некалі непакорных салдат праганялі праз строй. Паліцыянт-ы ўсе з гумовымі палкамі, яны рады паспытаць сілу свайго ўдару на безабароннай галаве. Мы перанеслі гэтую экзекуцыю даволі цярпліва: ніхто, па крайнія меры, не ўпаў пад палкамі, тады б дасталася яшчэ больш. Ужо ў канцылярыі раз'юшаныя паліцыянт-ы яшчэ дадалі нам гумовых палак, паставілі тварамі да мураванай сцяны. Нас «прынялі», унеслі ў спісы, далі нумары — я быў 1010. Па прозвішчу называлі мяне толькі мае сябры, для паліцыі —

папоў камедантаў, як яны прымушалі нас называць сябе,— я быў толькі нумар 1010.

Спыраша глухая ізаляцыя, страшэнныя пабоі — каб зламаць дух супраціўлення, запалохаць, пазбавіць надзеі на лепшае жыццё, на выратаванне з гэтага пекла: бязглуздая «гімнастыка», «качыная хада» — каб знясіліць чалавека фізічна; і як вянец усяго гэтага — зноў падсоўвалі паперу і казалі «падпішы».

Але пакуты ізаляцыі скончыліся, мы яшчэ раней пачулі галасы надзеі — трымайцеся, браты! А хутка нас далучылі да астатніх вязняў, прывялі ў камеру і далі месца на нарах. Першыя дні таксама былі цяжкія — нас не прынялі ў абдымкі, як на гэта можна было спадзявацца. Да нас прыглядаліся — хто мы такія і чаго мы варты. Толькі праз некалькі дзён у сталоўцы старшы кухар, варшавянін, сказаў да мяне па-польску: «З сённяшняга дня ты, Бурак, член нашай падпольнай ячэйкі». Там гаварылі коратка, як на тэлеграфі, але кожнае слова было як золата, як дождж у спёку. Мы аджылі, мы ўключыліся ў агульны рытм жыцця канцлагера. «І дні пацягнуліся, дні здзеку і мук, крывавыя будні Бэрэзы», — спявалі мы ў адной з песень. Хай вас не здзіўляе, што «Бярозу» мы называлі на чужы лад «Бэрэза» — гэта назва гучала для нас на чужой мове і была чужая, нават непазвешаная нам. І словы з другой песні яшчэ сядзяць у памяці: «Мы моцныя духам, ў баю гартаваны, паны не зробіць з нас калек». Час, які заставаўся ў нас ад бясконцай муштры, ад непасільнай працы, ад бясконцай «гімнастыкі», мы скарыстоўвалі сабе на карысць. Сярод нас былі настаўнікі, інжынеры, нават вучоныя — яны не збіраліся марынаваць свае веды. Яны іх паволі, грунтоўна і сістэматычна выкладвалі нам. Я скончыў усяго тры класы, мне навука, як нікому, была патрэбна.

Яшчэ і цяпер я памятаю цікавыя лекцыі па гісторыі Камуністычнай партыі выкладчыка з Вільнюса Аляксандра Банулевіча, якія мы слухалі, седзячы пад нарамі, каб не заўважыў паліцыянт.

Мне пашанцавала — у мяне быў цікавы сусед, Іван Саланевіч, родам з-пад Слоніма. Гэта быў жалезны чалавек, калі можна так сказаць, у яго ўсе мы, вязні канцлагера, вучыліся стойкасці, мужнасці, цяпернасці і святой нянавісці да прыгнятальнікаў. «Трэба быць гордым, — казаў ён мне. — Нічога не прасі ў катаў. Памры, а не прасі». На-

глядчыкі адчувалі, які ўплыў робіць ён на ўсіх вязняў, і люта ненавідзелі яго, за ўсякае глупства саджалі ў карцэр, бязлітасна білі, але гэта ім нічога не давала.

Івана Саланевіча пельга было зламаць — ні фізічна, ні духоўна.

Прыклад стойкасці падавалі нам Міхаіл Пранько і Фёдар Маркаў.

Фактычна, што мы маглі супрацьставіць нашым камтам? Толькі сваю арганізаванасць, дысцыпліну, упартасць. І гэтым мы даводзілі іх да шаленства. Яны ніяк не маглі прымірыцца з тым, што іх зверствы і садызм не даюць жаданых вынікаў. Мы стаялі цвёрда і непакісна, як сцяна, выручыць з бяды таварыша лічылася справай гонару. Асабліва сачылі за тымі, хто аслабеў. Збіралі ім, адрываючы ад сваіх мізэрных порцый, па крошцы, памагалі стаць па ногі. Заўсёды памяталі пра тых, што былі ў карцэры. Мы ведалі, што там іх трымаюць на галодным пайку, кормяць раз у дзень — халодная вада і 300 грамаў хлеба, другі дзень паўнормы рэдкага супу і 300 грамаў хлеба. Людзі вярталіся пасля сямі сутак карцэра ледзь жывыя. Мы даставалі свае запасы, якія хавалі ў матрацах, і аддавалі ім. За некалькі дзён людзі зноў аджывалі, на тварах з'яўлялася ўсмешка. Бывалі выпадкі, што камерная ячэйка даручала каму-небудзь замяніць таварыша на цяжкіх работах — сам ён фізічна ўжо не мог, быў знясілены. Паліцыя гэта ўспрымала як небывалае парушэнне лагернага статута, на таго, хто ішоў на замену, абрушваўся град удараў. Але нічога не памагала, паліцыянт вымушаны былі мірыцца з такімі парушэннямі. Ганялі нас часам на работу ў агарод і ў сад да паноў паліцыянтаў, якія жылі ў асобным корпусе са сваімі сем'ямі. За тое, што вязень з'есць памідор ці яблыка, яго чакала жудасная расправа і карцэр, яшчэ горшая кара чакала яго за спробу пранясці ў сваю камеру той жа памідор ці грушу. І нягледзячы на ўсе строгасці, мы прыносілі сваім аслабелым таварышам памідоры, яблыкі, грушы.

Гэта быў не так наедак, як доказ таго, што мы вышэй усякіх забаронаў і страхав.

Тое ж самае было, калі хто з нас працаваў на кухні. Пакуль не згатуеш абед, не возьмеш ні крошкі. Калі накарміш усіх, адправіш абед на карцэр, тады толькі маеш права есці сам. Усім, хто спрабаваў парушаць гэты напіпарадак, мы аб'яўлялі маральны байкот, і чалавек адразу

мяняўся. Каб хоць трохі памагчы людзям захаваць свае фізічныя сілы, ішлі на хітрасць. У нас былі свае людзі ў слясарні, яны нам падраблялі чарпакі для раздачы. Трохсотграмовы чарпак некрыкметна для неспрактыкаванага вока часам вырастаў ледзь не да паўлітровага.

Потым паліцыя пачала заўважаць папу хітрасць, лямала чарпакі, але праз пэўны час яны зноў некрыкметна «вырасталі».

Некалькі разоў давялося быць у карцэры і мне. Першы раз трапіў за размову ў камеры з суседам Саланевічам. У камеры мы павінны былі стаяць і не гаварыць. Паліцыянт крычыць мне: «1010, чаму гаварыў?» Кажу, што я нічога не гаварыў. «Пойдзеш на рапарт», — кажа паліцэйскі. І далі мне сем сутак. Карцэр — пэвялікая будка ў чыстым полі, у ёй — адна параша, заместа падлогі — сухі пясок. Паліцыянт час ад часу ганяе сваю ахвяру па гэтым пяску; падымасца пыл, які лезе ў вочы, у нос, у рот, у лёгкія. Праз сем дзён чалавек выходзіць адтуль, як з таго свету, — увесь учарнелы ад пылу, зарослы, худы, з ліхаманкавым бляскам налітых крывёю вачэй. Ён ледзь можа перастаўляць погі. Але ён ведае, што ў камеры яго чакаюць сябры, якія думалі пра яго і, можа, што выкраілі са сваіх мізэрных абедаў...

Каб не гэтая брацкая салідарнасць, каб не ўзаемная выручка аж да самаахвярнасці, нямпогім з нас давялося б выжыць...

Запомніўся дзень 9 сакавіка 1939 года. У мяне быў банхіт, я адчуваў сябе зусім кепска, ужо не мог стаяць на нагах і прысеў на край сваіх нараў. Гэта адразу заўважыў паліцэйскі праз ваўчок. Крычыць: «Нумар 1010, устаць, бягом да мяне!» Я ледзь устаю, іду як не сваімі нагамі. Ён раззлаваўся, што я так вяла выконваю яго загад. «Вярніся назад! Лажыся! Устаць!» — гучаць яго каманды, я не паспяваю выкапаць адну, як тут ужо другая, трэцяя. Ён да мяне — але не біў, нешта ў яго як бы ўзнікла цікаvasць да мае асобы. «Ты сконд такі? Дзе ты выросл, такі хам?» Адказваю яму: «З Маладзечна, пане камendanце, але я не хам. Я беларус...» — «Мільч, холера ясная! Якего вызнання?» Зноў кажу: «Я без вызнання», гэта значыць — не прызнаю рэлігіі. «А, камуніста, пся крэў!» — крычыць паліцыянт. У гэты час з канцылярыі паведамілі, што зняволены нумар 1010 выпісваецца на волю. Гэта было так нечакана — і для мяне, і для паліцэйскага, і для маіх та-

варышаў,— што ўсе дазволілі сабе парушыць строгі рэжым маўчання.

Камера загула, як вулей. Я падняў правую руку са сціснутым кулаком — Рот фронт! — і пад радасны шум у камеры міма збянтэжанага паліцэйскага пайшоў у канцылярыю.

Адкуль толькі ўзяліся ў мяне сілы.

Праз некалькі дзён я ўжо быў дома. Бацька мне кажа, што зусім нядаўна з ім гаварыў поп. А поп гэты — верны служка бога і рэжыму — відаць, меў сувязь з дэфензівай, бо ўсё ведаў. Поп і кажа майму бацьку: «Вось зараз вернецца твой сын. Пагавары ты з ім, папрасі ці загадай, хай кіне ўсё гэта, хай возьмецца за розум. Хай прыйдзе да мяне, я яго паспавядаю, выганю з яго нячыстую сілу».

Бацька мяне не ўгаворваў. Ён толькі перадаў паповы словы, на якія я мог адказаць адной пагардай.

Пакуль я лячыў свой бранхіт, пакуль паладжваў старыя перарваныя сувязі, прайшоў месяц, пачаўся другі. І тут мне раптам прыносяць «уведамленне» — праз 24 гадзіны пакінуць месца пражывання, паколькі гэта зона блізкая ад граніцы, а я — надта небяспечны для рэжыму чалавек.

Гэта была высылка.

Спачатку я выбраў сабе месца ў Смаргонях, але хутка выселілі мяне і адтуль.

Перабраўся ў Шчучып, знайшоў сабе таварышаў, такіх, як сам, выгнанцаў, нанялі мы пакой у аднаго яўрэя і зажылі камунай: усё, што зараблялі, складалі ў агульную касу, харчаваліся з аднаго катла, куплялі па чарзе ўсё, што каму трэба. Нават паліцэйскі, якому было даручапа назіраць за намі, здзіўляўся нашай арганізацыі. Кожны месяц нас выклікалі ў паліцыю і прапапоўвалі падпісаць «дэкларацыю» — адрачэнне ад сваіх ранейшых ідэй. Два чалавекі з нашай камуны не вытрымалі, падпісаліся.

Астатнія, у тым ліку і я, як толькі пачалася вайна ў верасні 1939 года, былі арыштаваны. Нас зноў прывязалі ў канцлагер Картуз-Бярозу.

Працэдура сустрэчы тая ж самая, што і некалькі гадоў назад,— прапускаюць праз строй паліцыянтаў з гумовымі палкамі, б'юць, як звяроў, да крыў.

У камсрах людзей — не павярнуцца, арыштаваныя з розных куткоў.

Тут ужо не толькі камуністы.

Кормяць дрэнна, нават не даюць удосталь вады, сярод вязняў пачынаецца эпідэмія кішэчных хвароб. Але начальства лагера лёс гэтых людзей, асабліва камуністаў, менш за ўсё цікавіў. Яны цяпер думалі, як уцалець самім. Мы не ведалі, як ідуць ваенныя дзеянні з Германіяй, але, цвяроза разважыўшы, можна было меркаваць, што праціўнікі не ў роўнай сіле і што Польшчы доўга не пратрымацца.

У камерах вокны забіты, толькі ўверсе адчынены фортачкі. З трэцяга паверха нараў можна бачыць, што робіцца на дварэ. Усе ахоплены трывогай чакання: не можа быць, каб усё так ішло бясконца. Мы з Бярнацкім сядзім на нарах, не спім, сочым за брамай. «Няўжо бацька Сталін пра нас не падумае?» — кажа Бярнацкі. Чую вайсковую каманду: «13-а кампанья, шагом марш!» За 13-ю ротай выйшла і жаночая ахова. Няўжо ахоўнікі нашы ўцякаюць? Мы ведаем, што на вазах некаторыя выехалі ўжо некалькі дзён назад, але хто паехаў — невядома. У камеры ўзнік шумок, адны другіх сталі супакойваць — пачуюць паліцыянты, будзе бяда.

Зноў супакоіліся.

Стала развідніваць, мы бачым, што вароты на шашу, якія заўсёды былі зачынены, цяпер — пасцеж. Нейкі стары дзядзька крычыць пад вокнамі ў нас, што варты няма, мы можам выходзіць. Мы не верым сваім вушам, сядзім, чакаем.

Тады чуем голас жанчыны, якая таксама крычыць, што мы свабодныя, ахова ўцякла.

У камеры ўзнялася цэлая бура. Дзвярэй баімся чапаць, думаем, мо замініраваны. Але дакуль чакаць? Мы з Бярнацкім спрабуем — дзверы замкнёны, як звычайна. Тады нам памаглі — дзверы выскачылі з завесаў, але на калідор таксама першы ніхто не хоча выходзіць. А мо стануць страляць?

Аглядаемся: калідор пусты, нікога. Тады зноў мы з Бярнацкім выходзім першыя, за намі ўсе астатнія. Крычым: «Ура! Хай жыве свабода!»

Хутка ўсе камеры былі адчынены, народ выходзіў на пляц. На першым паверсе ў нас была кухня. Адтуль забралі ўсё, што было. Мне дасталася невялічкая буханка

чорствага хлеба. Я ўкусиў адзін раз, але ніякага смаку не пачуў, аддаў таварышам.

Потым мы кампаніяй пайшлі да карцэра, у якім сядзелі нашы сябры, вызвалілі іх. Са слязамі на вачах яны дзякавалі нам.

А потым мы ўсе дзякавалі нашым вызваліцелям — байцам Чырвонай Арміі, якіх убачылі на другі дзень. Нельга выказаць словамі радасць гэтай сустрэчы.

Такія моманты рэдка бываюць у жыцці і запамінаюцца пазаўсёды.

Праз тыдзень, з 23 па 24 верасня, ноччу я дабраўся дадому. Стомлены, фізічна разбіты. Але пазаўтра, ледзь толькі даведаліся людзі, што я вярнуўся, не далі мне спакою. Быў якраз сход, і мяне ледзь не сілай прывялі выступаць.

Я пачаў расказваць пра ўсё, што перажыў, сам плакаў, і людзі плакалі.

Не паспеў я добра адпачыць, як мяне ўжо закруціў вір новых падзей, новага жыцця. Мяне выбралі ў часовае валасное кіраўніцтва намеснікам старшыні валаснога камітэта. Займаўся пытаннямі перадазелу панскай зямлі і маёмасці. Беднякі атрымалі надзелы зямлі, некаторым давалі каровы.

Хутка воласць падзялілі на чатыры сельсаветы, мяне прызначылі старшынёй Хажоўскага. У гэты ж час пачалі мы арганізоўваць першыя калгасы.

Пасля пасяўной мяне паслалі на курсы ў Глыбокае, потым прызначылі інструктарам райвыканкома. У гэтым жа годзе ажаніўся, гэта было ў нас першае камсамольскае вяселле, хоць па гадах я быў ужо «стары» — меў трыццаць год. Жонка мая Еўфрасіння Старкевіч — актыўная камсамолка-падпольшчыца, дзяячка МОПРа. Мы даўно пакляліся адно аднаму, што будзем мужам і жонкай, але да гэтага часу ўсё не мелі калі спраўдзіць свой намер. Цяпер мы збіраліся жыць па-новаму, спакойна і пачасліва.

Толькі ўсе нашы ружовыя планы бязлітасна перакрэсліла вайна.

Мяне, як і многіх, паклікалі ў ваенкамат. На другі дзень меліся адпраўляць у пункт фарміравання часці, але налёт нямецкай авіяцыі перашкодзіў. Горад загарэўся, пачалася паніка і беспарадак. Я і яшчэ некалькі чалавек пайшлі шукаць зборны пункт. Спачатку на Ракаў. Туды

не пусцілі. Мы на Аляхновічы, а там нібыта ўжо нямецкі дэсант. Нам казалі, што зборны пункт у Асіповічах. 27 чэрвеня мы прыйшлі туды, але нікога не засталі — усе ўжо выехалі. Новы зборны пункт — Магілёў. Туды я дабіраўся адзін, на нейкім таварняку. І вось я ў Магілёве, на Ленінскай, 23, зборны пункт у клубе. Я трапляю ў першы запасны полк, ля шаўковай фабрыкі. Мы выйшлі з-пад бамбёжкі, нас улілі ў 54-ю стралковую дывізію, быў у 46-м сапёрным батальёне. Рабілі пераправу праз Сож, потым мініравалі дарогі, няслі ахову. На Краснаполлі — вёска Пілья — нас абкружылі і ўзялі ў палон. Загналі ў Крычаў, дзе ўжо было таксама пямала такіх, як я. Аднак адсюль мне ўдалося ўцячы, адарвацца ад лагера. Ды шчасце мне болей не служыла: у адной вёсцы мяне зноў захапілі немцы і пагналі ў лагер.

Эшалонам мяне адправілі ў Германію, быў увесь час у лагеры.

Кірка і рыдлёўка, голад і холад, здзекі і смерць соцень маіх таварышаў — вось і ўсё, што бачыў я гэтыя доўгія тры гады.

Пра гэта можна было б таксама многа расказаць...

8 мая 1945 года Чырвоная Армія зноў прынесла мне свабоду. Мне і мільёнам другіх людзей, што пакутавалі пад ярмом гітлераўскага фашызму.

Мяне ўзялі ў армію, у запасны артылерыйскі полк. Пасля дэмабілізавалі. Прыехаў дамоў. Ля бацькавай хаты апынуўся поччу. Сэрца, здаецца, гатова выскачыць. Няўжо жывыя? Аглядаю хату, бачу, што кругом нарадак. Значыць, бацька яшчэ жывы... Вось ён, бацькоўскі парог, які я пакідаў гэтулькі разоў і ўжо не думаў, што вярнуся на яго зноў. Там, у лагеры, знясілены, галодны, лежачы на нарах, не раз ноччу плакаў, успамінаючы бацькоўскі дом, і думаў, што не трэба мне ў жыцці большага шчасця, як прыпаўзці да бацькоўскага парога і памерці на ім. А цяпер я стаю тут жывы і здаровы. Хіба гэта не шчасце? Хіба не варта было вынесці цэлае мора пакут, каб дачакацца гэтага дня? Цяпер я смела магу сказаць, што я шчаслівы... Толькі як жа ўсе астатнія? Я стукаю ў шыбу. Чую, нехта з крэткам злазіць з печы. Бацька... Пытае, хто гэта... Кажу, што падарожнік, заблудзіў, прашуся пераначаваць... Ён пазнае мяне па голасе... Заходжу ў хату. Мы вітаемся, плачам ад радасці... А дзе ўсе?.. Маці памерла... Мая жонка з сынам у брата... Жончына сястра, падполь-

шчыца, якая разам са мною была апошні раз у Картуз-Бярозе, расстраляна немцамі...

Такія змены толькі ў нашай сям'і. А навокал — іх яшчэ больш.

Спачатку я рашыў будавацца, бо дагэтуль не меў свае хаты. Два гады будаваўся. Выбралі мяне дэпутатам, потым паставілі старшынёй Хажоўскага сельсавета. На гэтай пасадзе прабыў дванаццаць год.

Пры мне ішла калектывізацыя, узнімаліся калгасныя гаспадаркі.

Цяпер я на пенсіі...

Змест

Німфа. Аповесць	3
---------------------------	---

АПАВЯДАННІ

У лабірынце	118
Паездка ў міпулае	146
Падаць руку...	160
Асеннім вечарам	174
Насланьё	190
Паядынак сярод жыта	206
Клін клінам	217
Гільяціна	233
Ветэраны	248

Дамашэвіч Ул.

Д 16 У лабірынце вуліц: Аповесць і апавяданні.—
Мн.: Маст. літ., 1979.— 288 с.

Аповесць «Німфа» расказвае пра каханне двух маладых людзей, якія ў сілу абставін павінны былі разлучыцца, а потым зноў сустрэліся, абое пасталелыя і абноўленыя.

Апавяданні напісаны пераважна на матэрыяле з сённяшняга гарадскога жыцця. Пытанні маралі, узаемаадносін пакаленняў, пошукі выйсця з жыццёвых лабірынтаў, у якія часам трапляе моладзь,— вось тое, што хвалюе аўтара.

Д 70303—176 7—79
М 302(05)—79

ББК 84 Бел 7
Бел 2

Владимир Максимович Домашевич

В ЛАБИРИНТЕ УЛИЦ

Повесть и рассказы

Минск, издательство «Мастацкая літаратура»

На белорусском языке

Рэдактар Р. М. Яўсееў. Мастак В. П. Жыжэнка. Мастацкі
рэдактар А. І. Труханава. Тэхнічны рэдактар С. А. Абрам-
чук. Карэктар Я. А. Бебель.

ІБ № 293

Здадзена ў набор 27.10.78. Пади. да друку 24.09.79. АТ 01266.
Фармат 84×108¹/₃. Папера друк. № 1. Гарнітура звычайная
новая. Высокі друк. Ум. друк. арк. 15, 12. Ул.-выд. арк. 15, 97.
Тыраж 12 000 экз. Зак. 1649. Цана 1 р. 30 к.

Выдавецтва «Мастацкая літаратура» Дзяржаўнага камітэта
Беларускай ССР па справах выдавецтваў, паліграфіі і кніж-
нага гандлю. 220600, Мінск, Паркавая магістраль, 11.

Паліграфічны камбінат імя Я. Коласа Дзяржаўнага камітэта
Беларускай ССР па справах выдавецтваў, паліграфіі і кніж-
нага гандлю. 220005, Мінск, Чырвоная, 23.

ВЫДАВЕЦТВА
«МАСТАЦКАЯ ЛІТАРАТУРА»
1979

НАБЫВАЙЦЕ І ЧЫТАЙЦЕ
НОВЫЯ ТВОРЫ
БЕЛАРУСКІХ ПРАЗАІКАЎ

М. Вышыньскі
КРЫНІЦА, СВЕТЛАЯ ВАДЗІЦА
Апавяданні

В. Дайліда
БУСЛЫ НАД ВЁСКАЙ
Аповесці

Г. Далідовіч
МАЛАДЫЯ ГАДЫ
Аповесць і апавяданні

А. Капусцін
СКАЖУ ПРАЎДУ
Аповесць і апавяданні

А. Пальчэўскі
НОЧ НА ВАХЦЕ
Аповесці і апавяданні

М. Паракневіч
ПРЫГАРАДНАЯ КАМАНДЗІРОЎКА
Апавяданні

ВЫДАВЕЦТВА
«МАСТАЦКАЯ ЛІТАРАТУРА»
1979

НАБЫВАЙЦЕ І ЧЫТАЙЦЕ
НОВЫЯ ТВОРЫ
БЕЛАРУСКІХ ПРАЗАІКАЎ

В. Блакіт
ЧАС ПРЫЛЁТУ ЖУРАВОЎ
Аповесці

В. Карамзаў
ПУШЧА
Раман

М. Кацюшэнка
АДЗІН ДОЖДЖ НА ўсіх
Апавяданні

Л. Левановіч
ЯКАР НАДЗЕІ
Аповесці і апавяданні

А. Марціновіч
НЕ ШУКАЙ СЛЯДОЎ СВАІХ
Раман

А. Савіцкі
ТОЛЬКІ АДНОЙЧЫ
Раман

